

Ο συγγραφέας Σεραφείμ Κ. Τσιτσάς για «Τ Άγραφα της Πίνδου»

Γιά πρώτη φορά έρευνάται με αυτοτέλεια και κάπως ολοκληρωμένα ή ορεινή περιοχή των Άγραφων της Πίνδου, σαν ενιαίος γεωμορφολογικός και πληθυσμιακός χώρος στις φυσικές και κοινωνικοοικονομικές του διαστάσεις. Ο χάρτης που ακολουθεί στο τέλος του βιβλίου, είναι ο πρώτος, που γίνεται για την περιοχή των «Άγραφων.

Η προέλευσή μου από τον τόπο αυτό και η ειδική επαγγελματική μου άσχολία μ' έφεραν σε στενή επαφή με τό μεγαλύτερο τμήμα του χώρου και του κόσμου αυτού. Τόν γνώρισα από πολύ κοντά. Άκουσα την ανάσα του και τους παλμούς της καρδιάς του.

Στή στέρηση και στον πόνο του άφιερώνω τή συνοπτική αυτή εργασία — οί μεγάλες σημερινές εκδοτικές δαπάνες δέν επέτρεψαν τή ανάπτυξή της στήν έκταση που της ταίριαζε — τήν οποία θεωρώ σαν έκπληρωση χρέους προς τό πιο έγκαταλειμμένο κομμάτι της ελληνικής γής, τό άξιο πολύ καλύτερης τύχης.

“As προσέξει αυτόν τόν κόσμο ή Πολιτεία. Να τόν προσέξει έγ-καιρα, για να προλάβει τόν άφανισμό του. ”Ετσι θα υπηρετήσει και θά τιμήσει τόν εαυτό της. (1967)

Άγραφα εκλήθησαν

«Άγραφα εκλήθησαν τα ορεινά αυτών μέρη, επειδή όχι μόνον δεν υπέγραψαν τη εκείνου αιρέσει, (του εικονομάχου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, Κων/νου 741 - 755 μ.Χ.) αλλά και τους παρ' αυτού αποσταλέντας εξάρχους εις Τρίκαλα της Θεσσαλίας θανάτω μαχαίρας παρέδωκαν.»

Χειρόγραφο Μιχαήλ Ψελλού

Θερμές Ευχαριστίες εκφράζει στην επιχείρηση ΘΕΟΝΗ ΑΗΒ GROUP S.A. το Δ.Σ. της Ένωσης Αγραφιώτικων Χωριών Καρδίτσας - Ευρυτανίας

Ο Πρόεδρος
Βασ. Τσαντίλας
π. Δήμαρχος Ιτάμου
τηλ. 6978115229
tsantilavasili@yahoo.gr

Ο Γ. Γραμματέας
Κων. Σούφλας
Δικηγόρος
τηλ. 6976820142
kostassouflas@gmail.com

Ο Αντιπρόεδρος Πάτερ
Ευάγγελος Φεγγούλης
Αρχιερατικός Επίτροπος
Αγραφών Ευρυτανίας
τηλ. 6973333018
papafegoulis@gmail.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογοι.....	σελίς 2
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	» 9
Όνομασία	» 12
Βουνά - Ποτάμια	» 14
Ίαματικές πηγές	» 17
Γεωγραφία - Πετρογραφία	» 18
Δρόμοι - Χωριά	» 18
ΙΣΤΟΡΙΑ	» 27
Άρχαίοι χρόνοι	» 27
Τουρκοκρατία	» 30
Μεταπελευθερωτική εποχή	» 33
Παιδεία	» 36
ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ	» 39
Τραγούδια	» 39
Παροιμίες	» 44
Ή γλώσσα	» 46
Φιλοξενία	» 48
Οι Ντάληδες	» 49
Τὰ παγγύρια	» 51
Τοπωνυμικά	» 54
ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ — ΦΥΣΙΟΛΑΤΡΕΙΑ	» 57
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	» 69
Γεωργία - Δενδροκομία.....	» 74
Δάση	» 75
Κτηνοτροφική οικονομία	» 86
Άλιεία - θήρα - πτηνοτροφία.....	» 90
Βιοτεχνία	» 91
Σύμπτυξη οικισμών	» 92
Ιερά Μονή Αγάθωνος, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας	94
Βιογραφικό Βασίλη Τσαντίλα	95

Ένθετο Ιστορικό Ένωσης Αγραφιώτικων Χωριών

Copyright: Ένωση Αγραφιώτικων Χωριών Καρδίτσας & Ευρυτανίας

Διεύθυνση: Λουκιανού 18 Καρδίτσα Τ.Κ. 43100

Επιμέλεια έκδοσης: Τσαντίλας Βασίλης

Φώτο Εξωφύλλου: Βασίλη Μητσιακίη

Μοντάζ - Εκτύπωση: ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ Τηλ.: 24410 20257

ISBN: 978-618-86085-0-4

Τ' ΑΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

(ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΚΑΙ ΕΥΡΥΤΑΝΙΚΑ ΑΓΡΑΦΑ)

(Με ειδικό χάρτη τῶν Ἀγράφων)

**ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ - ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ
ΔΑΣΗ - ΟΡΕΙΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ**

**ΠΡΩΤΟΝ ΒΡΑΒΕΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ Ε. Ο. Τ.**

ΑΘΗΝΑΙ 1967

Ο συγγραφέας Σεραφεΐμ Τσιτσάς

Γεννήθηκε στο Μοσχάτο Αγράφων Καρδίτσας το 1905 και πέθανε στην Αθήνα το 1983. Τελειώνοντας τις γυμνασιακές του σπουδές στην Καρδίτσα πήγε στην Αθήνα το 1923, όπου σπούδασε στην Ανώτατη Δασολογική Σχολή. Στη συνέχεια υπηρέτησε ως δασολόγος σε αρκετές περιοχές της χώρας και συνταξιοδοτήθηκε το 1964 από τη θέση του επιθεωρητή δασών.

Ο Σεραφεΐμ Τσιτσάς εκτός από το σπουδαίο επιστημονικό του έργο προσέφερε και αξιόλογο πνευματικό. Ήταν για αρκετά χρόνια συνεργάτης του κρατικού ραδιοφώνου, αρκετών εφημερίδων και περιοδικών, όπου είχε δημοσιεύσει πάνω από 2000 ποικίλα άρθρα λαογραφικά, ηθογραφικά, ταξιδιωτικά, φιλοδοασικά, φιλολογικά, κριτικά κ.α. Έργα του είναι: Η σημασία των δασών (1953), Δασική Ελλάδα (1953), Στ'άγρια όρη (1945), Η Ρουμελιώτικη γλώσσα (1956, Βραβείο Γλωσσικής Εταιρείας Ακαδημίας Αθηνών 1956), Αι λουτροπόλεις Φθιώτιδος (1956), Τουριστική Φθιώτις (1956), Το Ελληνικό χωριό (1957), Ιστορίες του χωριού (1958), Χριστουγεννιάτικες και Πασχαλινές Ιστορίες (1960), Πρότυπη Δασοπονία Φουρνά (1961), τ Άγραφα της Πίνδου (1967), Δασικός επαγγελματικός οδηγός της Ελλάδας (1968), Ελληνική ζωή και φύση (1977), Τ'Άγριόδεντρα του βουνού και του λόγγου (1978), Άγρια τετράποδα και φτερωτά - Κυνηγετική Ζωολογία (1980), Χριστουγεννιάτικα και Πασχαλινά διηγήματα - Ελληνικές γιορτές (1981) κ.ά.

Ο Σεραφεΐμ Τσιτσάς έχει τιμηθεί για το συγγραφικό του έργο από την Ένωση Ελλήνων Συγγραφέων και από τους δημοσιογράφους τουρισμού της ίδιας Ένωσης για τη μεγάλη του προσφορά στην ανάπτυξη της τουριστικής ιδέας στη χώρα μας.

Ο συγγραφέας Σεραφεΐμ Τσιτσάς με τη δύναμη της γραφίδας, τη δροσερή, γλαφυρή και εντυπωσιακή αφήγησή του ταξιδεύει τον αναγνώστη του σε βουνοκορφές και ρουμάνια για να ακούσει τις μυστικές φωνές της πανώριας φύσης, να αφουγκραστεί τους παλμούς της βουνίσιας ψυχής και μαζί της να χαρεί κάθε μεγάλο και ωραίο της ελληνικής επαρχίας.

Η κόρη του Τζένη Τσιτσά για τον πατέρα της

Σε ένα μικρό χωριό των Θεσσαλικών Αγραφών γεννήθηκε ο πατέρας μου Σεραφείμ Τσιτσάς. Το χωριό του, το Μοσχάτο, ήταν ένα από τα φτωχά Αγραφιώτικα χωριά στα ριζά του βουνού. Από κει οι κάτοικοι αγνάντευαν τον Θεσσαλικό Κάμπο.

Ο Σεραφείμ Τσιτσάς από μικρό παιδί είχε αγάπη για τα γράμματα και με την προτροπή του δασκάλου του βρέθηκε στην Καρδίτσα για να φοιτήσει στο Γυμνάσιο. Πεζή πήγαινε κάθε Κυριακή βράδυ, με τα λίγα τρόφιμα που του εξασφάλιζε η μητέρα του στην Καρδίτσα και πεζή ξαναγυρνούσε στο χωριό του το Σάββατο. Τέλειωσε με άριστα το γυμνάσιο μαζί με το φίλο του Δ. Μαργιέλλο, μετέπειτα Πρόεδρο του Αρείου Πάγου. Πέρασε πρώτος στη Γεωπονική Σχολή Αθηνών και τρίτος στη Δασολογική. Ένας Καθηγητής του τον παρότρυνε να ακολουθήσει την Δασολογική Σχολή αφού ήταν Αγραφιώτης. Υπηρετήσε σε αρκετά μέρη της Ελλάδας όπως στη Μακεδονία, τα Γιάννενα, τη Φθιώτιδα και στο τέλος ως Επιθεωρητής Νήσων του Αιγαίου. Ευτυχώς που ο Σεραφείμ Τσιτσάς πέθανε (Αγούστος 1983) πριν δει την αγαπημένη του Σάμο να καίγεται, έγραψε στην Εστία ο Δημοσιογράφος Στάθης Καραάς.

Σε όλα αυτά τα μέρη άφησε με τα έργα του ένα όνομα που το θυμούνταν οι ντόπιοι για χρόνια.

Στη Φθιώτιδα που πήγε μετά τον πόλεμο και την κατοχή έμεινε 14 χρόνια. Για να προστατεύσει τα δάση της Φθιώτιδας έπεισε το Υπουργείο Γεωργίας να τα παραδώσει με νόμο στις κοινότητες να τα εκμεταλλεύονται και έτσι να τα προστατεύουν από τις άσκοπες υλοτομίες και τις φωτιές. Μισές μέρες του μήνα τις περνούσε στα χωριά, κοντά στα δάση. Έτσι μάθαινε από τους ηλικιωμένους κατοίκους τη γλώσσα τους. Μαθαίνοντας από την Ακαδημία Αθηνών ότι δεν υπήρχε στα αρχεία της τίποτα σχετικό με τη γλώσσα της Ρούμελης, αποφάσισε να τη μελετήσει και με τη συνδρομή της Νομαρχίας Φθιώτιδας και κυρίως του εξαιρετού τότε Νομάρχη Αρ. Κακούρη έβγαλε ένα βιβλίο για τη ρουμελιώτικη γλώσσα, που βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών. Στα Γιάννενα ένας φίλος του, Διευθυντής της Ζωσιμαίας Σχολής, τον παρότρυνε να γράψει ένα βιβλίο για τα δασικά δέντρα που λάτρευε. Έτσι στα πρώτα χρόνια της υπηρεσίας του στη Λαμία εξέδωσε ένα βιβλίο με τον τίτλο «Στα άγρια όρη και άκαρπα ξύλα». Μ' αυτόν τον τίτλο και το περιεχόμενο αποκαθιστούσε την

πραγματική σημασία και ωφέλεια των δέντρων αυτών, που οι απλοί άνθρωποι των χωριών εύχονταν όλα τα βλαβερά έντομα και σκουλήκια να πάνε στα άγρια δέντρα και όχι στις καλλιέργειές τους. Και αυτό το βιβλίο βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών.

Η γνωριμία του με τον Ηγούμενο Γερμανό Δημάκο, Ηγούμενο μίας άσημης και μισογκρεμισμένης Μονής του Αγάθωνα στην Υπάτη, ήταν η αιτία να γίνει η Μονή αυτή ονομαστή σε όλη την Ελλάδα. Αυτό το υπεράξιο «ράσο» όπως τον αποκαλούσε ο πατέρας τον σκέπασε με μία μπάτσα ελάτου όταν τον αποχαιρετούσε για τελευταία φορά κλαίγοντας.

Είπαν για αυτόν ότι μπήκε φτωχός στην υπηρεσία και το ίδιο φτωχός έφυγε από αυτήν. Βοήθησε όσο μπορούσε τα αδέρφια του και ένα παράπονο είχε σε ολόκληρη τη ζωή του, το ότι δεν μπόρεσε να βοηθήσει τον αδελφό του Γιάννη να σπουδάσει κι αυτός που οπωσδήποτε θα γινόταν κάτι σπουδαίο. Ο Γιάννης όμως έμεινε στο χωριό και το νοιάστηκε σε όλη του τη ζωή. Το χωριό τον τίμησε δίνοντας το όνομα του στην όμορφη πλατεία του.

Τελευταίο έργο του ήταν «Τα Άγραφα της Πίνδου». Προφανώς κανείς άλλος δεν ασχολήθηκε για να τα μελετήσει.

Ο εξαιρετος Αγραφιώτης Β. Τσαντίλας, λάτρης κι αυτός της ιδιαίτερης πατρίδας του, εκ μέρους της Ένωσης Αγραφιώτικων Χωριών μου ζήτησε την άδεια να επανεκδοθεί το βιβλίο αυτό.

Χαρά μου και τιμή ήταν να πω το ναι.

Έτσι, και με τη βοήθεια του Δημήτρη Τσιτσά, άξιο παιδί του Γιάννη, και αγαπημένο ανήψι του Σεραφείμ, θα επανεκδοθεί το βιβλίο αυτό.

Πιστεύω ότι από κάπου η ψυχή του πατέρα μου θα χαμογελάσει, όπως τότε που τον ρώτησα αν είναι ευτυχισμένος με όλες τις μπόρες που του έδωσε η ζωή. Με είχε κοιτάξει πάλι χαμογελαστός και μου είπε: «Είμαι παιδί μου ευτυχισμένος. πεινούσα κάποτε και τώρα δεν πεινάω•».

Αθήνα, 27.3.2022

Τζέννη Σ. Τσιτσά

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

«Τ' ΑΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ»

Το βιβλίο του συμπατριώτη μας, αιμνήστου Σεραφείμ Κ. Τσιτσά, από το 1983, που έφθασε στα χέρια μου, ήταν μια αποκάλυψη για τον χώρο των Αγράφων και ακόμη σήμερα το θεωρώ «ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ για τα ΑΓΡΑΦΑ».

Είναι το πρώτο που αντιμετωπίζει ενιαία τον γεωγραφικό - ιστορικό χώρο των Αγράφων (Θεσσαλικά και Ευρυτανικά) και το πρώτο που κάνει συνολική και σφαιρική παρουσία της περιοχής και των Αγραφιωτών: Γεωγραφία - Ιστορία - Λαογραφία - Τουρισμός - Φύση - Οικονομική δράση και ανάπτυξη - Δασικός πλούτος - επιστημονική προσέγγιση.

Είναι χαρακτηριστικά τα στοιχεία που παρουσιάζει κατά Δήμο: πληθυσμιακά - δασικά - κτηνοτροφία. Ο συνολικός πληθυσμός Θεσσαλικών και Ευρυτανικών Αγράφων στα 116 χωριά το 1961 ανέρχεται στους 77.463 κατοίκους!

Σήμερα 2022, χωρίς να έχουν ανακοινωθεί τα επίσημα στοιχεία καταγραφής, η εκτίμηση είναι (και παρά τις εικονικές καταγραφές) για πληθυσμό κάτω των 20.000 και φυσικά υπερήλικες και με ελάχιστο ενεργό δυναμικό!

Είναι προφητικές οι προβλέψεις του Σερ. Τσιτσά, για τα χωριά της περιοχής των Αγράφων. Η μεγάλη πληθυσμιακή συρρίκνωση, η εγκατάλειψη καλλιεργειών, αλλά και η ανάγκη για έγκαιρη στήριξη της πολιτείας σε αυτόν τον τόπο, οι όποιες πολιτικές ήρθαν αργά και σε άδεια χωριά...

Η Ένωση Αγραφιωτικών Χωριών, προχωρήσαμε στην επανέκδοση του βιβλίου «Τ' Αγραφα της Πίνδου», γιατί το θεωρούμε ακόμη απαραίτητο στοιχείο γνώσης και ευαισθητοποίησης για κάθε Αγραφιώτη, και τεκμήριο υπερηφάνειας για την ιστορική, θρησκευτική και πολιτιστική κληρονομιά των Αγράφων. **Το βιβλίο «Τ' Αγραφα της Πίνδου» πρέπει να βρίσκεται σε κάθε Αγραφιώτικο σπίτι.**

Ευχαριστούμε θερμά την κόρη του, αξιότιμη κα Τζένη Τσιτσά για την άδεια επανέκδοσης του βιβλίου και μέσω αυτής ευχαριστούμε τον αείμνηστο πατέρα της Σεραφείμ Τσιτσά για όσα πρόσφερε με το πνευματικό και επιστημονικό του έργο.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στην επιχείρηση ΘΕΟΝΗ AHB GROUP S.A., για την χορηγία της χάρις στην οποία προχώρησε η 4η επανέκδοση του βιβλίου.

**Βασίλης Τσαντίλας
Πρόεδρος Ε.Α.Χ.
π. Δήμαρχος Ιτάμου
Μάρτιος 2023**

Ο Γιώργος Κωνσταντάκος για το βιβλίο

Ανεβαίνοντας ψηλά στα Άγραφα ,νοιώθεις αυτό το ακαθόριστο και μαγευτικό συναίσθημα που έρχεται: Από κάτω από τη Μάνη, την Αλαμάνα, το Χάνι και τους θρήνους των ελεύθερων πολιορκημένων του Μεσολογγίου , από πέρα, από τον Επτανήσιο πολιτισμό, τις ωδές του Κάλβου και τους στίχους του Σολωμού , από πάνω στο ίδιο ύψος με το Σούλι, από τους κρότους του Βαλκανικού ποιμενικού βίου, τις καμπάνες των μοναστηριών , τον περικλειστο και αρχέγονο πολιτισμό, το Κούγκι και το Ζάλογγο. Από πολύ πιο κάτω, αυτό που έρχεται από τη τα Ψαρά, τη Χίο και το Ναυαρίνο και ότι τέλος πάντων σέρνει από πίσω της η Ιστορία.

Σε αυτό το ύψος στέκεται ένας πρωτοπόρος μελετητής των Ελληνικών βουνών, διανοούμενος του κλασικού και παραδοσιακού βίου της υπαίθρου, τεχνοκράτης, λογοτέχνης και δημοσιολόγος, ο Σεραφείμ Τσιτσιάς (1905-1983) από το Μοσχάτο Ν. Καρδίτσας . Είναι ένας Δωρικός και συνάμα Λυρικός επιστήμονας που, φοίτησε Στην Ανωτάτη Δασολογική σχολή, ένα πνευματικό ίδρυμα με τεράστια συμβολή στη δασοπονική ανάπτυξη, την περιβαλλοντική και κοινωνική προστασία της υπαίθρου, αλλά και στην καλλιέργεια φιλελεύθερων και δημοκρατικών αξιών .

Οι μελέτες του και οι προσεγγίσεις του είναι ακριβείς και πρωτότυποι, δεν απομακρύνονται από το ειδικό κοινωνιολογικό, ηθικό και ιδεολογικό περιεχόμενο του αγροτικού κόσμου και συνιστούν χρήσιμο οδηγό για κάθε μελετητή του ορεινού τοπίου. Στο παρόν βιβλίο ξεδιπλώνονται με συνεκτικότητα και τεκμηρίωση, τα θέματα των δασών, των πηγών και των βουνών των Θεσσαλικών και Ευρυτανικών Αγράφων, οι Ιαματικές πηγές, η ανθρωπογεωγραφία , η παιδεία η γλώσσα, τα μοναστήρια, τα παγγύρια και τουρισμός, με μια ματιά που βλέπει πολύ μπροστά από την εποχή του. Το πολυσύνθετο έργο του, τεχνικό, λογοτεχνικό, ποιητικό και ηθογραφικό τιμήθηκε από την ακαδημία Αθηνών και την Ένωση Ελλήνων συγγραφέων.

Ένας άξιος της πατρίδας και των Αγράφων !!!

Γιώργος. π. Κωνσταντάκος
Πολ. μηχ. ΕΜΠ.

Τ' ΑΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Γ
Ε
Ω
Γ
Ρ
Α
Φ
Ι
Α

Όταν ανέβητε στα βουνά των Ἀγράφων, θά νιώσετε τόν ἑαυτό σας ξεκομμένο ἀπό τόν ἄλλο γνωστό σας κόσμο, ἔξω ἀπό τὰ σύνορα τῆς ζωῆς, πού ἔχουν καταργήσει ἐδῶ τὸ χῶρο, τὸ χρόνο καὶ τὸ παρόν. Ἡ πρωτόγονη καὶ παρθένα φύση τῶν ἀτέλειωτων βουνῶν μὲ τὴν ἄγρια καὶ μεγαλόπρεπη ὀμορφιά ἀπογειώνει τὴ σκέψη καὶ τὸ στοχασμὸ σὲ χώρους καὶ κόσμους παραμυθένιους, σὲ μιὰ προέκταση μαγευτικῶν ὀνείρων... Βουνά καταπληκτικά, βουνά ἀπίθανα κι' ἀπροσδόκητα.

Τὴ μεγαλύτερη καὶ τραχύτερη βουνόχτιστη περιοχή τῆς Ἑλλάδος σχηματίζει ἡ Πίνδος, πού ξεκινάει ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἡπειρο καὶ τελειώνει στὰ βουνά τοῦ Βάλτου, στὸν Τυμφρηστὸ καὶ στὴν Ὀθρη.

Στοὺς κόλπους τῆς ἀνήκει ὁ πιὸ ρωμαλέος κι ἀρρενωπὸς χῶρος καὶ κόσμος, ὅπως τὸ Ἡπειρωτικὸ Ζαγόρι, τὸ Μέτσοβο, τὰ Τζουμέρκα, τ' Ἀσπροπόταμο καὶ τελευταία, νοτιώτατα, τὰ ξακουσμένα ΑΓΡΑΦΑ.

Σ' αὐτὰ ἡ Πίνδος παρουσιάζει τ' ἀποκορύφωμα τοῦ κατακόρυφου διαμελισμοῦ τῆς. Σχηματίζει ἓνα ἐκπληκτικὸ σύμπλεγμα ἀπότομων κ' ἐπιβλητικῶν βουνῶν, πέτρινο δάσος πανύψηλων πύργων καὶ πυραμίδων, πού φαντάζει νὰ ζωντανεύει τὴν ἀρχαία τιτανομαχία, τὴ θανάσιμη πάλη τῶν Γιγάντων καὶ Ἐκατόγχειρων κι ὅλων τῶν στοιχειωμένων ὄγκων τοῦ χάους...

Τὰ γεωγραφικὰ σύνορα τῶν Ἀγράφων ἔχουν ἔτσι:

Βόρεια: ἡ περιοχή τῶν τ. δήμων Κωθωνίων καὶ Αἰθήκων τοῦ νομοῦ Τρικάλων.
Ἀνατολικά: ἡ Θεσσαλικὴ πεδιάδα (Καρδίτσας) κ' ἡ ἐπαρχία Δομοκοῦ.
Νότια: ἡ ἐπαρχία Τριχωνίδος, ὁ τ. δήμος Καρπενησίου (Εὐρυτανίας) κ' ἡ ἐπ. Φθιώτιδος.

Δυτικά: ὁ Ἀχελῷος, πὺ χωρίζει τ' Ἀγραφα ἀπὸ τὸ Βάλτο καὶ τὸ νομὸ τῆς Ἄρτας.

Ἔτσι τ' Ἀγραφα* συγκροτοῦνται ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τῆς ἐπαρχίας καὶ νομοῦ Εὐρυτανίας (Εὐρυτανικὰ Ἀγραφα) καὶ τὸ δυτικὸ ὄρεινὸ τμήμα τῆς ἐπαρχίας καὶ νομοῦ Καρδίτσας (Θεσσαλικὰ Ἀγραφα).

Στὴ μελέτη αὐτὴ προσαρτᾶται εἰδικὸς χάρτης τῶν Ἀγράφων σὲ κλίμακα 1: 300.000 περίπου. Εἶναι ὁ πρῶτος χάρτης πὺ δημοσιεύεται. Ἔχει ἀπόλυτη ἀκρίβεια καὶ ἀρκετὴ λεπτομέρεια. Γιὰ πρώτη φορὰ καθορίζεται ὁ χώρος τῶν Ἀγράφων. Ὁ χάρτης ἔγινε ἀπὸ τὰ σχετικὰ φύλλα 1: 100.000 καὶ τοὺς χάρτες τῶν νομῶν Καρδίτσας κ' Εὐρυτανίας τῆς Ἐθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας 1: 200.000, στοὺς ὁποίους φαίνεται τὸ μέχρι τοῦ 1962 ὄδικὸ δίκτυο. Τέλος ἐνημερώθηκε μὲ τίς νεοκατασκευασμένες λιμνοδεξαμενές τοῦ Πλαστήρα (Ταυρωποῦ) στίς ἀπαρχές τοῦ Μεγδόβα (ὄροπέδιο Νεβρόπολη) καὶ τῶν Κρεμαστῶν - Ἀχελῷου πὺ βρίσκεται στὸ νοτιώτατο ἄκρο τῶν Ἀγράφων.

Στὸ χάρτη ἔχουν σημειωθῆ ὕψομετρικὲς καμπύλες ἀνὰ 500 μ., ὡστε νὰ παρουσιάζεται σὲ ἀδρὲς γραμμὲς ἢ ἀνάγλυφη μορφή τοῦ ἐδάφους. Φαίνεται ἐπίσης σ' αὐτὸν ἡ διαίρεση τῶν Ἀγράφων στοὺς 12 παλιούς — πρὶν τὸ 1912 — ὄρεινούς δήμους κὶ ὄλα τὰ χωριά—κοινότητες τῶν Ἀγράφων, πολλὲς τοπωνυμίες, μοναστήρια, βουνά, ποτάμια, γεφύρια κλπ.

Τὰ χωριά γράφηκαν ὄλα μὲ τὸ παλιὸ τους ὄνομα. Ἀργότερα πολλὰ μετονομάστηκαν. Γι' αὐτὸ παραθέτομε στὴ σελ. 25 ἀλφαβητικὸ κατάλογο τῶν παλιῶν ὄνομάτων μὲ τ' ἀντίστοιχα καινούργια καὶ τὸ ἀντίστροφο. Τὰ παλιὰ ὄνόματα τῶν χωριῶν πὺ ἄλλαξαν, ἄρχισαν νὰ ξεχνοῦνται σιγὰ σιγὰ. Σῶζονται πολλὰ ἀπ' αὐτὰ σὲ μερικὰ ἐπώνυμα ἀπογόνων, ὅπως: Ἀγραφιῶτης, Βελαῶρας, Βουλπιῶτης, Γρανίτσας, Ζογλωπίτης, Κονιαδίτης, Λιασκοδίτης, Μπλοκομίτης, Μυρσειῶτης, Σκλατινιῶτης, Σμοκοδίτης, Στουγκιῶτης, Τεταγιῶτης κλπ.

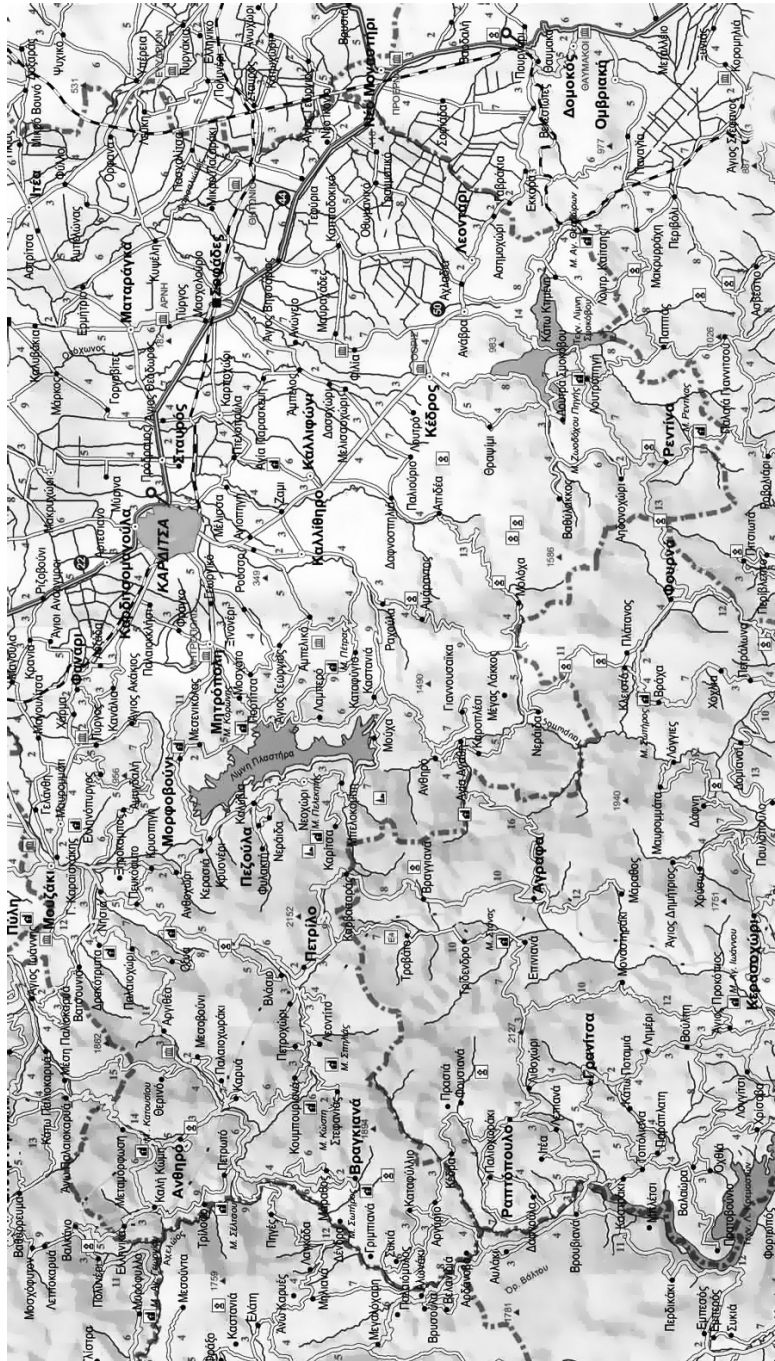
Τὸ μεγαλύτερο μᾶκρος τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγράφων ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότο εἶναι 60 χιλιόμετρα (σ' εὐθεία βολίδας, δίχως τοὺς κυματισμούς τοῦ ἐδάφους) κὶ ἀπὸ Ἀνατολή πρὸς Δύση 75 χιλιόμετρα. Ἡ συνολικὴ τους ἔκταση εἶναι 2.608.000 στρέμματα πὺ κατανέμεται στίς διάφορες κατηγορίες ἐδάφους, ἔτσι:

---

* Ὑπάρχουν καὶ τὰ Γ ρ α μ μ ἔ ν α ἢ μᾶλλον Γραμμενοχώρια (κάπου 15 χωριά) τῆς Πίνδου, στὴν Ἠπειρο, ἀνατολικά τοῦ Καλαμά. Ὁ ποιητὴς Κρυστάλλης γράφει γι' αὐτὰ («Ἔστια» 1894): «Ὅτε οἱ Τούρκοι εἰσέβαλον εἰς τὴν κάτω Ἠπειρον καὶ ἐπροχώρουν κατὰ τῶν Ἰωαννίνων, τὰ χωρία ταῦτα ὑπετάγησαν, ἄνευ ἀντιστάσεως καὶ ἐνεγράφησαν εἰς τὰ χωρία τῆς κατοχῆς των, ὄνομασθέντα ἔκτοτε Γραμμένα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς Κοινότητας τῆς Πίνδου, αἵτινες δατηρήσασαι τὴν αὐτονομίαν των ὄνομάστησαν Ἀ γ ρ α φ α. Τὴν γνώμην ταύτην προσεπικυροῦ ἡ ἐγχώριος παράδοσις...».

ΑΓΡΑΦΑ : ΧΩΡΑ ΔΟΛΟΠΩΝ ΚΑΙ ΑΘΑΜΑΝΩΝ

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΥΤΑΝΙΚΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ

Από το Λεύκωμα «Τα Ιστορικά Άγραφα»

1. Δάση....	1.119.070
2. Δασικές θοσκές ...	565.050
3. Άγροι....	316.100
4. Λοιπές έκτάσεις (άλπεικά κλπ.)	607.780

Σύνολο 2.608.000

Τὰ Ἄγραφα διαιροῦνται σὲ δυὸ μεγάλα τμήματα, τὰ Εὐρυτανικά (Ν. Δυτικά) καὶ τὰ Θεσσαλικά (Β. Ἀνατολικά) Ἄγραφα. Τὰ πρῶτα λευτερώθηκαν μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, μαζί μὲ τὴν ὑπόλοιπη Στερεὰ Ἑλλάδα, ἐνῶ τὰ Θεσσαλικά παρέμειναν στὴν Τουρκία ἄλλα 50 χρόνια (1830—1880) ἡ διαχωριστικὴ τους γραμμὴ, ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ὄροθετικὴ τότε γραμμὴ Ἑλλάδας - Τουρκίας ἀκολουθοῦσε τὸ ρέμα Πλατανιάς (βλέπε χάρτην), τὴν ὄροσειρὰ Τσουρνάτα - Ἀφωρισμένη - Βουτσικάκι - Κακαδάκια, τὴν κοίτη τοῦ Μέγδοβα, τὴν κορυφογραμμὴ Ἰταμος - Καπροβούνη - Βουλγάρα - Ζαχαράκη. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἰδρύσει τότε στρατῶνες στὴν Ὁξυὰ (καζάρμα) στὸ Λιάσχοβο, κοντὰ στὸ Ζογλώπι, σταθμὸ στὸ μεθόριο χωριὸ Χορίγκοβο, φυλάκια (κούλιες) στὸν Ἀηλιὰ Πετρίλου, στὴ ράνη Ἀφωρισμένη, στὰ Βραγγιανά, στὸ μοναστήρι τῆς Κορώνας, στὴ Χωτιάνα κλπ.

Τὰ Θεσσαλικά Ἄγραφα ὑπάγονται διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία Καρδίτσας. Διαιροῦνται δὲ σ' ἑπτὰ παλιούς ὄρεινους δήμους: 1. Ἀργιθέας (πρωτ. τὰ Κουμπουριανά), 2. Νεβροπῶλεως (Μεσσηνιόλας), 3. Ἰτάμου (Ζογλώπη) 4. Μεγελαῖδος (Ρεντίνα), 5. Ταμασίου (Δρανίτσα), 6. Ἰθώμης (Φανάρι), καὶ 7. Γόμφων (Μουζάκι)*.

Τὰ Εὐρυτανικά Ἄγραφα συγκροτοῦνται ἀπὸ πέντε τ. δήμους, ἦτοι 1. Ἀγραίων (πρωτεύουσα τὸ Κεράσσοβο), 2. Ἀγράφων (Ἄγραφα), 3. Ἀπεραντίων (Γρανίτσα), 4. Δολόπων (Καροπλέσι) καὶ 5. Κτημενίων (Φουρνᾶς) καὶ ὑπάγονται στὴν ἐπαρχία (καὶ τὸ νομὸ) Εὐρυτανίας**, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν τὸ θάρσιο τμήμα.

Τέλος στ' Ἄγραφα ἀνήκουν καὶ 4 χωριὰ τῆς ὄρεινῆς Δυτικῆς Φθιώτιδος (τ. Δήμου Τυμφρηστοῦ), ποὺ ἀναφέρονται ὡς χωριὰ τῶν Ἀγράφων.

Ὄνομασία: Τὸ ὄνομα Ἄγραφα χρονολογεῖται πολὺ πρὶν τῆς Τουρκοκρατίας, συγκεκριμένα στὸν 8ο μ.Χ. αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῆς Ὀρθησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρει ὁ Βυζαντινὸς χρονογράφος Μιχαὴλ Ψελλός.

Τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας ὁ αὐτοκράτωρ Κων)νος Κοπρώνυμος (741 - 775) θέλοντας νὰ πληροφορηθῆ ἂν ἔχουν ἐκτελεσθῆ οἱ διαταγές του γιὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν εἰκόνων ἀπὸ τοὺς ναοὺς ἔστειλε ἐξάρχους στὶς διάφορες ἐπαρχίες. Αὐτοὶ ποὺ πῆγαν στὴ Θεσσαλία διεπίστωσαν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς πεδιάδας εἶχαν συμμορφωθῆ μὲ τὶς αὐτοκρατορικὲς ἀποφάσεις. Ὅταν ὅμως προχώρησαν στὴν ὄρεινὴ περιοχὴ, εἶδαν ὅτι οἱ εἰκόνες παρέμειναν στὴ θέση τους. Οἱ ὄρεινοί, φύσει συντηρητικοὶ καὶ δεμένοι στὰ πάτρια, ὄχι μόνον δὲν ἤθελαν ν' ἀκούσουν τίποτα ἀπὸ τὶς συστάσεις τῶν εἰκονομάχων ἀπεσταλμένων, ἀλλὰ

* Οἱ ὑπόλοιποι 6 (πεδινοὶ) δήμοι τῆς ἐπαρχ. Καρδίτσας ἦσαν: Καρδίτσα, Καλλιφωνίας (πρωτ. Καλλιφόνι), Κιερίου (Σοφάδες), Σελάνων (Παραπράσταση), Τιτανίου (Παλαμάς) καὶ Φύλλου (Κοτσιαρί).

** Ἡ Εὐρυτανία περιλάβαινε (πρὶν τοῦ 1912 ποὺ ἰδρύθηκαν οἱ κοινότητες) ἄλλους 4 δήμους: Καρπενησίου (Καρπενήσι), Εὐρυτάνων (Κρίκελο), Ἀρακωθίων (Προυσός) καὶ Παρακαμπυλίων (Ἅγιος Βλάσης). Πρὶν τὸ 1821 ἡ Εὐρυτανία διαιροῦνταν σὲ δυὸ ἐπαρχίες, τὴν ἐπ. Ἀγράφων ποὺ περιλάβαινε ὅλα τ' Ἄγραφα (Εὐρυτανικά καὶ Θεσ)κά) καὶ τὴν ἐπ. Καρπενησίου.

τελικά τοὺς ἔπιασαν καὶ τοὺς σκότωσαν ὡς ἀσθεῖς καὶ ἱερόσυλους. Ὄταν ἔφτασε στὴν Πόλη ἢ εἰδηση, ὀργίστηκε ὁ αὐτοκράτωρ καὶ διέταξε καὶ διέγραψαν τὴν ἀνυπότακτη αὐτὴ ὄρεινὴ περιοχή τῆς Δυτ. Θεσσαλίας, ἀπὸ τοὺς χάρτες τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι πῆρε τὸνομα Ἄ γ ρ α φ α.

Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, χάρις στὰ εἰδικὰ του προνόμια, ὁ ὄρεινὸς αὐτὸς τόπος παρέμενε οὐσιαστικά Ἄ γ ρ α φ ο ς στὰ χαρτιὰ τῶν Τούρκων. Μὲ τὴ γνωστὴ συνθήκη τοῦ Τσαμασοῦ (χωριοῦ κοντὰ στὴ Θεοσκή πεδιάδα) τῆς 10.5.1525 τὴν ὁποία παραθέτουμε λόγω τοῦ ἐνδιαφέροντός της αὐτούσια, οἱ Ἄγραφιῶτες διατηροῦσαν οὐσιαστικὴ ἀνεξαρτησία. Τὴ συνθήκη υπέγραψαν ὁ Τούρκος ἀρχιστράτηγος τῆς Θεσσαλίας Βεϊλέρ βέης, κατ' ἐντολὴν τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, καὶ οἱ προύχοντες τῶν Ἀγράφων. Νὰ τί ὄριζε ἡ συνθήκη:

— Ἄπαντα τὰ χωρία τῶν Ἀγράφων ἀποτελοῦσιν αὐτονομίαν, ἡ ὁποία διοικεῖται ὑπὸ συμβουλίου, ἔχοντος ἔδραν τὴν παρὰ τὸ ὄροπέδιον Νεβροπόλεως ὀνομαστὴν κωμόπολιν (κασαμπᾶ) Νεοχώριον.

— Οὐδεμίαν τουρκικὴ οἰκογένεια ἐπιτρέπεται νὰ κατοικήσει εἰς τὰ χωρία τῶν Ἀγράφων, ἐκτὸς τοῦ Φαναρίου.

— Οἱ κάτοικοι τῶν πεδινῶν καὶ ὄρεινῶν μερῶν ἐπικοινωνοῦν ἐλευθέρως.

— Ἐκάστη κοινότης τῶν Ἀγράφων ὑποχρεοῦται νὰ πληρώνει εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν ἐτησίως 50.000 γρόδια. Τὸ ποσὸν δὲ τοῦτο θ' ἀποστέλλεται παρὰ τοῦ εἰρημένου συμβουλίου δι' ἐμπίστου προσώπου εἰς τὴν ἔδραν τῆς Εὐδαιμονίας (Κων)λιν).

Ἐγένετο ἐν Ταμασίῳ τῇ 10 Μαΐου 1525.

Ἡ συνθήκη αὐτὴ ἴσχυσε ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἄλῃ πασᾶ τῆς Ἠπείρου ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε νὰ καθυποτάξει τ' Ἄγραφα ὅπως ἔκαμε μὲ τὸ Σοῦλι.

«Τὰ λένε Ἄγραφα — διηγεῖται ὁ γεροτσέλιγκας Κων. Φερεντίνος (1836 - 1936) — γιατί δὲν μπόρεσε νὰ τὰ γράψει ὁ Ἄλῃ πασᾶς. Ἐφυγε ἀπὸ τὰ χωριά ὁ κόσμος κι' ἔπιασε τὰ βουνά. Ὁ Ἄλῃς δὲν εὑρίσκει κόσμον κι' ἄφηγε ἄγραφα τὰ χωριά. Κ' εἶπε τοῦ Βεληγκέκα: Δὲ βρήκα κουμανταραίους (λαὸ) καὶ τ' ἀφήκα».

Τὸ Μουζάκι, στὴ φάραγγα τῶν Γόμφων.

Βουνά - ποτάμια

Ἡ Ἑλληνική γῆ ἔχει σωριάσει ἐδῶ στ' Ἀγραφα τοὺς πιὸ πυκνοὺς κι ἀλλεπάλληλους πέτρινους ὄρεινους ὄγκους. Βουνά ἀτέλειωτα, γκρεμοί, χαράδρες, θάραθρα, κράκουρα, θαλαῶρες, κορφές μαχαίρια καὶ λεπίδια ποὺ προκαλοῦν δέος καὶ θαυμασμό. Βουνά ποὺ ὑψώνονται σὰ γιγάντια κύματα τῆς γῆς στὸν οὐρανὸ καὶ χάνονται στ' ἀνταριασμένα σύγνεφα...

Στὸ κέντρο τῶν Ἀγράφων ὀρθώνεται τὸ ψηλότερο σύμπλεγμα βουνῶν μὲ ὕψη ἀπάνω ἀπὸ 2.000 μέτρα. Τὰ βουνά αὐτά, ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότο, εἶναι: Ἡ Καραῖα (2144 μέτρα), τὸ Βουτσιάκι (2154), τὸ Ντεληδήμ (2164), ὁ Μπουρλέρος (2020), ἡ Νιάλα (2018), τὸ Σδὸν (2042).

Δυτικώτερα ἢ περιφέρημη Φτέρη (2028) κι' ὁ Καλόγγηρος (2043) φράσσουν μὲ τὰ πέτρινα στήθια τους τὰ σύνορα τῶν δήμων Ἀπεραντιῶν - Ἀγράφων. Οἱ κορφές τῶν ἄλλων βουνῶν δὲν φτάνουν τὰ 2.000 μέτρα ἀπάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀναφέρουμε τὰ σπουδαιότερα: Ὁ Προσηλιάκος (1864), ὁ Οὐρανὸς (1622) καὶ τὸ Καυκί (1941) ὀχυρώνουν τὰ σύνορα τῶν δήμων Ἀγραίων - Ἀγράφων. Ἡ θεαματικώτατη κορυφογραμμὴ τῆς Τσουρνάτας (1899) καὶ τῆς Ἀφορισμένης (1918) μὲ τοὺς ὠραίους θρύλους της κι' ὁ ξακουσμένος Ἰταμος (1500 μ.) ὀρθώνουν τίς γκρίζες χαίτες τους στὰ σύνορα τῶν Θεσσαλικῶν κι' Εὐρυτανικῶν Ἀγράφων. (βλέπε χάρτη).

Στὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Βουτσιάκι καὶ τὴν Καραῖα (τὸ Θεσσαλικὸ Ἀραράτ τῆς Βίβλου) ποὺ ἀναφέραμε — ἀπαντοῦν ἡ Καραβούλα (1863 μ.) ὁ φοβερὸς Τύμπανος (1750), ἡ Τσοῦκα (1705).

Τέλος στὸ νότια τέρμα τῶν Ἀγράφων ὑψώνεται γιγάντιος κι' ἀπαρασάλευτος φρουρὸς των, τὸ Βελούχι, τὸ ψηλότερο βουνὸ τῶν Ἀγράφων ὕψους 2.315 μ.

Ἀνάμεσα στοὺς ὄρεινους αὐτοὺς ὄγκους σχηματίζονται τὰ δυὸ μεγάλα ποτάμια τῶν Ἀγράφων ὁ Μέγδοβας κι' ὁ Ἀγραφιότης μὲ τ' ἄπειρα παρακλάδια τους. Ὁ Μέγδοβας* (οἱ ντόπιοι τὸν λένε Μέγα), ξεκινάει ἀπὸ τὸ θαυμάσιο Θεσσαλικὸ ὑψίπεδο τῆς Νεβρόπολης — ὅπου ὀνομάζεται καὶ Νεβροπολίτης — διασχίζει τοὺς δήμους Δολόπων καὶ Κτημενίων κι' ἐνώνεται κάτω στὰ Τριπόταμα μὲ τὸν Ἀγραφιότη καὶ τὸν Ἀσπροπόταμο (Ἀχελῷο), ποὺ σχηματίζει — ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχή — τὸ ὑγρὸ δυτικὸ σύνορο τῶν Ἀγράφων καὶ τῆς ὄμορης περιοχῆς τοῦ Βάλτου καὶ τῆς Ἄρτας. Ἡ θαθεῖα χαράδρωση τοῦ Μέγδοβα κόβει ἀπότομα στὰ δυὸ τὸν ὄρεινὸν ὄγκο τῆς νοτίας Πίνδου, μέσα στὸν ὁποῖο εἶναι ἐγκλιθωτισμένα τὰ νερά του. Ἀριστερά του, πρὸς τὴ Θεσ) κὴ πεδιάδα, σχηματίζει τὴ χαμηλότερη ὄροσειρὰ Ψηλὴ Ράχη - Ἀετοφωλιά - Τσαρδάκι - Κουκουριάκος - Ἰταμος - Βουλγάρα, ὕψος 800—1500 μέτρα, ἐνῶ δεξιὰ του ὑψώνεται ἡ ψηλότερη καὶ πιὸ ἀπόκρημνη βουνοσειρὰ τῶν Ἀγράφων, ὕψος ἄνω τῶν 2.000 μ. Ἀπὸ τὰ βᾶθη τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου ἀντικρύζονται τὰ δύο αὐτὰ ὄρεινὰ ὀπτικά ἀνάγλυφα σὲ μιὰ πανοραματικὴ ἀποθέωση. Ἡ κορυφογραμμὴ τῆς Νιάλας σχηματίζει τὸ περίφημο μαρμάρινο ὁμοίωμα τῆς «Κοιμωμένης».

Στὶς ἀπαρχές τοῦ Μέγδοβα (Νεβρόπολη) σχηματίστηκε ἡ τεχνητὴ λί-

* Κακῶς ἢ ΔΕΗ τὸν μετονόμασε Τ α υ ρ ω π ὸ καὶ τὴν τεχνητὴν τοῦ λίμνη (Νεβρόπολη) λίμνη Ταυρωποῦ, ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἀρχαῖο μῦθο τοῦ Ἀχελῷου - Ταύρου. Τὸ ἀρχαῖο του ὄνομα ἦταν κ α μ π ὕ λ ο ς, ποὺ πῆρε κι' ὁ γεϊτονικὸς δήμος Παρακαμπυλίων.

Ό «Τύμπανος» τών Θεσσ. Άγράφων

Ό Μέγδοβας κοντά στη Βίνιανη.

Φ. από το Λεύκωμα «Τα Ιστορικά Άγραφα»

μνη Πλαστήρα*, σ' έκταση 25.000 στρέμματα, ενώ στη συμβολή του με την Ἀγραφιώτη και τὸν Ἀχελῷο (Τριπόταμα) με τὴν ἴδρυση τοῦ γιγάντιου φράγματος «Βασιλεὺς Παῦλος» ὕψος 160 μ., σχηματίστηκε ἡ τεχνητὴ λίμνη τῶν Κρεμαστῶν χωρητικότητος 4,5 δισεκατομ. τόννων νεροῦ, ἔτσι 100πλάσιας τῆς λίμνης τοῦ Μαραθώνα.

Τὸ φράγμα τοῦ Ταυρωποῦ (στὴ στένωση Κακαδάκια) ἔχει ὕψος 75 μ. πλάτος στὴ βάση του 19 μ. καὶ στὴν κορφὴ του (στέψη) 3,50 μ. Τὸ μήκος τοῦ τόξου στὴν κορφὴ (τὸ φράγμα εἶναι καμπύλο) ἔχει μᾶκρος 220 μ.

Ὁ Ἀγραφιώτης διασχίζει τοὺς δῆμους Ἀγραίων - Ἀγράφων καὶ χωρίζει τὰ Εὐρυτανικά Ἀγραφα στὰ δύο, στὰ Ἀνατολικά καὶ Δυτικά Ἀγραφα. Τὰ νερὰ τῶν ὄρεινῶν λεκανῶν καὶ τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων ποταμιῶν χύνονται στὸν Ἀχελῷο καὶ μέσω αὐτοῦ στὸ Ἴόνιο πέλαγος. Τὰ 2/3 περίπου ἀπὸ τὴν έκταση τῶν Ἀγράφων ἀνήκουν στὴν ὑδρολογικὴ λεκάνη τοῦ Ἀχελῷου καὶ μόλις τὸ 1/3, ἔτσι τὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα (πλὴν τῆς Ἀργιθέας καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος Νεβροπόλεως καθὼς καὶ μικρῆς ἐκτάσεως τοῦ δήμου Ἰτάμου) ἔχουν ὀδέτινη ροπὴ πρὸς τὴ Θεσσαλικὴ πεδιάδα, πρὸς τὸν Πηνειό, καὶ μέσω αὐτοῦ στὸ Αἰγαίο.

Τὰ κυριώτερα ποτάμια τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγράφων εἶναι ὁ Πάμισος (στὴν ἀμφιθεατρικὴ χοάνη τῶν Γόμφων), ἡ Καραμπάλη κ' ὁ Καλέντζης κοντὰ στὴν Καρδίτσα κ' ὁ Οἰνόχοнос ἢ Σοφαδίτης. Ὁ «ὕδροκρίτης», τῶν Ἀγράφων, ἡ διαχωριστικὴ δηλαδὴ γραμμὴ (χῶμα νερά) τῶν νερῶν Ἀχελῷου καὶ Πηνειοῦ, Ἰονίου καὶ Αἰγαίου πελάγους, ἀκολουθεῖ τὴν κορυφογραμμὴ: Καραβούλα - Τύμπανος - Καζάρμα - Ψηλὴ Ράχη - Ἀετοφωλιά - Τσαρδάκι - Κοκουριάκος - Τετάγι, Τσιούκα - Ἰταμος - Καπραβούνη - Βουλγάρα - Ζαχαράκη. Σύνολον ἐκτάσεως λεκάνης Ἀχελῷου (Ἀγράφων) 1.750.000 στρέμματα καὶ Πηνειοῦ (Ἀγράφων) 858.000 στρ. Γενικὸν σύνολον 2.608.000 στρέμματα.

Λίγες εἶναι οἱ γεφυρώσεις τῶν ποταμιῶν τῶν Ἀγράφων. Στὸν Ἀχελῷο τὸ περίφημο μονότοξο γιοφύρι τοῦ «Κοράκου» κοντὰ στὸ Λιάσκοβο καὶ τὴν ἀντικρυνὴ ἱστορικὴ μονὴ τοῦ Σέλτσου, τὸ γιοφύρι τοῦ Αὐλακιοῦ ἢ Στράτου (κοντὰ στὸ Ἀργύρι), τῆς Τέμπλας καὶ πιδ κάτω τὸ γιοφύρι τῆς πολυύμνητης (ἔπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ Γρανίτσας) Μαρδάχας, ὅπου πηγάζει ὁ μισὸς Ἀχελῷος. Τὸ γιοφύρι αὐτὸ μετὰ τὴν πηγὴς τῆς Μαρδάχας κατακλύστηκε ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς τεχνητῆς λίμνης Κρεμαστῶν, ἡ ὁποία ἐκάλυψε τὴν παραποτάμιες κοιλάδες Ἀχελῷου καὶ Ἀγραφιώτη (βλέπε χάρτη) ἀπὸ τὴ σμίξη τους στὰ Τριπόταμα σὲ βάθος (ἄνω... ποταμῶν) πολλῶν χιλιομέτρων. Ἡ ἴδια τεχνητὴ λίμνη καταπόντισε καὶ τὸ μονότοξο γιοφύρι τοῦ «Μανώλη» στὸν Ἀγραφιώτη.

Τὸ γιοφύρι τοῦ Κοράκου ὑπηρετοῦσε τὴ συγκοινωνία τῆς Ἀργιθέας μετὰ τὴν Ἄρτα, ἐνῶ τ' ἄλλα τρία γιοφύρια, τοῦ Ἀχελῷου τὴ Β. Δυτικὴ Εὐρυτανία (Ἀγραῖοι - Ἀπεράντιοι) μετὰ τὴν Ἄρτα.

---

* Ὁρθὰ μετονομάστηκε τελευταία σὲ λίμνη Πλαστήρα, γιατί ὁ ἀείμνηστος στρατηγὸς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ δραματίστηκε τὴν ἐκτέλεση αὐτῶν τῶν ὑδροηλεκτρικῶν ἔργων κ' ἔκαμε τὴν πρώτη τοπογράφηση τῆς ὄρεινης πεδιάδος πρὶν 40 χρόνια. Χάρης στὴς ἐπίμονες δὲ ἐνέργειες τοῦ ἰδίου πραγματοποιήθηκε τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο ἀπὸ τὴν κυβέρνησι τοῦ ἀείμνηστου Στρατηγοῦ Παπάγου.

Ίαματικές Πηγές

Στ' Ἀγραφα ἀπαντοῦν δυὸ ἀξιόλογες ἰαματικές πηγές με λουτρικές ἐγκαταστάσεις κλπ. πὺ συγκεντρώνουν πολλοὺς λουσομένους κάθε χρόνο. Εἶναι τὰ λουτρά Καΐτσης καὶ Σμοκόβου, ἀμφότερα στὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα.

Τὰ Λουτρά Κ α ῖ τ σ η ς ὑπάγονται στὴν ὁμώνυμη κοινότητα (δῆμος Ταμασίου), εἶναι θειοῦχα με φυσική θερμοκρασία 21 βαθμῶν καὶ γι' αὐτὸ θεωροῦνται ψυχρά, κατάλληλα γιὰ νευρικές κυρίως παθήσεις. Ἀπέχουν δύο περίπου χιλιόμε. ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο σιδηρ. σταθμὸ (Ἀγγεῖται). Ἔχουν καθημερινή συγκοινωνία (με αὐτοκίνητο) με τὴν Καρδίτσα.

Τὰ Λουτρά Σ μ ο κ ὅ β ο υ ἀπαντοῦν σὲ μιὰ κατάφυτη ποταμιὰ τοῦ Χαλαμπρεζιώτη (Ὀνόχου) σὲ ὕψ. 450 μ. Τὰ νερά τῶν πηγῶν τοῦ ἀνήκουν στὴ κατηγορία τῶν καθ' αὐτὸ ἀλκαλικῶν πηγῶν, πὺ σπανίζουν στὸν κόσμο. Θεραπευτικές τους ἐνδείξεις: Παθήσεις ἀναπνευστικῶν ὀργάνων, ρινίτιδες, λαρυγγίτιδες, βρογχίτιδες. Γυναικολογικές παθήσεις. Ἀρθριτισμοί, χρόνιοι ρευματισμοί. Ἡ συντομώτερη μετάβαση σ' αὐτὰ μέσω Καρδίτσης.

Ἐκτὸς ὅμως αὐτῶν στὴν περιοχή τῶν Ἀγραφῶν ἀπαντοῦν κι' ἄλλες ἀνεξεμετάλλευτες ἰαματικές πηγές. Πολλές ἀπ' αὐτὲς χρησιμοποιοῦνται με πρόχειρους λουτήρες ἀπὸ τοὺς περιόικους γιὰ ρευματικές, στομαχικές παθήσεις, γιὰ νευραλγίες καὶ ποσιοθεραπεία. Τέτοιες πηγές ἀναφέρει 16 ὁ Ν. Λέκκας στὸ διβλίο του «Αἰ 750 μεταλλικαὶ πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος», ἐκδ. 1938. Ἦτοι 1 στὴ θέση Σουλανδᾶ - Χωτένης. 2. Στὴ θ. Κονιαδίτικο - Ἀπιδιάς σὲ ὕψος 2

*Υπάρχουν πολλὰ ἰαματικά νερά στο χώρο των Ἀγραφῶν.
Με πιο σημαντικά τα Λουτρά Σμοκόβου, Καΐτσης, «Σουλαντά».
Διάσημος επισκέπτης των Λουτρῶν Σμοκόβου ὁ Ἀλῆ Πασάς των Ἰωαννίνων.
Φ. ἀπὸ το Λεύκωμα «Τα Ἱστορικά Ἀγραφα»*

600 μ. 3. Γρίδοβα - Μαστρογιάννη, σ' απόσταση 2 χιλιομ. από τὸ χωριό. 4. Ἀράκι - Κουμπουριανῶν. 5. Ποταμάκι - Βραγγιανῶν. 6. Δυὸ πηγές στὴν περιφ. Ρεντίνας, στὴ θ. Παναγιωτέϊκα καὶ Καλογερόμυλος. 7. Θερμονέρια - Θραφιμίου. 8. Πλατανάκια - Βρώστιανης. 9. Συλήθρα τῆς κοιν. Μπόσκληθο. 10. Καλογιάννη, κοιν. Βελέσι. 11. Κλούδιο - Βλάσδου (στὴ Β.Δ. ἄκρη τοῦ χωριοῦ, στὸν ὄχτο τοῦ ρέματος Ραχίτσας, νερὸ χωνευτικὸ μὲ μυρουδιά ὑδρόθειου). 12. Πέτρα - Πάπα, ψυχρὴ πηγὴ θειοῦχος. 13. Χωτένι - Τατάρνας, στὴν κοίτη τοῦ Ἀγραφιώτη, θειοῦχος 24° θερμ. 14. Ἀχλάδα - Βράχας γιὰ δερματικές παθήσεις. 15. Θέρμα - Ἐλοβας σ' απόσταση ¼ ὥρας ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ 16. Γούδα - Μολόχας, θειοῦχος σ' απόσταση 45' ἀπὸ τὸ χωριό.

Γεωλογία - Πετρογραφία

Ὁ ὄρεινὸς ὄγκος τῶν Ἀγράφων ἀνήκει στὴ ζώνη τοῦ Ὀλυμποῦ - Πίνδου στὴν ὁποία ἐπικρατοῦν δύο κύρια πετρώματα, ὁ ἀσβεστόλιθος καὶ ὁ φλύσχης. Καὶ τὰ δύο ἔχουν τὴν προέλευσή τους ἀπὸ θαλάσσιους ὑποὺς καὶ γι' αὐτὸ ἡ πετρογραφία τὰ ὀνομάζει ὕδατογενῆ ἢ ἰζημιατογενῆ. Ὁ ἀσβεστόλιθος ἀναδύεται στὶς ὑψηλότερες θέσεις τῶν βουνῶν. Ὁ φλύσχης συγκροτεῖται ἀπὸ ψαμμιτικά πετρώματα, πυριτικούς καὶ ἀργιλικούς σχιστόλιθους Σχηματίζει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐκτάσεων. Ἐμφανίζεται μὲ διάφορες στρώσεις, ὀριζόντιες, πλάγιες καὶ κατακόρυφες, ἀνάλογα μὲ τὶς ὁποῖες παρουσιάζεται καὶ ὁ βαθμὸς τῆς σαθρότητάς του (ἀποσάθρωση). Εὐκόλα διαποτίζεται καὶ πολτοποιεῖται ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν βροχῶν καὶ τῶν χιονιῶν, ὁπότε ὀλόκληροι ὄγκοι του μετακινοῦνται (ὀλισθαίνουν) ἐπάνω σὲ θαυτοτέρα ἀργιλικὰ στρώματα, τὰ «ἐπίπεδα ὀλισθήσεως». Ἡ κυριαρχία αὐτῆ τοῦ φλύσχη στὰ βουνὰ τῶν Ἀγράφων (καὶ τὴν Πίνδο γενικώτερα) δημιουργεῖ τακτικά κατολισθήσεις κατωκνημένον τόπων. Ἀπὸ τὴν προσβολὴ αὐτῆ δοκιμάζονται πλήθος χωριῶν (γύρω στὰ 50) ὅπως τὰ Ἀγραφα, ἡ Ἁγία Τριάδα, ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος, ἡ Βίγιανη, ἡ Βούλπη, τὰ Βραγγιανὰ, τὰ Γιαννουσεῖκα, ἡ Γρανίτσα, ἡ Δομνίστα, τὰ Ἐπιγιανὰ, τὸ Καροπλέσι, ὁ Κλειτσός, τὰ Λεπιανὰ, ἡ Σπινάσα, ἡ Μολόχα κλπ. Γιὰ μερικὰ χωριὰ ἡ ἔκταση τῆς καταστροφῆς εἶναι τέτοια ὥστε νὰ χρειάζεται μετακίνησή τους ἄλλου*. Ἡ καταστροφή τῶν δασῶν, μὲ τὴν χαράδρωση τῶν πλαγιῶν καὶ τὴν ἐκθάθυνση τῶν ρεματιῶν ποῦ δημιουργεῖ, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὸ ξύλωμα τῶν ποδαρικῶν τῶν πρηνῶν καὶ τῶν κλιτύων. Ἔτσι, εὐνοοῦνται οἱ κατολισθήσεις. Οἱ ἀπότομες κλίσεις τῶν βουνῶν, οἱ χαραδρωτικές διαβρώσεις των (ὅταν λείπει τὸ δάσος) κ' ἡ σαθρότητα τοῦ φλύσχη εἶναι οἱ μεγάλοι συνεργοὶ στὶς κατολισθήσεις στὶς ὄρεινές πλαγιές τῶν Ἀγράφων.

Δρόμοι - Χωριὰ

Στὸ χάρτη ἔχει σημειωθεῖ (μὲ κόκκινο χρῶμα) ὅλο τὸ ὄδικὸ ἀμαξιτὸ δίκτυο ἀμαξιτῶν δρόμων ποῦ διανοίχτηκε μέχρι τὸ 1962. Πρόκειται θέβαια, γιὰ πρόχειρες διανοίξεις στὶς ὁποῖες ἡ κυκλοφορία τῶν τροχοφόρων διακόπτεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τὸ χειμῶνα. Προπολεμικὰ τίποτα δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ τοὺς δρόμους αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι τώρα ἔχουν προσπελάσει τὰ πιδὸ πολλὰ ἀπόμειρα χωριὰ τῶν Ἀ-

* Τέτοια μετακίνηση ἐπρωτάθηκε τοῦ χωριοῦ Καροπλέσι ἀπὸ τριμελῆ ἐπιτροπὴ γεωλόγου, γεωπόνου καὶ τοῦ ὑποφαινομένου.

γράφων. Μονάχα ή περιοχή του δήμου Ἀγράφων, ή πιό δύσβατη κι, απόκρημνη, ύστερεϊ. Στά παλιά χρόνια ό κόσμος τών χωριών αυτών πεζοπορούσε μέ φορτωμένα τὰ υποζύγια, πολλές φορές φορτωμένοι οί ίδιοι, 10, 20 και 30 ακόμα ώρες για νὰ φτάσουν στα πλησιέστερα έμπορικά κέντρα, τὸ Καρπενήσι, τὸ Μουζάκι, τὴν Καρδίτσα και τὴν Ἄρτα. Σκαρφάλωναν ὄρεινους αὐχένες (ζυγούς ή διάσελα) πολὺ ὑψηλούς πὺ ἐκλείναν τὸ χειμῶνα, ὅπως ὁ Τύμπανος, ή Ὁξυά, τὸ Βουτσικίκι τῆς Ἀργιθέας. Σ' αὐτοὺς τοὺς αὐχένες ἔχουν χαθῆ πολλές φορές πεζοπόροι. Ἀπὸ τίς νεώτερες τραγωδίες ἀναφέρουμε τὸν ἀφανισμό 25 Ἀργιθεατῶν ἀπὸ τίς χιονοστιβάδες τοῦ Τύμπανου τὸ 1936, ἐνῶ γύριζαν ἀπὸ τὸ Μουζάκι για τὰ χωριά τους. Γι' αὐτὸ τὰ δυτικά Ἄγραφα προτιμοῦσαν τὸ χειμῶνα τὰ χαμηλὰ περάσματα τοῦ Ἀχελώου για τίς ἀγορὲς τῆς Ἄρτας και τοῦ Βάλτου. Για τοὺς παραχελωίτες Ἀργιθεάτες ή Ἄρτα ἦταν ὀδικὰ πλησιέστερη ἀπὸ τὴν Καρδίτσα, τὴν πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ των. Τὰ κυριώτερα περάσματα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦσαν: Για τὴ Θεσσαλικὴ πεδιάδα οί αὐχένες τοῦ Τύμπανου, τῆς Καζάρμας και τῆς Ὁξυᾶς (πρὸς Μουζάκι), τοῦ Βουτσικάκη, μέσω Σερμενίκου - Τσαρδάκι - Μπλάσδου. Ὁ ἴδιος αὐχένας Τσαρδάκι ἐξυπηρετοῦσε μέ τὴν Καρδίτσα τὰ θέρεια χωριά Δολόπων και Ἄγραφων (Τροβάτο, Βραγγιανὰ, Καρδασαράς, Καρίτσα κλπ.), ὅπως ἐπίσης οί νοτιώτεροι αὐχένες Ἰτάμου, τῆς Σπινάσας - Σαραντάπορα - Μαστρογιάννη, τῆς Μολόχας - Ἀπιδιάς και τὸ «Ζαχαράκι» τίς γειτονικὲς περιοχές, Ἄγραφων, Δολόπων και Κτημενίων. Για τὴν Ἄρτα: Οί γέφυρες τοῦ Ἀχελώου Κοράκου και τοῦ Στρατοῦ. Για τὸ Βάλτο ή ἴδια γέφυρα τοῦ Στρατοῦ και τῆς Μαρδάχας.

Τὸ καλαμπόκι, τὸ πολυτιμότερο ἀγαθὸ τους και τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἀγωνιστικῆς των προσπάθειας, τὸ κουβαλοῦσαν πολλές φορές στίς πλάτες οί χωρικές γυναίκες. Κι' ὅταν κανένας ξένος κι' ἀνήξερως συναντοῦσε στίς μακρινὲς πορείες τους τ' ἀνθρώπινα αὐτὰ υποζύγια και τὰ ρωτοῦσε για τὸ φορτίο τους, ἔπαιρνε αὐτὴ τὴν ἀπόκριση: «φ α ρ μ ἄ κ ι»!

Ὁ σκληρὸς κι' ἀπάνθρωπος μόχθος τῆς ἀγορᾶς και τῆς μεταφορᾶς μετουσίωνε σὲ φαρμάκι τὴν ξερὴ μορμύτα.

Ὅλα τὰ χωριά τῶν Ἀγράφων, αὐτὰ πὺ ἀναφέρονται στὴ διαίρεση τῶν παλιῶν 12 ὄρεινῶν δήμων, ἀνέρχονται σὲ 126. Ἀπ' αὐτὰ τὰ 116 εἶναι σήμερα αὐτοτελεῖς κοινότητες και δέκα εἶναι μικροί οἰκισμοί πὺ ὑπάγονται στίς γειτονικὲς κοινότητες. Τέτοια χωριά - οἰκισμοί εἶναι δύο στα Θεσσαλικά Ἄγραφα, τὰ Γριμπιανὰ τῆς κοιν. Βραγγιανῶν (Ἀργιθέας) κ' ή Μούχα τῆς Καστανιάς (Ἰτάμου), κι' ὀκτώ στ' Ἄγραφα Εὐρυτανίας, ἦτοι ή Γάβρινη Ἀγ. Δημητρίου κ' οί Κρέντες - Κερασόβου (Ἀγραίων), ή Παραμερίτα - Ἄγραφων, τὰ Γιαννουσέικα - Καροπλεσίου, τὸ Πλακωτὸ - Καρίτσας και τὰ Σαραντάπορα - Σπινάσας (Δολόπων) κι' οί οἰκισμοί Νέον Ἀργύριον - Ραφτοπούλου και Χρῦσοβα - Σιδίστας (Ἀπεραντίων).

Τὰ πιό πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ χωριά - κοινότητες δὲν ἀποτελοῦν συγκεντρωμένους οἰκισμούς ἀλλὰ διάσπαρτα σὲ μαχαλάδες και μοναχικὲς ἀκόμα ἀγροικίες (ἐξοχίτες) πὺ ἀπέχουν μεταξὺ τους. Ἔτσι λ.χ. τὰ Πετρίλια συγχροτοῦν πέντε ξεχωρὸς οἰκισμούς: Κουμπουρέικα, Μάγειρας, Κρασιά, Βασιλάδες και Ρώση. Ἄλλους πέντε συγχροτεῖ ὁ Κλειτσός: Κορίτσα*, Μεσοχώρι, Πλάτανος, Κά-

* Ἡ Κορίτσα ἔγινε τελευταία χωριστὴ κοινότητα.

ναλος, Μαυρόλογγος. Ὁ τελευταῖος ἀπέχει δυὸ ὥρες ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς κοινότητος. Ἡ κοινότης Ἄγραφα ἔχει ὀκτώ διάσπαρτους οἰκισμούς: Παραμερίτα, Μπλός, Γαθρολισάδα, Χοντέικα, Σάϊκα, Παλιόλακκα, Νιάλα, Καμάρια. Οἱ τρεῖς τελευταῖοι εἶναι θερινοὶ οἰκισμοὶ νομάδων κτηνοτρόφων (τσελιγκάτα Σαρακατσάνων), πού χάνονται σιγὰ σιγὰ. Ἡ Ζελενίτσα τῶν Ἀπεραντιῶν ἔχει ἄλλους 4 ξέχωρους οἰκισμούς: Τὰ Φουσιανά, τὴ Μεξιιάδα, τὸ Βασιλέσι, τὸν Πρόδρομο κ.τ.λ. Ἡ διασπορά αὕτη ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν κλειστὴ πρωτόγονη οἰκονομία τῆς παραδοσιακῆς κτηνοτροφικῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ὄρεινου χώρου (βοσκότοποι) καὶ τῆς νομαδικῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας. Ἡ ἴδια διασπορά ἐξυπηρετοῦσε τὴν προστασία καὶ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ὄρεινου πληθυσμοῦ ἀπὸ ἐχθρικές ἐπιθέσεις κ' ἐπιδρομές.

Στὶς ἀγροικίες καὶ στὶς ἐξοχικὲς καλύβες συγαντοῦσες—πρὶν ἀπὸ τὸν ξεσηκωμὸ καὶ τὸν χαλασμὸ τοῦ τελευταίου πολέμου— ἀνθρώπους πρωτεϊκούς, πιδ ἀσκητικούς καὶ ἀπόκοσμοι ἀπὸ μερικοὺς ἐρημίτες καλόγηρους πού κλείνουν τὸν κύκλο τῶν ἡμερῶν τους στὶς ἀπόκρημες σπηλιές τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Οἱ Ἄγραφιῶτες αὐτοὶ δὲν μετακινήθηκαν ποτὲ ἀπὸ τὸν τόπο τους, δὲν γνώρισαν τίποτα ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ, ὅπως ἡ ρόδα, ὁ ἠλεκτρισμὸς κλπ. καὶ στὰ παραμῦθια ἄκουσαν γιὰ θάλασσες καὶ καράβια καὶ γιὰ τόσα ἄλλα «καινὰ δαιμόνια» τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων. Τὸ χρονο τὸν μετράνε, τὴν ἡμέρα μὲ τὴν κίνηση τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου, τὴ νύχτα, μὲ τὰ λαμπερὰ πολύφωτα τῆς πούλιας καὶ τῶν ἄλλων ἀστερισμῶν πού κρέμονται στὸ στερέωμα τοῦ νυχτωμένου οὐρανοῦ*.

Ὅταν τὰ σύγνεφα κ' ἡ πυκνὴ ἀντάρα κρύβουν τὸν ἥλιο καὶ τ' ἀστέρια ἀπ' τὸ βασίλειο τῶν θουνῶν τους, οἱ ἐξοχίτες χάνουν τὰ μέτρα τοῦ χρόνου. Βυθίζονται μαζί του στὴ νάρκη καὶ στὴν σιωπὴ τῆς ἀτέρμονης καταχνιάς.

Οἱ ὀρεσίθιοι αὐτοὶ ἐξοχίτες θυμίζουν τοὺς παλιοὺς Σφακιανοὺς τῶν Λευκῶν ὄρεων τῆς Κρήτης, πού δὲν ἀπομακρύνθησαν ἀπὸ τὶς ὄρεινὲς βοσκές τους, τὶς «μαδάρες». Κι' ὅπως διηγεῖται σ' ἓνα ταξιδιωτικὸ του κείμενο ὁ Στράτης Μυριθήλης, κάποτε πού κατέβηκε ἕνας ἀπ' αὐτοὺς στὴ «Χώρα», οἱ ἄλλοι τὸν ρωτοῦσαν στὸ γυρισμὸ του:

—Σύντεκνε, ἔχουν ψυχὴ αὐτοὶ οἱ καμπίσοι;

Ἄπὸ τὰ 116 χωριά τῶν Ἀγράφων 10 θρῖσκονται σὲ χαμηλὸ ὕψος 150 ἕως 300 μέτρα ἀπάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἄλλα 10 σὲ ὕψος 300—500 μέτρα, 83 χωριά σὲ ὕψόμετρο 500 - 1000 μέτρα καὶ 13 τὰ πιδ ψηλά, σὲ ὕψος 1000 - 1200 μέτρα. Τὰ πιδ πολλὰ δηλαδὴ χωριά, τὸ 80% θρῖσκονται σὲ ὕψος ἀπάνω ἀπὸ 500 μέτρα καὶ μέγρι 1200.

Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ καταλάγαρους Ἑλληνας. Οἱ νομάδες κτηνοτρόφοι πού ἀνεβάξουν τὶς στάνες τους τὸ καλοκαίρι στὰ βουνὰ τῶν Ἀγράφων εἶναι ὅλοι τους ἐλληνόφωνοι «βλάχοι», δηλαδὴ σαρακατσάνοι. Βλάχοφωνοι δὲν ἀπαντοῦν, ὅπως συμβαίνει στὴν ὑπόλοιπη θόρεια Πίνδο (Τζουμέρκα, Ἀσπροπόταμο, Ζαγόρι, Μέτσοβο, Κόνιτσα κ.τ.λ.).

* Ὁ Κρυστάλλης τραγουδαί τὰ οὐράνια αὐτὰ κοιμήλια τῆς νύχτας:

—Ἀνάερε λύχνη, οὐρανικέ, ὅπ' ἄγγελος σ' ἀνάφτει
 νὰ σημαδεύεις ἔνορα τὸν ἐρχομὸ τῆς νύχτας,
 γιὰ νὰ ξεζεύει στ' ὄργωμα τὰ βώδια ὁ ζευγίτης,
 νὰ γέρνει ἀπὸ τὸν ποταμὸ πού πλένει ἡ κορασίδα,
 στὸν ἀρμεγῶνα ὁ πίπισκος νὰ φέρνει τὸ κοπάδι...

Σαρακατσάνοι στα βουνά του Τροβάτου.

(Φωτ. Σπύρου Μελετζή).

Οικογένεια Σαλαγιάννη

Οί Σαρακατσάνοι αποτελούσαν προπολεμικά κάπου 70 τσελιγγάτα σ' όλα τα Άγραφα με 577 οικογένειες, και 100.000 περίπου νομαδικά πρόβατα. Όνομαστότεροι τσελιγγάδες ήσαν οί: Άκριβαίοι (Έλατος Βραγγιανών - Ούγγρα Θηβών)*, ό Άλεξάκης (Βραγγιανά - Πλατανάκια Θηβών), οί Άραπογιανναίοι (Νιάλα-Άστακός), ό Σεραφείμ Βελέτζας (Μπέσια Καροπλεσίτου - Λοκρίδα), οί Ζυγογιανναίοι (Μπελοκομύτης-Όρχομενός), ό Πέτρος και Θύμιος Καρατσκος (Άγραφα - Βελέσι - Πελασγίας Φθιώτιδος), οί Κολοβαίοι (Καρίτσα Δολόπων - Όρχομενός), οί Μαλαμουλαίοι (Κριθάρια Βραγγιανών - Βελεστίνo), ό Μαργώνης (Τροβάτο - Κατούνα Ήηρομέρου), ό Πατσιαιούρας (Νιάλα - Όρχομενός), ό Σαλαγιάννης (Μίγδου Άγραίων - Ήηρόμερο), οί Τσι-

* Ή πρώτη ποποθεσία δείχνει τή θερινή βοσκή κ' ή δεύτερη τή χειμερινή, τὰ χειμαδιά.

γαριδαίοι (Καμάρια Ἀγράφων - Στροβίκι Κωπαίδας), οἱ Ψωρογωργαῖοι (Καρβασαράς Ἀγράφων - Κουτσελή Φαρσάλων) κ.τ.λ.*.

Στὸν πίνακα τῆς ἐπόμενης σελίδας φαίνεται ἀναλυτικὰ ὁ πληθυσμὸς τῶν χωριῶν τοῦ 1900 καὶ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1961. Τὴν πληθυσμακὴ αὐτὴ κατὰσταση τῶν Ἀγράφων συναψίζουμε στὸν παρακάτω πίνακα:

Διαμέρισμα	Δῆμοι	Ἀριθμὸς Κοινοτήτων		Πληθυσμὸς			
				1900	1961		
Θεσσαλικά Ἀγραφα	Ἀργιθέας	20		6510		8.474	
	Γόμφων	11		6263		10.820	
	Ἰθώμης	6		4.923		7.339	
	Ἰτάμου	9		3.846		7.110	
	Μεγελαῖδος	6		3.097		4.124	
	Νεβροπόλεως	10		6.568		8.313	
	Ταμασίου	5	67	1.984	33.191	4.802	50.982
Εὐρυτανικά Ἀγραφα	Ἀγραίων	14		5.575		7.924	
	Ἀγράφων	7		3.363		3.610	
	Ἀπεραντίων	10		5.134		6.482	
	Δολόπων	6		3.236		3.245	
	Κτιμενίων	8	45	5.063	22.371	4.441	25.702
Φθιώτις	Τυμφρηστοῦ	4	4	1.374	1.374	779	779
Γενικὸν Σύνολον		— 116 —		56.936		— 77.463	

*Ἦτοι ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῶν Ἀγράφων ἀπὸ 56.936 κατοίκους τὸ 1900, ἔφτασε μέσα σὲ 60 χρόνια τοὺς 77.463. Τὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα παρουσίασαν αὐξηση κατὰ 50%, ἐνῶ τὰ Εὐρυτανικά μὲν 10%. Ἡ ὑποτονικὴ πληθυσμιακὴ στάθμη τῶν τελευταίων, πλέον ἄγονων καὶ ἀπόμερων, ὑφέλλεται στὴν ἐντονώτερη ἀποδημία καὶ τὴ μετανάστευση.

Ἡ Ρουκουεβίλ εἰς τὸν πληθυσμὸ τῶν Ἀγράφων πρὶν τὸ 1821 σὲ 5.860 οἰκογένειες, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ 30.000 περίπου κατοίκους. Ὁ κατάλογος ὅμως τῶν χωριῶν ποὺ παραθέτει δὲν εἶναι πλήρης καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ πληθυσμοῦ.

* Ἡ λέξις σαρακτσάνος προέρχεται, σύμφωνα με τὴν πιὸ πιθανὴ ἐτυμολογικὴ ἐξήγησι ποὺ δίνει ὁ λόγιος φαρμακοποιὸς Φαρσάλων Βασ. Σκαφιδᾶς, ἀπὸ τὸ εἰδικὸ μᾶλλινο, με φλόκο, ἐπανωφόρι τοὺς ποὺ ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς βλαχόφωνους κτηνοτρόφους σ ἄ ρ ι κ α καὶ τὴν ἐπίσης κουτσοβλάχικη κατᾶληξη τ σ ἄ ν ο υ ς. Σημαίνει δηλαδὴ φλοκατοφόρος, ὅπως τὰ: ρασοφόρος, μαγκουροφόρος, φουστανελλᾶς κ.τ.λ. Οἱ ἄλλες ἐκδοχὲς τοῦ ὀνόματος (ἀπὸ τὸ Συράκο τῆς Ἠπείρου, τῆς Συρρακοῦσες, τὴν τούρκικη λέξις καρὰ - κατσάνος κ.τ.λ.) εἶναι ἀβάσιμες.

Υπερθαλάσιο ύψος και πληθυσμός τών χωριών τών Άγραφων

I. Θεσσαλικά Άγραφα

Κοινότητες	Υπερθαλάσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961	Κοινότητες	Υπερθαλάσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961
ΑΡΓΙΘΕΑΣ				ΙΤΑΜΟΥ			
Κοινοπολιτεία*				Ζογλώπη	330	655	854
Άργυριον	1030	233	413	Άπιδιά	330	298	894
Βλάσι	700	250	359	Βελέσι	250	229	494
Βραγγιανιά	1050	228	297	Καστανιά	710	570	1152
Γλογοβίτσα	580	1033	1254	Καταφύγι	500	504	514
Κοπλέσι	900	201	239	Μαστρογιάννη	780	546	696
Κνίσσοβο	1150	96	140	Μπόσικλαβο	200	282	653
Λεοντίτον	980	315	333	Σέκλιζα	185	427	1053
Λιάσκοβο	950	230	193	Τετάγι	600	325	800
Μαρτεντσικό	660	412	476				
Μεζήλων	900	200	287	Σύνολο		3.836	7.110
Μασσοδούλι	880	89	118				
Μολεντσικό	1040	242	208	Κοινότητες	Υπερθαλάσιον ύψος	1900	1961
Μπουκοβίτσα	600	293	400	ΜΕΝΕΛΑΪΔΟΣ			
Πετρίλια	660	741	1175	Ρεντίνα	900	1400	1068
Ραχωδίτσα	1100	874	888	Θραψίμι	770	408	751
Σελιπιανιά	1000	200	260	Λακρέσι	800	296	485
Σπυρέλων	980	296	460	Σμάκοβο	820	428	869
Στεφανιάδα	660	100	133	Χωταίνα	850	322	532
Τριζώλων	880	467	434	Παλιά Γιαντισού	900	243	419
	780	310	407				
Σύνολο		6.510	8.474	Σύνολο		3.097	4.124
Κοινότητες	Υπερθαλάσιον ύψος	1900	1961	Κοινότητες	Υπερθαλάσιον ύψος	1900	1961
ΓΟΜΦΩΝ				ΝΕΒΡΟΠΟΛΕΩΣ			
Μουζάκι	190	1317	2945	Μεσσηνικόλας	700	1188	1021
Βασιτανιά	450	348	832	Άγ. Γεώργιος	260	750	1088
Βούνισα	560	461	371	Βλάσδον	450	865	691
Βρώτσιανη	560	204	187	Βουνέσι	780	1096	1412
Ζερέτσι	650	518	801	Κερασία	900	512	565
Νεβροβούνισα	650	327	407	Μπεζιούλα	950	379	645
Πορτή	600	580	880	Νεοχώριον	950	542	1223
Ροπωτό	700	431	1075	Πορτίτσα	350	331	229
Σιάμ	680	945	1438	Σερμενίκον	1040	545	783
Σκλάταινα	680	945	1438	Στούγκον	890	460	656
Φλωρέσι	760	502	681				
Σύνολο		6263	10820	Σύνολο		6.568	8.313
Κοινότητες	Υπερθαλάσιον ύψος	1900	1961	Κοινότητες	Υπερθαλάσιον ύψος	1900	1961
ΙΘΩΜΗΣ				ΤΑΜΑΣΙΟΥ			
Φανάρι	230	1837	1845	Δρανίτσα**	680	385	849
Γάλισα	340	342	580	Καίτσα	520	735	1111
Γράλισα	580	921	887	Πάπα	770	177	390
Κανάλια	340	1651	1579	Τσαμάσι	240	170	1276
Μαυρομάτι	160	952	2070	Χαλαμπρέζι	200	517	1176
Πύργος	180	230	378				
Σύνολο		4.923	7.339	Σύνολο		1.984	4.802

* Το πρώτο χωρίο του κάθε δήμου ήταν ή παλιά του πρωτεύουσα.

** Θερινή έδρα. Χειμερινή ήταν το πεδινό χωριό Άσλανάρ. (Λεοντάριον).

II. Εύρυστανικά "Άγραφα

Κοινότητες	Υπερθαλάσσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961
ΑΓΡΑΙΩΝ			
Κερασσόβον	1180	864	1072
"Αγ. Δημήτριος	830	—	263
"Ανατ. Φραγκίστα	680	894	382
Βίνιανη	620	413	365
Βούλιπη	660	322	613
Δυτ. Φραγγίστα	650	—	278
"Ελσιανη	900	520	278
"Επισκοπή	250	236	351
Κουφάλια	580	380	508
Μαραθιάς	800	480	335
Παλιοκατούνα	920	307	860
Παλιοχώρι	550	115	845
Τατάρνα	650	471	1001
Χρύσον	700	553	290
Σύνολον		5.575	7.924

Κοινότητες	Υπερθαλάσσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961
ΑΓΡΑΦΩΝ			
"Αγραφα	880	812	780
Βελισδόνη	980	210	224
"Επιτιανά	1050	540	520
Μεγ. Βραγγιανά	1080	716	646
Μοναστηράκι	660	393	531
Μήρεσι	890	308	580
Τροδιάτον	1060	594	329
Σύνολο		3.363	3.610

Κοινότητες	Υπερθαλάσσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961
ΑΠΕΡΑΝΤΙΩΝ			
Γρανίτσα	850	1027	848
Βελαώρα	560	519	674
Βελτισίτα	910	432	498
Ζελενίτσα	760	675	902
Κόνιαδη	780	301	379
Λετιανά	690	265	339
Ραφτόπουλο	880	997	1265
Σιβίστα	320	338	704
Τσιπάλιανα	480	259	410
Χορίγκοβο	710	321	433
Σύνολο		5.134	6.482

Κοινότητες	Υπερθαλάσσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961
ΔΟΛΟΠΩΝ			
Καροπλέσι	910	1480	1098
Καρβασαράς*	1120	225	57
Καρίτσα	1180	498	598
Μαλόχα*	790	203	409
Μπελοκομύτη	820	200	183
Σπινάσα	850	630	900
Σύνολο		3.236	3.245

Κοινότητες	Υπερθαλάσσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961
ΚΤΗΜΕΝΙΩΝ			
Φουρνάς	800	1495	1228
"Αγία Τριάδα	800	562	532
"Αραχωδίτσα	880	250	176
Βράχα	900	654	560
Δομιανοί	550	594	483
"Ελοβα	900	233	222
Κλειτσός	780	1010	1044
Χόχλια	930	265	196
Σύνολο		5.063	4.441

III. Φθιώτιδος

Κοινότητες	Υπερθαλάσσιον ύψος	Πληθυσμός 1900	Πληθυσμός 1961
ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΥ			
Νεοχώριον	800	311	99
Παλιόκαστρον	700	470	361
Περίβλεπτον	700	230	139
Πιτωτά	800	363	180
Σύνολον		1.374	779

Σημ. Στους Θεσ)κούς δήμους Ταμασίου και Ίθώμης, εκτός των όρεινων χωριών που αναγράφει ο πίνακας της προηγούμενης σελίδας, υπάγονταν και μερικά πεδινά χωριά ("Ασλανάρ, "Αμαρλάρ, Χατζημίρ, Γκελάνθι, Καππά, Κρανιά, Λοξάδα κ.τ.λ.) που δὲν ἀνήκουν στ' "Άγραφα.

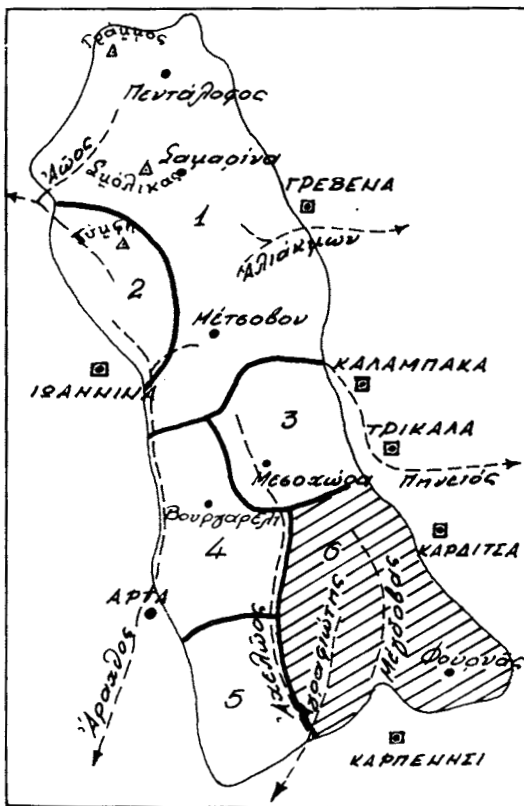
* "Ο Καρβασαράς και ἡ Μαλόχα κτίστηκαν μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 21 ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν γειτονικῶν ὑποδοῦλων χωριῶν τῶν Θεσ)κῶν "Αγρᾶφων Πετριλοῦ και "Απιδιάς (βλ. χάρτη), γιὰ νὰ ζήσουν στὴ ἀπελευθερωμένη περιοχή τῶν Εύρυστανικῶν "Αγρᾶφων

'Ονόματα χωριών που άλλαξαν

Παλιά	Νέα	Νέα	Παλιά
'Αραχωβίτσα	Πετράλωνα	'Αγιος 'Ακάκιος	Γόλιτσα
Βελέσι	Δαφνοσπηλιά	'Αγιος Χαράλαμπος	"Ελοβα
Βελισδόνη	Τρίδεντρον	'Αηδονοχώριον	Χωτένα ή Φωτιάνα
Βελτισίατα	Λιθοχώριον	'Αμάραντος	Μαστρογιάννη
Βλάσδον	Μοσχάτον	'Αμπελικόν	Μπόσκλαβον
Βουνέσι	Μορφοβούνιον	'Αμυδαλή	Βρώστιανη
Βούνισα	'Ελληνόκαστρον	'Αναύρα	Τσαμάσι
Βρώστιανη	'Αμυδαλή	'Ανθηρόν	Μπουκοβίτσα
Γλογοβίτσα	Θερινόν	'Ανθοχώριον	Φλωρέσι
Γράλισα	'Ελληνόπυργος	'Αργιθέα	Κνίσοβον
Γόλιτσα	'Αγιος 'Ακάκιος	Βαθύλακος	Λακρέσι
Δρανίτσα	Κτιμένη	Δάφη	Κουφάλα
"Ελοβα	"Αγ. Χαράλαμπος	Δαφνοσπηλιά	Βελέσι
"Ελσιανη	Μαυρομάτα	Δρακότρυπα	Σκλάταινα
Ζενελίτσα	Πρασιά	Δροσάτον	Μεζίλον
Ζερέτσι	Κρυσπηγή	'Ελληνικά	Μαρτεντζικόν
Ζογλώπη	Ραχούλα	'Ελληνόκαστρον	Βούνισα
Καΐτσα	Μακρυράχη	'Ελληνόπυργος	Γράλισα
Κεράσοβον	Κερασοχώριον	Θερινόν	Γλογοβίτσα
Κλειτσός	Κλειτσός	Καλή Κώμη	Μαλεντζικόν
Κνίσοβον	'Αργιθέα	Καλλίθηρον	Σέκλιζα
Κόνιαδη	Λημέριον	Καρυά	Τριζώλον
Κοπλέσι	Φουντωτόν	Καταφύλλιον	Σελιπιάνα
Κουφάλα	Δάφη	Κέδρα	Χορίγκοβον
Λακρέσι	Βαθύλακος	Κέδρος	Χαλαμπρέζι
Λιάσκοβον	Πετρωτόν	Κερασοχώριον	Κεράσοβο
Μαραθιάς	Μαραθέα	Κλειτσός	Κλειτσός
Μαρτεντζικόν	'Ελληνικά	Κρυσπηρόν	Στούγκον
Μαστρογιάννη	'Αμάραντος	Κρυσπηγή	Ζερέτσι
Μεζίλον	Δροσάτον	Κτιμένη	Δρανίτσα
Μαλεντζικόν	Καλή Κώμη	Λαμπερόν	Τετάγι
Μπόσκλαβον	'Αμπελικόν	Λημέριον	Κόνιαδη
Μπουκοβίτσα	'Ανθηρόν	Λιθοχώριον	Βελτισίατα
Μύρεσι	Μάραθος	Λουτροπηγή	Σμόκοβον
Νεβροβούνισα	Πευκόφυτον	Μακρυρράχη	Καΐτσα
Πάπα	Μεσοχώριον	Μαραθέα	Μαραθιάς
Περίλεφτη	Περίβλεπτον	Μάραθος	Μύρεσι
Ραχωβίτσα	Μάραθος	Μάραθος	Ραχωβίτσα
Σέκλιζα	Καλλίθηρον	Μαυρομάτα	"Ελσιανη
Σελιπιανά	Καταφύλλιον	Μεσοχώριον	Πάπα
Σερμενίκον	Φυλακτή	Μορφοβούνιον	Βουνέσι
Σιάμ	'Οξιά	Μοσχάτον	Βλάσδον
Σκλάταινα	Δρακότρυπα	Νεράϊδα	Σπινιάσα
Σμόκοβον	Λουτροπηγή	'Οξιά	Σιάμ
Σπινιάσα	Νεράϊδα	Περίβλεπτον	Περίλεφτη
Σπιυρέλον	Πετροχώριον	Πετράλωνα	'Αραχωβίτσα
Στούγκο	Κρυσπηρόν	Πετροχώριον	Σπιυρέλον
Τατάρνα	Τριπόταμον	Πετρωτόν	Λιάσκοβον
Τετάγι	Λαμπερόν	Πευκόφυτον	Νεβροβούνισα
Τριζώλον	Καρυά	Πρασιά	Ζενελίτσα
Τσαμάσι	'Αναύρα	Ραχούλα	Ζογλώπη
Φλωρέσι	'Ανθοχώριον	Τρίδεντρον	Βελισδόνη
Χαλαμπρέζι	Κέδρος	Τριπόταμον	Τατάρνα
Χορίγκοβο	Κέδρα	Φουντωτόν	Κοπλέσι
Χωτένα	'Αηδονοχώριον	Φυλακτή	Σερμενίκο

Ίερός ναός Ἁγ. Νικολάου Ρεντίνας
Φ. από το Λεύκωμα Τα Ιστορικά Ἄγραφα

Πελασστής: Η σφραγίδα
του π. Δήμου Δολόψων
1881

**Ἡ δέση
τῶν Ἄγραφων
στην ὄρσειρά
τῆς Πίνδου**

1. Βλαχοχώρια
2. Ζαγόρι
3. Ἀσπροπόταμο
4. Τζουμέρκα
5. Βάλτος
6. ΑΓΡΑΦΑ

Ιερά Μονή Ρεντίννας(16ος αι.) Με σημαντικό ρόλο σε όλες τις επαναστάσεις των Αγράφων και στα γράμματα με το Σχολαρχείο που λειτουργούσε.

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Α

Ἀρχαῖοι χρόνοι

Καιμιά σχεδόν ἀρχαιολογική ἔρευνα δὲν ἔγινε στὴν περιοχή αὐτὴ καὶ σ' ὅλη τὴν Εὐρυτανία καὶ Δυτικὴ Θεσσαλία. Μιὰ μέρα ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη θὰ φέρει σὲ φῶς πολλοὺς ἱστορικοὺς θησαυροὺς, ὅπως μαρτυροῦν ἀφθονοῦντα ἐρείπια καὶ ἀρχαῖα εὐρήματα στοὺς ὄρεινους αὐτοὺς τόπους*. Ἀλλὰ καὶ ἡ νεώτερη ἱστορική ἔρευνα ὑστερεῖ. Ὅσα εἶναι γνωστὰ ὀφείλονται στὴ φιλότιμη προσπάθεια λογίων Ρουμελιωτῶν, οἱ ὁποῖοι συγκέντρωσαν ἀπὸ ἱστορικές πηγές καὶ τὴν τοπικὴ παράδοση ὠρισμένα ἱστορικά στοιχεῖα, ὅπως ὁ Δημ. Λουκόπουλος, ὁ Μ. Γκόλιας κλπ. τοὺς ὁποίους ἀναφέρουμε στὴ σελίδα τῆς βιβλιογραφίας. Ἀπ' ὅλους αὐτοὺς ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ μνημονευτῆ ὁ Ἀγραφιώτης λόγιος καὶ ἱστορικός Πᾶνος Βασιλείου τοῦ ὁποῖου ἡ ὀγκωδέστερη καὶ νεώτερη ἐργασία του «Ἡ ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων» ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορὰ καὶ συμβολὴ στὴν τοπικὴ ἱστορική ἔρευνα. Ἀπὸ τὰ ἱστορικά αὐτὰ στοιχεῖα θ' ἀναφέρουμε τὰ κυριώτερα σὲ μιὰ σύντομη ἱστορικὴ ἐπισκόπηση.

Τὰ Ἀγραφα πιάνουν τὸ χωρὸ τῆς ἀρχαίας Δολοπίας μὲ πρωτεύουσα τὴν Κτιμένη, τῆς ὁποίας τὰ ἐρείπια ἀναγνωρίζονται κοντὰ στὸ δμώνυμο χωριὸ (τ. Δρανίτσα) τοῦ τ. δήμου Ταμασίου. Οἱ ἀρχαῖοι Δολόπες πῆραν μέρος στὴν

* Ἐνδιαφέροντες ἀρχαιολογικοὶ χώροι ἀπαντοῦν σὲ πολλὲς περιοχές, ὅπως στὸ Φουρνὰ (Κάστρο), στὸ Κεράσοβο (Καραοῦλι), Μπελοκομύτη, Ἁγία Τριάδα, Βίνιανη (Τούρκου), Ἀργιθέα, Ἰθώμη, Πορτίτσα (Βιμπιρότρυπα), κ.τ.λ. Σῶζονται ἀκόμα φρούρια, τεῖχη, κλπ. σὲ πολλὰ χωριά, ὅπως στὴ Βελαώρα, Σιβίστα, (Ἑλληνικά), Βούληνη Λεπιανὰ (Ἀγάντιο), Τατάρνα (Τσοῦκα) Ζελενίτσα, Φανάρι κλπ.

έκστρατεία τῆς Τροίας με ἀρχηγό τὸ Φοίνικα στὸ στρατὸ τοῦ Ἀχιλλέα τῆς Φθίας, στὴν ὁποία ὑπαγόταν τότε διοικητικὰ ἡ Δολοπία. Στὴ θέση Κύφ, δεξιά τοῦ Μέγδοβα ἀπαντοῦν ἀρχαία εὐρήματα, δείγματα ἀρχαίας πολιτείας. Ἴσως ἐδῶ ἦταν τὸ παλάτι τοῦ Γουνέα, πού ὅπως ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος στὴν Ἰλιάδα* ἔλαβε μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Τροίας με 22 πλοῖα καὶ στρατὸ Αἰνιάνων καὶ Περαιθῶν, στοὺς ὁποίους ἀνήκαν οἱ Ἀγραφιῶτες (Ἀγραῖοι, Ἀπεραντοὶ κ.ἄ.). Οἱ Δόλοπες μαζί με τοὺς Εὐρύτανες καὶ ἄλλους, περιελήφθησαν ἀργότερα στὴν Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία, στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς. Τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἀκολούθησαν τὴν τύχη τῶν Αἰτωλῶν.

Οἱ Ἀπεραντοὶ κατοικοῦσαν ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Ἀγραφιῶτη καὶ Μέγδοβα (τὸ σημερινὸ δῆμο Ἀγραίων) με ἄγνωστη τὴ θέση τῆς πρωτεύουσάς των, τῆς Ἀπεραντίας. Οἱ Ἀ γ ρ α ῖ ο ι** κατοικοῦσαν τὴν περιοχή τοῦ σημερινοῦ δήμου Ἀπεραντίων, (παρὰ τὸν Ἀχελῶο) με πρωτεύουσα τὰ σημερινὰ Λεπιανὰ ἢ τὴ Ζελενίτσα πού ἔχουν ἀρκετοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἀνεξερευνήτους. Ἡ «Ἀ ρ γ ῖ θ ε α» ἦταν ἀρχαία πόλις πρωτεύουσα τῶν Ἀθαμάνων, τῆς ὁποίας τὰ ἐρεῖπια τοποθετοῦνται ἀπὸ μερικοὺς κοντὰ στὸ χωριὸ Κνίσσοβο, πού μετονομάστηκε Ἀργιθέα. Οἱ Ἀ θ α μ ἄ ν ε ς κατοικοῦσαν τὸ ὄρεινὸ τμήμα μεταξὺ Ἠπείρου καὶ Δυτ. Θεσσαλίας. Εἶχαν λάβει μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Πύρρου κατὰ τῆς Ρώμης.

Οἱ Γ ὀ μ φ ο ι ἦταν ἀρχαία πόλις τῆς Θεσσαλικῆς Ἐστιώτιδας, στοὺς πρόποδες τοῦ Πίνδου στὴν εἴσοδο - φάραγγα τῆς Θεσσαλίας γιὰ τὴν Ἀθαμανία καὶ Ἀμβρακία κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Μουζάκι. Εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ τὸν Φίλιππον Β' τῆς Μακεδονίας (καὶ γιὰ κάμποσο καιρὸ ὀνομαζόταν Φιλιππούπολη). Τὸ 48 π.Χ. λεηλατήθηκε ἀπὸ τὸν Καίσαρα*** στὴ μεγάλη του σύγκρουση με τὸν Πομπηῖο καὶ ξανακτίστηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό. Στους Γόμφους λατρεύταν ὁ Παλάμιος Ζεὺς. Σὲ νομίσματα τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, πού βρέθηκαν, παριστάνεται καθισμένος ἐπάνω σὲ δῶρο τῆς Πίνδου. Ὁ ναὸς του βρισκόταν στὴ θέση Τσιούκα, ἐπάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Βατσινιά.

Ἡ Ἰ θ ῶ μ η εἶναι ἐπίσης ἀρχαία πόλις τῆς Θεσ)κῆς Ἐστιώτιδας, πού μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρον. Ἀργότερα οἱ κάτοικοί τῆς μετώκησαν στὴν ἀρχαία Μητρόπολη (τὸ σημερινὸ Παλιόκαστρο - Καρδίτσας). Στὴ Μητρόπολη βρέθηκαν πολλὰ ἀρχαία λείψανα, ἴδια τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς Πομπηῖου καὶ Καίσαρα. Τὸ Θέατρο αὐτοῦ τοῦ πολέμου, τὸ 48 π.Χ. ἔλαβε χώρα (ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Βίκτ. Δούσμανης) στὴν κοιλάδα πού σχηματίζουν οἱ τελευταῖες ὑπώρειες τῶν βουνῶν τῶν Θεσ)κῶν Ἀγράφων — στὰ ριζὰ τοῦ Θεσσ. κάμπου — μεταξὺ τῶν σημερινῶν χωριῶν Παλιόκαστρο, Μπλάσδο, Πορτίτσα καὶ Ἅγιος Γεώργιος (βλέπε χάρτη). Στὴ μεγάλη αὐτὴ σύγκρουση, ὅπως εἶναι γνωστὸ νικῆθηκε κατὰ κράτος ὁ Πομπηῖος ἀπὸ τὸν Καίσαρα.

* «Γονεὺς δ' ἐκ Κύφου ἦγε δύο καὶ εἴκοσι νῆας· τῷ δ' Ἐνιήτες ἔποντο μενεπτόλεμοι τε Περαιβοί, οἱ περὶ Δωδώνην δυσχεῖμαρρον οἰκί ἔθεντο». Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν ἀπαντᾷ ἡ τοπωνυμία «Κύφου».

** Εἰς αὐτοὺς ἀποδίδεται ἡ ἴδρυση τῆς φερώνυμης πόλης Ἀγρίνιο.

*** Ὁ Καίσαρας κατέβηκε ἀπὸ τὴν Ἠπειρο μὲσω Τζουμέρκων καὶ Ἀγράφων στοὺς Γόμφους. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Γόμφων στρατοπέδεψε στὴ Μητρόπολη. Κοντὰ στὴ Μητρόπολη, στὰ σύνορα με τὸ Μπλάσδο, ἀπαντοῦν ἀφθονά ὄστα νεκρῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ ἡ θέση ὀνομάστηκε «Λιανοκόκαλα».

Ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ δύο ἱστορικά πολεμικά ἐπεισόδια πού ἔλαβον χώραν στὰ βουνὰ τῶν Ἀγραφῶν. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν ἐπιδρομὴ τῶν Γαλατῶν τοῦ Βρένου τὸ 279 π.Χ. Ἐνα τμήμα ἀπὸ τὰ ἄγρια κελτικά στίφη πού ἔκαμε μεγάλες καταστροφές στὴ Δωρίδα, πήρε τὸ δρόμο τῆς ὄρεινῆς Εὐρυτανίας γιὰ νὰ περαιωθῆ μέσω τῶν Ἀγραφῶν στὴ Θεσσαλία. Οἱ ὄρεσίδιοι κάτοικοι ἔπιασαν κατάλληλες θέσεις (αὐχένες κλπ.) καὶ τοὺς περίμεναν. Ἡ πανωλεθρία τοὺς ἦταν τέτοια, ὥστε νὰ σώζονται μέχρι σήμερα τὰ ὄστα τῶν φονικῶν ἐκείνων συγκρούσεων στὶς θέσεις τῶν μαχῶν, ὅπου διακρινόταν τὰ τοπωνύμια «Κοκκάλια» στὸν ὑψοδείκτη 1439 μ. Ν.Α. τῆς Χόχλιας Κτημενίων, στὸν ὑψοδείκτη 827 μ. μεταξύ Παλιάς καὶ νέας Γιαννιτσῶν (σύνορα τῶν τ. δήμων Μελεαΐδος καὶ Τυμφρηστοῦ), καθὼς ἐπίσης Εὐρυτανίας - Φθιώτιδας, ἐπάνω ἀπὸ τὰ Πουγκάκια (ὑψοδ. 1820 μ.).

Τὸ δεύτερο πολεμικὸ τρίπαιο χρονολογεῖται στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅταν οἱ Βούλγαροι μὲ τὸ βασιλεῦς τους Σαμουήλ ἐξεστράτευσαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος γιὰ νὰ ὑποστοῦν συντριπτικὴ ἤττα τὸ 996 μ.Χ. στὴν περιφημὴ μάχη τοῦ Σπερχειοῦ. (κοντὰ στὴ Λαμία). Ἐκεῖ ἐθριάμβευσε ὁ στρατηγὸς τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Νικηφόρος Οὐρανός. Τὰ λείψανα τῆς στρατιᾶς ἐκείνης ἐκινήθησαν μέσω το ὄρεινοῦ ὄγκου τῆς Πίνδου νὰ διαπεραιωθοῦν πρὸς Μακεδονία καὶ Βουλγαρία, γιὰ νὰ ἀποφύγουν δολοκληρωτικὴ καταστροφή. Ἔπесαν ὁμως σὲ φονικὴ ἐνέδρα στὰ τρία σύνορα τῶν δήφων Κτημενίων - Δολόπων - Μελεαΐδας κι' ἔπαθαν πανωλεθρία. Ἐλάχιστοι διασώθηκαν. Ἀπὸ τότε οἱ ράχεις τῶν μαχῶν ἐκείνων πῆραν τὰ ὄνόματα «Βουλγάρια» καὶ «Βουλγαρομνήματα».

Οἱ ξένοι κατὰ καιροὺς ἐπιδρομεῖς, Κουτσοβλάχοι, Ἀλβανοί, Σλάβοι, καθὼς θεβαιώνεται ἀπὸ ἱστορικοὺς ἐρευνητὰς* δὲν εἶχαν καμμιά ἐπιμιξία ἢ ἄλλη φυλετικὴ ἐπίδραση στ' Ἀγραφα. Μονάχα μερικὰ γλωσσικὰ τοπωνύμια θυμίζουν τὸ πέρασμά τους. Τὸ φτωχὸ ἄλλως τε, ἄγγο καὶ δύσβατο ἔδαφος δὲν τραβοῦσε τοὺς ξένους ἐπιδρομεῖς γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση.

* «Ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀγραφῶν εἶναι Ἑλληνικὸς χωρὶς τίς ἐπιμιξίες τῶν Βουλγάρων, τῶν Ἀλβανῶν καὶ τῶν Βλάχων, πού ἔχουνε παρεισφύσει στὶς γειτονικὲς περιοχές. Φαίνεται πραγματικὰ ὅτι ἀντιστάθηκεν μὲ ἐπιτυχία στὸ μεγάλο Σλαβικὸ ἐποικισμὸ τῆς Ἑλλάδος». Γ. Φίνλεϋ: Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τόμος Α' σελ. 43.

Α. Κατσαντώνης
Δ.Ε.Αγραφα

Γ. Καραϊσκάκης
Μαυρομάτι

Κ. Βελής
Κεράσοβο

Φ. ἀπὸ τὸ Λεύκωμα «Τα Ἱστορικά Ἀγραφα»

Τουρκοκρατία

Στους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας οἱ ἀπρόσιτοι καὶ κατοτράχαλοι ὄρει-
νοὶ ὄγκοι τῶν Ἀγράφων, ἦσαν τὸ μεγάλο φυτώριο τοῦ κλεφτοαρματολι-
σμοῦ ποῦ διατήρησε ἀσβεστή τὴ φλόγα τῆς λεφτεριάς καὶ τὸ μῖσος γιὰ τοὺς
Τούρκους, καὶ κράτησε ἀδούλωτη τὴν ἐλληνικὴ ψυχὴ. Ἡ δημοτικὴ μούσα
τραγούδησε αὐτὸ τὸ προνόμιο κι' αὐτὴ τὴ δόξα τῶν Ἀγράφων:

—Νὰ γίνω κλέφτης στ' Ἀγραφα...

Ἐνῶ ἡ πεδινὴ Θεσσαλία εἶχε κατακτηθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πό-
λης (1422) οἱ ὀρεσίβιοι Ἀγραφιῶτες παρέμειναν ἀνυπότακτοι. Δὲν ἀπωθοῦ-
σαν μονάχα τὶς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ τοὺς παρενοχλοῦσαν μὲ
ἄξιαφνες ἀντεπιθέσεις σὰ χωριὰ τοῦ κάμπου*. Αὐτὸ κράτησε ἕκατὸ περίπου
χρόνια, ἕως τὸ 1525, ὅταν ὁ διπλωμάτης σουλτάνος Σουλεϊμάν ὁ Μεγαλο-
πρεπῆς συνθηκολόγησε μὲ τοὺς Ἀγραφιῶτες, ὅπως ἔχουμε γράψει.

Τὰ Ἀγραφα ὑπῆρξαν πάντοτε τὸ καταφύγιο καὶ ὀρμητήριον Ἀρματο-
λῶν καὶ κλεφτῶν, ποῦ ἔλαβον μέρος, σ' ὅλα σχεδὸν τὰ πολεμικὰ κινήματα
τῶν Ρώσων καὶ τῶν Ἑνετῶν. Τὸ 1684 ὁ ὀπλαρχηγὸς τοῦ Καρπενησίου Λι-
βίνης κατατρόπωσε σὲ φονικώτατη σύγκρουση τοὺς Τούρκους κοντὰ στὴ Γό-
λιανη ὅπου σώζεται ἕως σήμερα ὁ «Λ ὀ φ ο ς τ ο ὕ Λ ι β ί ν η». Σκοτώ-
θηκε ἀργότερα σ' ἄλλη μάχη στὴν Ἀράχωβα - Παρακαμυλιῶν. Τὴν ἴδια
ἐποχὴ ἐμφανίζεται ὀνομαστὸς ἀρματολὸς τῶν Ἀγράφων τὸ Μικρὸ Χαρμό-
πουλο ποῦ μαζί μὲ τὸν Βλάχον καὶ τὸ Μεϊντάνην σχημάτισαν ἐπαναστατι-
κὸ σῶμα ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ Ἑνετῶν. Μέχρι τὸ 1700 κυριαρχοῦσε
τὸ Μικρὸ Χαρμόπουλο στ' Ἀγραφα τῆς Θεσσαλίας.

Ὁ Γιάννης Μπουκουβάλας, ὁ περίφημος ἀρματολὸς τῶν Ἀγράφων, τὸ
1767 μὲ 300 παλληκάρια του καὶ τὴ συνδρομὴ κι' ἄλλων ὀπλαρχηγῶν φί-
λων του, κατατρόπωσε στὸ Κεράσοβο τοὺς Ἀλβανοὺς μὲ τὸν ἀρχηγό τους
Μοῦρτο Χούσο, πάπο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ**.

Στὰ προεπαναστατικὰ Ἀγραφα κυριαρχεῖ ἡ ἥρωϊκὴ ἀγωνιστικὴ μορφή
τοῦ Κατσαντώνη. Ὁ πατέρας του λεγόταν Μακρυγιάννης, ἦταν κτηνοτρόφος
σαρακατσάνος ἀπὸ τὸ Βασταθέτσι (Πετροβούνη) τῶν Ἱζουμέρκων κ' ἐγκα-
ταστάθηκε στὸ Μύρσει τῶν Ἀγράφων. Ὁ Κατσαντώνης μὲ τοὺς ὀμομή-
τριους ἀδελφούς του τὸ Λεπενιώτη καὶ τὸ Χασιώτη εἶχαν γίνει τὸ φόβητρο
κι' ὁ ἐφιιάλτης τοῦ Ἀλῆ πασᾶ στὴν προσπάθειά του γὰ ὑποτάξει τ' Ἀγραφα.

---

* Γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους οἱ Τούρκοι εἶχαν ἐποικίσει τὶς ἀνατολικὲς ὑπάρειες τῆς
Πίνδου πρὸς τὴ Θεο)κὴ πεδιάδα μὲ Τούρκους φερμένους ἀπὸ τὸ Ἴκόνιο. Αὐτοὶ — οἱ
Κονιάρηδες — ἀργότερα (προστατευόμενοι κι' ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου τῆς
6.6.1878) ἔφυγαν ἀπὸ τὴ Θεσσαλία τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς
ἀνενόκλητοι, ἀφοῦ ποῦλησαν στὸ μεταξύ τὰ χωράφια τους στοὺς Ἑλληνας Θεσσαλοὺς.

** Ἡ Δημοτικὴ μούσα μὲ λυρικὴ ἔξαρση τραγούδησε τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ μάχη:

—Τί νᾶναι ὁ ἀχὸς ποῦ γίνεται κ' ἡ ταραχὴ ἡ μεγάλη,
στὴ μέση στὸ Κεράσοβο καὶ στὴ μεγάλη χώρα;
Ὁ Μπουκουβάλας πολεμᾷ μὲ τοὺς Μουσουχουσαίους.
Πέφτουν τὰ βόλια σὰ βροχὴ καὶ τὰ βουνὰ βογγᾶνε...

Διαδέχτηκε τὸν περίφημο Γιάννη Μπουκουβάλα καὶ τὸ Δίπλα στὸ Καπετανάτο τῶν Ἀγράφων κι' ἔγινε ὁ γενναιότερος κι' ἀξιότερος κλέφτης ἕως τὸ 1809, ποῦ θανατώθηκε. Ἀτέλειωτη εἶναι ἕως σήμερα ἡ προφορική παράδοση στὰ χωριά τῶν Ἀγράφων γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τοὺς ἄθλους τοῦ Κατσαντώνη. Ἀρκετὰ ἀπὸ τοὺς θρύλους καὶ τίς παραδόσεις αὐτὲς ἔχει διασώσει ὁ Δ. Λουκόπουλος στὰ βιβλία του «Στ' Ἀγραφα», καὶ «Στὰ βουνὰ τοῦ Κατσαντώνη».

Ἐναντίον τοῦ Κατσαντώνη εἶχε στείλει ὁ Ἀλῆ πασᾶς τοὺς πιὸ διαλεχτοὺς πολεμιστὲς μ' ἐπικεφαλῆς τὸ πιὸ ἀξιοπαλληκάρι του, τὸ Βεληγκέκα, ποῦ ἀποθανάτισε ὁ ἑλληνικὸς θάσος σκιῶν (καραγκιόζης). Σὲ μιὰ ράχη τοῦ Χρύσου, τὴ Σπανορούλα ἔγινε ἡ συμπλοκή, στὴν ὁποία ὁ Κατσαντώνης νίκησε τοὺς Ἀρβανίτες καὶ σκότωσε τὸν ἀρχηγό τους. Τὸ «Μῦθος τοῦ Βεληγκέκα» σώζονταν ὡς τώρα κοντὰ στὸ Χρῦσο, ὅπου τὸν ἔθαψαν. Ὅ,τι ὅμως δὲν κατώρθωσε ὁ Ἀλῆς μὲ τὸν πόλεμο, τὸ πέτυχε μὲ τὰ γνώριμα σ' αὐτὸν μέσα τῆς δολιότητος καὶ τῆς ἀπάτης, μὲ τὰ ὁποία ὑπέταξε καὶ τὸ Σούλι. Ἄρρωστο ἔπιασαν τὸν προδομένο Κατσαντώνη, μαζί μὲ τὸν Χασιώτη, οἱ Ἀρβανίτες, Β.Δ. τοῦ χωριοῦ Μοναστηράκι, κοντὰ στὴν κορφὴ «Καλόγηρος», ὅπου εἶχε τὸ λημέρι του καὶ σώζεται ἡ τοπωνυμία «Σπηλιά τοῦ Κατσαντώνη». Ὁ Λεπενιώτης ἐκδικήθηκε τὸ θάνατό του τὸν ἴδιο χρόνον στὴν περιφημὴ μάχη τῆς Παπαδιάς, ὅπου πετόσοφε τοὺς Ἀρβανίτες τοῦ Σουλεϊμάν Τότη. Δολοφοήθηκε στὸ Φουρνά τὸ 1815. Ἡ ράχη τῆς Παπαδιάς ἔδωκε τ' ὄνομα τῆς στὸ κοντινὸ χωριὸ Τέρνοδο.

Στὰ ἴδια χρώματα τῶν Ἀγράφων ἀντρώθηκε ἄλλη θρυλικὴ μορφή, ἀπὸ τίς πρώτες μέρες τοῦ μεγάλου ἀγῶνα, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ γυιὸς τῆς Καλογρηᾶς. Ἡ μάχη τοῦ Ζωῆ Διμισκῆ, ἀπὸ τὴ Σκουληκαριά τῆς Ἄρτας, εἶχε παντρευτῆ τὸ Γιαννάκη Μαυρομιμάτη. Χήρεψε ἄτεκνη. Ἀπὸ τὸ Δημήτρη Καραϊσκό, ποῦ τὴ θίασε, γέννησε τὸ μεγάλο ἀγωνιστὴ τοῦ 21. Τὰ παιδικὰ του χρόνια (γεννήθηκε στὴν ἐξοχικὴ σπηλιά τοῦ χωριοῦ Μαυρομιμάτι), τὰ πέρασε στὰ βουνὰ τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγράφων (Ἰθώμης, Γόμφων καὶ Νεβροπόλεως). Ἰππρέτησε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ὅπου ἐκπαιδεύτηκε στὴν πολεμικὴ τέχνη¹, γιὰ νὰ ἐξελιχτῆ στὴν ἰκανότερη στρατιωτικὴ καὶ στρατηγικὴ μορφή τοῦ 21.

Τὰ πρώτα χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως ὁ Καραϊσκάκης διατηροῦσε τὸ καπετανάτο τῶν Ἀγράφων μὲ συναρχηγὸ τὸ Γιάννη Ράγκο. Μετὰ τὴ διάλυση τῆς πρώτης πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, μέρος τοῦ στρατοῦ τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη καὶ τοῦ Κιουταχῆ ἀποφάσισε (κατὰ τὰ μέσα τοῦ Γενάρη το 1823) νὰ εἰσβάλῃ στ' Ἀγραφα μὲ ἀρχηγούς τὸν Ἰσμαῆλ πασᾶ Πλιάσα, τὸν Ἰσμαῆλ Χατζῆ Μπέντο καὶ τὸν Ἄγο. Ἐναντίον τους κινήθηκε ὁ Καραϊσκάκης καὶ τοὺς ἔκοψε τὴ διάβαση κοντὰ στὸν Ἅγιο Βλάση Εὐρυτανίας. Ἔτσι τοὺς ἀνάγκασε νὰ γυρίσουν στ' Ἀργίριο.

Στὴν περίοπτη θέσση Τριφύλλα² τοῦ χωριοῦ Κλειτσός, ποῦ λέγεται «Ράχη Καραϊσκάκη» δόθηκε μεγάλη μάχη μὲ τοὺς Τούρκους, στὴν ὁποία νικήθηκε ὁ ἔχθρος καὶ σκοτώθηκε ὁ Ἰλιάσμπης.

1. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρατιωτικὸ σχολεῖο τοῦ Ἀλῆ βγήκαν ὁ Ὁδ. Ἀνδρούτσος, ὁ Γκούρας, ὁ Τσόγκας, ὁ Γιῶργος Μπακόλας, ὁ Ἀγγελῆς Γοβιός, ὁ Βασ. Μπούσγος κι' ἄλλοι δοξασιμένοι ἀγωνισταὶ τοῦ 21.

2. Στὴν ἐρημικὴ αὐτὴ ἐξοχὴ ὁ φίλος Ν. Φλωράκης ἔκτισε ὠραιότατη βρύση καὶ ξενῶνα γιὰ τοὺς διαβάτες.

Τὴν ἐπανάσταση στ' Ἄγραφα κήρυξε στὶς 10 Μαΐου 1821 ὁ Κώστας Βελῆς στὸ Κεράσσοβο. Στὸ πολεμικὸ του διάγγελμα ἔλεγε:

Ἄδελφοί,

Ἦλθεν ἡ ὥρα, μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, νὰ ἐλευθερώσωμεν τὴν πατρίδα ἀπὸ τῆ Τουρκικῆν τυραννίαν. Λοιπὸν ἅμα λάβητε τὴν παρουσίαν μου νὰ πάρετε τὰ ἄρματα σας καὶ νὰ ἔρθητε ὅπου σὰς περιμένω ἐδῶ ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν, διότι ὁ καιρὸς δὲν περιμένει περισσότερο. Νὰ εἴμαστε ἔτοιμοι, διὰ νὰ κάμωμεν τὸ χρέος μας πρὸς τὴν πατρίδα.

Κεράσσοβον 10 Μαΐου 1821.

Οἱ ἐπαναστάτες, μ' ἐπικεφαλῆς τὸ Βελῆ κι' ἄλλους ὄπλαρχηγούς (Κ. Βουλπιώτην, Διαμάντην, Γάτσον, Χρ. Σουλιώτην, τὸν Γουδέλην, τοὺς Γιολδασαίους καὶ ἄλλους) κατέδθηκαν στὴ Θεσ/κῆ πεδιάδα, ὅπου ἔκαψαν δυὸ κονιαροχώρια, τὸ Φράγκο καὶ τὴ Λοξάδα. Ὅταν ὅμως κινήθηκαν ἐναντίον τοὺς μεγάλες τουρκικὲς δυνάμεις ποὺ ὀδηγοῦσε ὁ γνωστὸς πασᾶς τῆς Λάρισσας Μαχμουτ Δράμαλης, ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν στὴν ὄρεινὴ περιοχὴ, στὰ Κανάλια, καὶ τὸ Μπλάσο¹. Κ' ἐδῶ ὅμως νικήθηκαν οἱ Ἄγραφιῶτες κι' ἀποσύρθηκαν ὀρεινότερα, στὸ Στοῦγκο καὶ τὴν Κερασιά κι' ἀπὸ κεῖ πῆγαν Ν.Α. πρὸς τὰ μέρη τῆς Ρεντίνας, ὅπου ἔδωκαν σκληρὲς μάχες. Κοντὰ στὸ Λακρέσι σώζεται ἡ τοπωνυμία «Ταμπούρια τοῦ Βελῆ». Τελικὰ νικήθηκαν οἱ ἐπαναστάτες, ὁ ἴδιος δὲ ὁ Βελῆς πιάστηκε ζωντανὸς καὶ στάλθηκε στὴν πόλιν ὅπου θρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο.

Τὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα ἔσθυσε μὲ τὸ θάνατο τοῦ Βελῆ. Ὁ Γάτσος ἀναγκάστηκε νὰ συνθηκολογήσει. Οἱ Ἄγραφιῶτες ὅμως δὲν ἔπαψαν ποτὲ τὴν ἀνυπότακτὴ κίνησή τους καὶ διέθεσαν τὰ πάντα (ζωή, περιουσία κλπ.) κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀγῶνα, ἐνῶ οἱ ἀρχηγοὶ (Γάτσος, Στουρνάρας κλπ.) κατέφυγαν στὴ Νότια Ἑλλάδα, στὸ Μεσολόγγι, κι' ἄλλοῦ ὅπου πρόσφεραν τίς ὑπηρεσίες τους. Τὸ 1822 ἀγωνίστηκαν μαζὶ μὲ τὸν Καραϊσκάκη κατὰ τοῦ Κιουταχῆ καὶ τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη (μάχη Λοξάδας).

«Στὰ ἀρχεῖα τῶν ἀγωνιστῶν — γράφει ὁ Πᾶνος Βασιλείου — ὑπάρχουν στοιχεῖα συγκεντρωμένα παρὰ τοῦ γράφοντος ποὺ μαρτυροῦν ὅτι ὑπὲρ τοὺς 800 Εὐρύτανες ἀγωνιστὰὶ ἔλαβαν μέρος εἰς 60 μάχας ἐπιδειξάντες ὑποδειγματικὴν ἀνδρείαν καὶ αὐτοθυσίαν...». Ἀπ' ὅλους αὐτοὺς ἀναφέρουμε τὸν Ν. Γρανίτσα (Ἀπεράντιο) καὶ τὸν Γιάννη Κουτρούπη (Κτημένιο), οἱ ὁποῖοι ἐπὶ κεφαλῆς 50—80 ἀντρῶν, ὁ καθένας πολέμησαν κάτω ἀπὸ τίς διαταγὰς τοῦ Καραϊσκάκη σὲ πολλὰς μάχες, μὲ τοὺς Τούρκους, ὅπως στὸ Βουνέσι, τὸ Στοῦγκο, τὴν Κερασιά, τὰ Τζουμέρκα κι' ἄλλοῦ.

Στὴν ὀργάνωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στ' Ἄγραφα πρέπει νὰ μνημονευτῆ ὁ Γιωργάκης Ζῶτος ἢ Γκαβοστέργιος, ποὺ καταγόταν ἀπὸ ἐπιφανῆ οἰκογένεια τῆς Ρεντίνας. Δυστυχῶς προδόθηκε ἀπὸ τὸν συγχωριανό του καὶ κοτσάμπαση τῆς Ρεντίνας Δημ. Τσολάκογλου καὶ θρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο στὰ Γιάννενα ἀπὸ τὸν Χουρσίτ τὸ 1820. Μετὰ τὸ θάνατό του ἤρθε ἀπὸ τὴν Πόλιν μὲ 60.000 γρόσια καὶ συνέχισε τὸν ἀγῶνα ὁ ἀδελφός του Ἀναγνώστης, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος στὴ μάχη τῆς Ρεντίνας.

Ὁ Πουκεδίλ στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως (τόμος Δ' Κεφ. Θ4 σελ. 212 Μετάφρ. Ξ. Ζυγούρα) γράφει γιὰ μιὰ ἐξόρμηση τοῦ Καραϊσκά-

1. Βλέπε: Σπ. Τρικούπη «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως».

κη στην Έπαυ. του 21. «Ο Καραϊσκος έπιπεσών κατά σώματος Κονιάρων (στην πεδιάδα) τούς κατέκοψε. Καίων άκολούθως την μικράν πόλιν της Καρδίτσας, ήτις ήτο ή πρωτεύουσα των άρχαίων τούτων φυλών του Ίκονίου, τοιοῦτον διέσπειρε τρόμον ανά τās όχθας του Πηγειου, ώστε ο σερασκέρης της Λαρίσης Τζελατιν πασάς, ως μόνον μέσον καθησυχάσεως των πνευμάτων εύρε την άνακωχήν. Ο πρώτος όρος ήτο ή άπελευθέρωσις των νομάδων βλάχων (τους όποιους είχαν αιχμαλωτίσει εις τās χειμαδιά της πεδιάδας, ενώ ήτοιμάζοντο να άνέλθουν εις την Πίνδον) όπως έλεύθεροι μεταδοῦν εις τās όρεινάς βοσκάς. Άνεγνώριζεν άθρομήτως την δεσποτείαν του Στουρνάρα και Ίσκου ως άνεξαρτήτων στρατιωτικων άρχηγων... Η συνθήκη αύτη έπεκυρώθη και τās Άγραφα έσχημάτισαν οὔτω στρατιωτικήν άυτονομίαν. Άργότερα όμως παρεδιάσθη ή συνθήκη και ο Μουσταφά πασάς με άιφνιδιαστική έπιθεση άνακατέλαβε τās Άγραφα μέχρι της γεφύρας Κοράκου...». Τότε έρηνώθησαν τ' Άγραφα.

Μεταπελευθερωτική έποχή - Επαναστατικά κινήματα στα Θεσ. Άγραφα

Τās Θεσσαλικά Άγραφα, τās όποια παρέμειναν ύπόδουλα μετά την ελληνική άνεξαρτησία, συνέχισαν τούς άγώνες κατά των Τούρκων. Άπό τίς κυριώτερες αύτές έπαναστατικές έξεγέρσεις άναφέρουμε την έπανάσταση του 1854 (την έποχή του «Κριμαϊκού» Ρωσοτουρκικού πολέμου) στην Άργιθέα που συνδυάστηκε με την εισβολή έπαναστατών από τή λεύτερη Έλλάδα για την άπελευθέρωση της Ήπειρου και Θεσσαλίας. Άρχηγοι του κινήματος ο Καραούλης, ο Άλεξανδρής από τὸ Λιάσκοβο κι' ο Μαντζούκης από τὸν όμορο δήμο Τετραφυλλίας - Άρτης. Οί έπαναστάτες έκαψαν τούς τουρκικούς στρατώνες και τās φυλάκια (κούλιες) της μεθόριας γραμμής. Έναντίον των έξεστράτευσαν δύο πασάδες από τās Γιάννενα και τās Τρίκαλα με πολυάριθμο στρατό. Οί έπαναστάτες όχυρώθηκαν στο φυσικό όχυρό της Μονής Σπηλιάς άπ' όπου κατώρθωσαν να σωθοῦν με νυχτερινή έξοδο δια μέσου των άπόκρημνων βράχων της περιοχής.

Περί τās τέλη Φεβρουαρίου του 1854 — γράφει ο Π. Καρολίδης — ή έπανάστασις είχεν εξαπλωθή από Ραδοβιζίου (όμορως με τās Άγραφα περιοχής της Άρτης) και Άγράφων εις πāsαν την Ήπειρον και Θεσσαλίαν. Ο ένθουσιασμός ήτο άπερίγραπτος. Η έπανάστασις προσεκτάτο και ήθικην πολιτικήν δύναμιν, γνωστής γενομένης της προκηρύξεως του Ρώσου αυτοκράτορος Νικολάου (9/21 Φεβρουαρίου) προκηρύξεως, ήτις έτελείωνε με αύτās τās έμφαντικάς λέξεις: «Προστρέχοντες εις τās όπλα ύπέρ των καταδυναστευομένων άδελφών ήμών των πρεσβευόντων την χριστιανικήν πίστιν, άνακράξωμεν: Άναστήτω ο Θεός ήμών και διασκορποσθήτωσαν οί έχθροί αυτού!» Έν μέσω του γενικού αυτού ένθουσιασμού τās πολλαχοῦ της Ήπειρου και Θεσσαλίας άγωνιζόμενα τμήματα εις πολλάς μάχας και συμπλοκάς κατενίκησαν τās τουρκικά στρατεύματα και πāsαν την υπαιθρον χώραν Ήπειρου και Θεσσαλίας ύπέταξαν τὸν Μάρτιον του 1854 ύπό τὸ κράτος της Έπαναστάσεως...

Τὸ 1867, στην Έπανάσταση της Κρήτης, έπαναστάτησαν πάλι τās Θεσσαλικά Άγραφα, με άρχηγούς τὸν Κώστα Καραστάθη και Βαγγέλη Κατσούλα, τὸν Κυριάκη, τὸν Άθάνατο (άπό τὸ Βλάσδο). Έναντίον των ήρθε ο Χαλίλ πασάς, ο όποιος τούς κατέβαλε, ύστερα από άλλεπάλληλες σκληρές μάχες, στο μοναστήρι της Ρεντίνας.

Νέα και τελευταία εξέγερση των Θεσσαλικῶν Ἀγράφων εἶναι ἡ ἐπα-
νάσταση τοῦ 1877—1878, ἡ ὁποία και ἔδωκε ἀφορμὴ νὰ ἐπέμβουν οἱ Με-
γάλες Δυνάμεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας.

Οἱ προκαταρκτικὲς ἐνέργειες ἄρχισαν ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1877, ὅταν
ἡ Τουρκία ἦταν μπερδεμένη σὲ πόλεμο μὲ τὴ Ρωσία. Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ
ἀγῶνος, μὲ πρόεδρο τὸν Π. Καλλιγᾶ, ἤρθε σὲ συνεννόηση μὲ ἐκπροσώπους
τῶν διαφόρων Θεσσαλικῶν περιοχῶν. Ἐκπρόσωποι τῶν Ἀγράφων ἦσαν ὁ
Κ. Τσάπαλος (Σμόκοβο), Ἀπ. Βασιαρδάνης (Μεσσηνικός), Δημ. Ἀλεξαν-
δρῆς (Ἀργιθέα), Καπάλας (Καίτσα), Βελούλας, Γ. Χριστούλας (Κανά-
λια), Β. Παπαπολύζος (Καταφύγι), Ἀθάνατος (Βλάσδον). Αὐτοὶ μπῆκαν
ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀγῶνος, στὸν ὁποῖο τοὺς συνέδραμαν κι' ἄλλοι Θεσσαλοὶ
τῶν χωριῶν τοῦ κάμπου, ὅπως ὁ Πώποτας ἀπὸ τοὺς Σοφάδες, ὁ Βαίτσης ἀπὸ
τὸ Παζαράκι, ὁ Φαλιάγκας ἀπὸ τοὺς Μοῖρους, ὁ Λάμπας ἀπὸ τὴν Καρδί-
τσα*. Τὰ ἀνταρτικὰ σώματα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 30—100 ἄντρες τὸ καθένα.
Μὲ τὴ βοήθεια κι' ἄλλων περιοχῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων (ὅπως τοῦ Ν. Κον-
τογιάννη ἀπὸ τὴ Σπερχειάδα μὲ 250 ἄντρες, τοῦ Γ. Γαλῆ ἀπὸ τὸ Φουρνᾶ
μὲ 200 κ.ἄ.) ἀπελευθερώθηκαν τέλη Ἰανουαρίου 1878 τὰ χωριά Ρεντίνα,
Σμόκοβο, Τσαμάσι, Δρανίτσα, Καίτσα, Βελέσι, Ζωγλόπη, Καστανιά, Κα-
ταφύγι.

* Ἡ Καρδίτσα εἶναι νέα πόλη, κτίστηκε τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρα-
τίας, συνέχεια τοῦ τότε μικροῦ χωριοῦ (καὶ σημερινῆς συνοικίας τῆς) Καμινάδες.
Στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ 1881 ἦταν μιὰ κωμόπολη μὲ 3.000 κατοίκους ἀπὸ τοὺς
ὁποίους οἱ μισοὶ ἦσαν Τούρκοι. Ὁ Λάμπρος Καταφυγίτης γράφει πῶς πρὶν τοῦ
1821 ὑπῆρχε κερατιζίδικος δρόμος γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῆς Ἡπείρου μὲ τὴ Θεσ-
σαλία καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἐμπορικὸ τῆς λιμάνι, τὸ Βόλο. Ὁ δρόμος αὐτὸς ξεκινοῦσε
ἀπὸ τὰ Γιάννενα μὲ κατεύθυνση Μέτσοβο - Τρίκαλα - Φάρσαλα - Βελεστίνο -
Βόλο. Τὰ καρδαβάνια στάθμευαν στὰ ἐνδιάμεσα χάνια. Ἐνα τέτοιο χάνι, στὸ τμήμα
τοῦ δρόμου Τρίκαλα - Φάρσαλα, ἦταν στὴ θέση τῆς σημερινῆς συνοικίας τῆς Καρ-
δίτσης Τσαρσι Τζαμι (δίπλα στὸ Γυμνάσιο). Χρόνο μὲ χρόνο ἔγιναν σιμὰ στὸ
χάνι μαγαζάκια ἀπὸ τὰ ὁποῖα φωνίζαν οἱ κάτοικοι τῶν γύρω χωριῶν. Σιγὰ σιγὰ
ἔγιναν σπιτία. Ἔτσι, δημιουργήθηκε ἡ πόλη ποὺ πῆρε τὸνομα Καρδίτσα, γιὰτὶ εἴ-
ναι στὴν καρδιά τοῦ κάμπου.

Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης γράφει τὸ 1894 ὁ Ν. Γεωργιάδης. «Ἡ Καρ-
δίτσα κειμένη ἐν τέταρτον τῆς ὥρας μακρὰν τῆς ἀριστερᾶς ὁχθῆς ποῦ
Καλέντζη κατοικεῖται ὑπὸ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων. Τῶν τελευταίων ὁ πληθυ-
σμός, μικρὸς ὢν κατ' ἀρχὰς διὰ τὰ ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως προβαλλόμε-
να καλύματα πρὸς οἰκοδομὴν οἰκιῶν, ἤρξατο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη νὰ γίνε-
ται σπουδαιότερος ἀρθέντος τοῦ καλύματος καὶ πολλῶν Ἑλλήνων ἔκ τε τῶν παρακει-
μένων χωριῶν καὶ τῆς λοιπῆς Θεσσαλίας ἐγκατεστημένων ἐνταῦθα ἐμπορίας χάριν.
Ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς ἠῤῥῆθη ἐτι μάλλον ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς προσαρτήσεως ἐκ τῆς
ἐγκαταστάσεως πολλῶν ἀλλοδαπῶν εἰς τὴν πόλιν. Ἐδρεῦει ἐν αὐτῇ Πρωτοδικεῖον
καὶ ἀπὸ τοῦ 1888 λειτουργεῖ ἰδιοσυντήρητον γυμνάσιον. Πνευματικῶς ἀνήκει εἰς
τὴν Μητροπολιν Λαρίσης. Αἱ οἰκίαι τῆς Καρδίτσας εἶναι μικραὶ καὶ πενχιραὶ χω-
ριζόμεναι ἀπ' ἀλλήλων δι' ὀροσήμων γαιῶν καὶ καπνοφυτειῶν... Μίαν ὥραν μα-
κρὰν τῆς Καρδίτσας κεῖται ἐν τῇ πεδιάδι τερπνότατον δάσος Παπαράντζα ἐνῶ τὸ
ἔαρ συνέρχονται οἱ κάτοικοι τῶν παρακειμένων χωριῶν, συντρῶγοντες καὶ συμπί-
νοντες ὑπὸ τὴν σκιάν τῶν πλατυφύλλων δέντρων καὶ παρὰ τὸ κελάρυσμα τῶν ἐν
τῷ δάσει ἀναβλυζόντων διαυγῶν ὑδάτων...»

Τὴν «Παπαράτζα» ἔχει διαμορφώσει ὁ φιλόκαλος καὶ ρέκτης τ. Δήμαρχος Καρδί-
τσης κ. Ν. Χαρίτος σὲ θαυμάσιο, συγχρονισμένο ἄλσος.

Στις 9 Φεβρουαρίου δόθηκε μεγάλη μάχη στη Σέκλιτσα, πού κράτησε τρείς μέρες. Σκοτώθηκαν 350 τούρκοι. Διακρίθηκαν σ' αυτή ο Δημ. Τερτίπης, ο Λάιος, Ν. Κοντογιάννης, Ι. Σισμάνης και Κ. Πολύζος. Στις 5 του Μάρτη οι επαναστάτες με αρχηγό τον Καπετάν Θ. Ζιάκα με 100 άντρες κι' άλλους τόσους Σκλατινιώτες, Ζερετσιώτες και Φλωρεσιώτες, μ' επικεφαλής τον Ε. Κατσαρό παλιόρρησαν τὸ Μουζάκι. Σὲ βοήθεια τους ἤρθαν τὰ σώματα τῶν ἀδελφῶν Ἀλεξανδρῆ, Ἀπ. Βασιαρδάνη, Ι. Μηλιώνη, Χ. Ντόβα και ἀδελφῶν Στουρνάρα. Τελικὰ οἱ πολιορκούμενοι παραδόθηκαν μαζί με τὸν ἀρχηγό τους Μουσᾶ Γκέκα.

Στις 2 Ἀπριλίου οἱ Βλασδινοὶ μ' επικεφαλής τὸ γενναῖο Ἀθάνατο πολιορκήσαν 200 ἀρβανίτες πού εἶχαν ὀχυρωθῆ στὸ γειτονικὸ μοναστήρι τῆς Κορώνας. Οἱ ἀρβανίτες παραδόθηκαν στοὺς επαναστάτες πρὶν φτάσουν οἱ ἐνισχύσεις τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Καρδίτσα. Στις 5 Ἀπριλίου συνήλθαν στὸ Μεσσηνικόλα ἀντιπρόσωποι ὄλων τῶν Θεσ. Ἀγράφων και ἐξέλεξαν προσωρινή διοικητικὴ ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς Ἀπ. Βασιαρδάνη, Γιώργο Χριστούλα, Γιώργο Λαγὸ, Δημ. Ψάρρα, Ἀναγ. Βλάτσο, Θωμᾶν Ποζιὸν και Βασ. Πολύζο.

Στις 19 Ἀπριλίου ἔφτασαν στὸ Λουτρό, ὅπου ἦσαν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν, ἀντιπρόσωποι τῆς Ἀγγλίας, οἱ ὁποῖοι συνέστησαν τὴν κατάπαυσι τῶν ἐχθροπραξιῶν και τὴ διάλυσι τῶν ἐπαναστατ. σωμάτων. Οἱ ἐπαναστάτες — ὕστερα κι' ἀπὸ ὑπόδειξι τῆς Ἑλλην. κυβερνήσεως — συμμορφώθηκαν. Στις 23 Ἰουνίου συγκροτήθηκε στὸ Βερολίνο τὸ Συνέδριο τῶν Μεγ. Δυνάμεων στὸ ὁποῖο ἀποφασίστηκε ἡ ἀπελευθέρωσι τῆς Θεσσαλίας. Ἔτσι μαζί μ' ὅλη τὴ Θεσσαλία ἀπελευθερώθηκαν και τὰ Θεσσαλικὰ Ἀγραφα.

Μεγάλες καταστροφές, τίς μεγαλύτερες στὴν ἱστορία τους, ἔπαθαν τὰ χωριά τῶν Ἀγράφων, στὴ διάρκεια τῆς Ἰταλογερμανικῆς Κατοχῆς και τοῦ ἀνταρτοπολέμου 1941 — 1948. Τότε ἀήκαν τὰ πιδ πολλὰ χωριά πέρα γιὰ πέρα. Καταστράφηκαν σπιτία θαυμάσια, πού εἶχαν κτιστῆ με τὰ ἐμβόσματα τῶν ξηνητεμένων, ἀφανίστηκαν νοικοκυριά παιμπάλαια, πού βαστούσαν ἀπὸ αἰῶνες και γενεές.

Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ ἔδωσε μεγάλη ὄθησι κ' ὑπῆρξε σοβαρὴ αἰτία γιὰ τὴν ἀποδημία και τὴ μετανάστευσι, γιὰ τὴν ἐρήμωσι τῶν Ἀγράφων.

*Καρδίτσα το Ἱστορικὸ
Ξενοδοχεῖο Ἀρνὴ
Φ. παραχωρήθηκε
ἀπὸ Ἀπ. Στεφανί.*

*Κ. Ἰσχόμαχος,
αρχηγὸς τῆς
Επανάστασις
τῶν Θεσσαλῶν
1878. Ἡ
προτομὴ του
στο Λουτρό
Αγράφων.*

Παιδεία

Στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὸν 17ον αἰῶνα ἰδρύθηκαν κ' ἐλειτούργησαν στ' Ἄγραφα περίφημες σχολές, τόσο γιὰ τὴ στοιχειώδη, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνώτερη μόρφωση, οἱ ὁποῖες ἀνάδειξαν μεγάλους δασκάλους τοῦ Γένους, ὅπως ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης, ὁ Ἄν. Γόρδιος, ὁ Στέργιος Μακραῖος κ.ἄ. καὶ πρόσφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν ἐθνικὴ διαφώτιση καὶ στὴν προετοιμασία τοῦ ὑπόδουλου ἔθνους γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ἀπελευθέρωση. Τέτοιες σχολές ἦσαν: τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῶν Μεγ. Βραγγιανῶν, ποὺ ὀνομάστηκε «Ἑλληνομουσεῖον Ἀγράφων». Ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Γιαννούλη τὸ 1661. Ἐδίδαξαν σ' αὐτὴ, ἐκτὸς τοῦ Γιαννούλη, ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος ὁ Βραγγιανιώτης (εἶχε σπουδάσει κλασσικὲς σπουδές, Θεολογία καὶ Ἱατροφαρμακευτικὴ στὴν Πάδουα), ὁ «ἐκ Φουρνᾶ Θεοφάνης» κ' ἄλλοι. Τῆς «Φορυγᾶς». Ἰδρύθηκε τὸ 1743 κ' ἐδίδαξαν σ' αὐτὴ ὁ προηγούμενος Θεοφάνης, ποὺ ἐμόρφωσε, ἀντάξιους μαθητὰς του, ὁ σοφὸς ἑλληνιστὴς Σέργ. Μακραῖος, ποὺ διηύθυνε ἀργότερα, ἐπὶ 20 χρόνια τὴ Φιλολογικὴ Σχολὴ στὴν Κων)πολη, ὁ ἀρχιμ. Ἰωσήφ κλπ. Ἄλλοι ἐξέχοντες Ἀγραφιῶτες στὰ γράμματα καὶ στὶς τέχνες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἦσαν ὁ ἱερομόναχος Κύριλλος, «εἰδήμων τῶν λογικῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν», ποὺ δίδαξε στὴ σχολὴ Κοζάνης, ὁ Νικ. Ἀγραφιῶτης, ὁ Δημ. Χατζῆς - Πολυζώης ἐκ Βραγγιανῶν κ.ἄ. Ὁ Διονύσιος ἀπὸ τῆ Φουρνᾶ, ὁ Γ. Γεωργίου, ὁ Γ. Ἀναγνώστου, ὁ Παπαδόπουλος, ὑπῆρξαν ἐξέχουσες μορφές τῆς μεταβυζαντινῆς ἀγιογραφικῆς τέχνης.

Γιὰ τὴ στοιχειώδη μόρφωση ἐλειτούργησαν σχολεῖα στὴν Ἁγία Τριάδα, στὴ Μονὴ τῆς Βράχας, στὴν Καστανιά, στὴ Ρεντίνα, στὸ Νεχώρι Τυμφορηστοῦ, στὸ Κεράσσοβο κλπ. Στὰ χρόνια ἐκεῖνα ὑπῆρχαν πολλὰ μοναστήρια στ' Ἄγραφα, ὅλα θρησκευτικὰ ἀλλὰ καὶ πολεμικὰ καταφύγια στὰ δύσκολα χρόνια τῆς σκλαβιάς. Ἀπὸ τὰ μοναστήρια αὐτὰ —ὅπως τῆς Σπινάσας (Γέννησις τῆς Θεοτόκου), τῆς Στάνας (Γέν. Θεοτ.), Τατάρνας (Γέν. Θεοτ.), Σωτήρας - Κερασσόβου, Σωτήρας - Κουφάλας, Σάϊκας (Ἁγ. Τριάδα), Σπινάσας (Γέν. Θεοτ.), Βράχας (Σωτήρα), Πελεκητῆς - Καρίτσας (Κοίμησης Θεοτ.), τῆς Σπηλιάς (Κοίμ. Θεοτ.), τῆς Μούχας (Γέν. Θεοτ.), τοῦ Τροβάτου (Γέν. Θεοτ.), τῆς Γρανίτσας (Εἰσόδια Θεοτ.), τῆς Ρεντίνας, τῆς Πέτρας, τῆς Κορώνας (Γέν. Θεοτ.), κλπ.—μονάχα τὸ τελευταῖο σώζεται σήμερα σὲ λειτουργία, καθὼς καὶ τὸ μοναστηράκι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Μαυρομματιῶν Ἰθώμης) κοντὰ στὴ «Σπηλιά Καραισκάκη» ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ πῆρε τὸ ὄνομα μοναστηρίου «Καραισκάκη». Στὴ σπηλιά αὐτὴ γεννήθηκε τὸ 1782 ὁ Στρατάρχης τῆς Ρούλης κ' ἡ μεγάλη μορφή τοῦ 21 Γεώργιος Καραισκάκης. Μέχρι τὸ 1962 ὑπῆρχε καὶ τὸ περίφημο μοναστήρι τῆς Τατάρνας ποὺ ἀφανίστηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη κατολίσθηση τοῦ χρόνου ἐκείνου.

Στὴν Κορῶνα ἔζησε τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα μιὰ ἐξαιρετὴ ἱερατικὴ μορφή, ἦρως καὶ ἐθνομάρτυρας ὁ ἅγιος Σεραφεῖμ. Γεννήθηκε στὴ Μπεζιούλα τῶν Θεσ. Ἀγράφων κ' ἐμόνασε στὸ παρακείμενο μοναστήρι τῆς Κορώνας, ὅπου ὑπηρετήσεν ὡς ἡγούμενος. Ἀργότερα ἔγινε ἐπίσκοπος Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, τῆς σημερινῆς δηλαδή ἐπαρχίας Καρδίτσας μὲ θερινὴ ἔδρα τὸ Νεοχώρι (ἄμορο τῆς γενέτειράς του Μπεζιούλας) καὶ χειμερινὴ τὸ Φανάρι. Κατηγορηθεὶς ὡς συνεργὸς στὴ γνωστὴ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τοῦ γείτονα συναδέλφου του τοῦ μητροπολίτη Τρικάλων Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου, θανατώθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὸ Φανάρι μὲ βασανιστήρια. Ἀργότερα —πολλὰ κατὰ τὴν παράδοση προκαλέσας θαύματα — ἀνακηρύχτηκε ἀπὸ τὴν Ἐκ-

Τὸ Μοναστήρι τῆς Κορώνας
Φωτ. Σ. Τσιτσᾶ (1933)

Ὁ Ἅγιος Σεραφεῖμ
Φωτ. Σερδένη

Ἡ λιτάνευση τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου Σεραφεῖμ καὶ τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας τὴν ἐβδομάδα τοῦ Πάσχα στὸ χωριὸ Βλάσσο, στὸ ὅποιο ὑπάγεται ἡ Κορώννα.
Φωτ. Σ. Τσιτσᾶ (1931).

κλησία ἅγιος. Ἡ μνήμη του γιορτάζεται στίς 4 τοῦ Δεκεμβρίου, ἡμέρα τοῦ θανάτου του (4.12.1611)*.

Ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης στὰ «Παλληκάρια τὰ Παλιὰ», γράφει γιὰ τὸν Ἅγιο Σεραφεῖμ πὼς ἦταν ὁ ἀγαπητότερος ἅγιος τῆς Κλεφτουριάς τῆς Ρούμελης, στενὰ δεμένος μὲ τὴν Κλέφτικη ζωὴ καὶ λατρευόμενος ἀπὸ τοὺς Κλέφτες. Τὸν εἶχαν συμπαραστάτη καὶ βοηθὸ στίς ἐξορμήσεις των κατὰ τῶν Τούρκων.

Τέλος ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Κορώνας προῆλθε ἄλλος ἄξιος, σύγχρονος ἱεράρχης, ὁ Δαμασκηνὸς Παπανδρέου, ὁ γνωστὸς μητροπολίτης Κορίνθου, ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Ἀντιβασιλεύς. Ὁ Δαμασκηνὸς καταγόταν ἀπὸ τὴ Δορβιτσᾶ τῆς Ναυπακτίας. Τὴ μόρφωσή του τὴν ὀφείλει στὴν προστασία τοῦ θεοῦ τοῦ Χριστοφόρου, ἡγουμένου Τατάρνας κ' ὕστερα τῆς Κορώνας. Ὁ Δαμασκηνὸς διετέλεσε μοναχὸς τῆς Κορώνας καὶ γιὰ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα (πρὶν τὸ 1920) ἡγούμενος τοῦ ἴδιου μοναστηριοῦ. Τὸν διαδέχτηκε στὴν ἡγουμενία πάλι ὁ θεὸς τοῦ Χριστοφόρος (1920 - 1922) κ' ἀπὸ τὸ 1923 μέχρι σήμερα ἡγουμένευε ὁ Ἰάκωβος Κουτρούμπας ἀπὸ τὴν Καίτσα.

Σ' ὄλα σχεδὸν τὰ χωριά τῶν Ἀγραφῶν σώζεται ἡ ἀνάμνηση τοῦ φλογεροῦ ρασοφόρου, τοῦ «Πάτερ Κοσμᾶ». Κοινὴ ἡ παράδοση: «Πέρασε κ' ἀπὸ τὸ δικὸ μας τὸ χωριό. Σὰν εἶδε τὰ βουνά μας, τὰ εὐλόγησε κ' εἶπε: Εὐλογημένες γὰναι τοῦτες οἱ ράχες. Θὰ σώσουνε μιὰ μέρα πολλὰς ψυχές...». Σὲ κάθε ἀνώμαλη ἐποχὴ, σὲ πολέμους, σὲ χαλασμούς, ἔχουν στὰ χεῖλη τους οἱ Ἀγραφιῶτες τὴν κουδέντα: «Ἦρθαν τὰ λόγια τοῦ πάτερ Κοσμᾶ...»

Οἱ παλιοὶ ἄνθρωποι τῆς Πίνδου θεωροῦσαν τὸν Κοσμᾶ γιὰ μεγάλου ἁγίου καὶ προφήτη. Σὲ παλιὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία (Μηναῖα κλπ.) πολλῶν χωριῶν σώζονται χειρόγραφοι σημειώσεις (θυμῆσεις) στίς ὁποῖες ἱστορεῖται τὸ πέρασμα τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ.

«Ἀπὸ τὰ βλαχοχώρια τοῦ Ἀσπροποτάμου — γράφει ὁ Λ. Καταφυγιώτης — πέρασε ὁ Κοσμᾶς στὰ ὄρεινὰ χωριά τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγραφῶν. Δίδαξε σὲ ὄλα τὰ χωριά τῆς Ἀργιθέας, Γόμφων, Νεβροπόλεως, ὅπου σταμάτησε στὴ μονὴ Κορώνας καὶ προσκύνησε τὸν ἐθνομάρτυρα ἅγιο Σεραφεῖμ. Στὴ Νεβρόπολη τὸν περίμενε ὁ πληθυσμὸς τῶν γύρω χωριῶν. Παράγγειλε καὶ πρῶτα ἐξωμολογήθηκαν, ἕκαμαν εὐχέλαιο κ' ἔπειτα δίδαξε. Προχώρησε ὕστερα στὰ χωριά Ἰτάμου, ὅπου ἐπισκέφτηκε τὴ μονὴ Πέτρας, τῆς ὁποίας ἐθαύμασε τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς ἐκκλησίας μὲ τὴν ἐξαιρετὴ ζωγραφιὰ καὶ τὴ μεγάλη βιβλιοθήκη. Ἐφθασε στὴ Ρεντῖνα καὶ ἀπ' ἐκεῖ στὸ Φουρνά καὶ τὰ Βραγγιανὰ, στὸ σχολεῖο τῶν ὁποίων σπούδασε. Ἐδίδαξε σ' ὄλα τὰ χωριά τῆς Εὐρυτανίας...» Κανεὶς ἄλλος δὲ δούλεψε γιὰ τὸ Ἔθνος — γράφει ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος — ὅσον ὁ Κοσμᾶς στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς... Τ' Ἀγραφα, τὸ Ξηρόμερο, ἡ Πίνδος, τὰ Τζουμέρκα, τὰ βουνὰ τῆς Χειμάρρας καὶ τοῦ Σουλίου, ἀντιλάλησαν κ' ἀντιλαλοῦν τὸν θρόνο του. Ἦταν τόση ἡ πίστη τοῦ λαοῦ καὶ τῶν κλεφτῶν στὴ θαυματουργικὴ του δύναμη, ὥστε σὲ πολλὰ μέρη τῆς Θεσσαλίας, τῶν Ἀγραφῶν καὶ τῆς Στερεᾶς, κηρύχτηκε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 21, καθὼς καὶ οἱ κατοπινοὺς μὲ τὸ περίφημο δίστιχο:

—Βοήθα μας Ἅγιε Γιώργη καὶ σὺ Ἅγιε Κοσμᾶ
νὰ πάrouμε τὴν Πόλη καὶ τὴν Ἁγιά Σοφιά.

Τὸν ἀπολογισμὸ τῆς ἐθνικῆς δράσεως τοῦ Κοσμᾶ τὸν ἔκαμε ὁ ἴδιος: «Γύρισα 30 ἐπαρχίες, ἴδρυσα 10 ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ 200 κατώτερα γιὰ τὰ στοιχειώδη γράμματα».

* Τὸ ἀπολυτίκιο τῆς γιορτῆς του ἀρχίζει μ' αὐτὰ τὰ λόγια: «Τῶν Ἀγραφῶν τὸν γόνον, Φαναρίου τὸν ἅγιον, τῆς Μονῆς Κορώνας τὸ κλέος Σεραφεῖμ, εὐφημήσωμεν...»

Φ. Σπύρου Μελετζή

Λ
Α
Ο
Γ
Ρ
Α
Φ
Ι
Α

Οι Ἀγραφιῶτες, ὅπως κι' ἄλλοῦ σημειώσαμε, εἶναι καθαρῶναιμοι καὶ καταλάγαροι Ἕλληνες, μὲ ἐλληνικὴ ψυχὴ, γλῶσσα, συνείδηση, μὲ ὑψηλὸ ἦθος καὶ φρόνημα. Περήφανοι ὀρεσίδιοι μὲ μιὰ πηγαία δωρικὴ ἀρετὴ, μὲ τὴν εὐθύτητα τῶν ὑψηλῶν ἔλατων, τὴν ἀρρενωπότητα τῶν γιγάντιων βράχων τῶν βουνῶν τῆς. Εἶναι ὁ ἀπλὸς καὶ ἀπαίδευτος κόσμος ποῦ ἐσπούδασε, ὅπως γράφει ὁ Γκαίτε, «τὴ γραφὴ τῆς φύσεως καὶ τῶν βράχων». Ἡ ζωὴ μέσα στὸ φῶς, τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴ γαλήνη τῆς ὀρεινῆς φύσεως τοὺς ἐδίδαξε μιὰ σοφὴ ἐμπειρία, τοὺς ἐπροίκισε μὲ ὀξύνεια, μὲ αἰσθήματα καὶ συναίσθηματα ποῦ ἀνεβάζουν σὲ ὑψηλὴ ψυχικὴ στάθμη. Ὁ ἄσωτος λαογραφικὸς πλοῦτος τῆς περιοχῆς αὐτῆς δίδει ζωντανὴ εἰκόνα αὐτῆς τῆς ὀραίας ἀλήθειας.

Τραγούδια

Θ' ἀναφέρουμε ἐλάχιστα παραδείγματα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ποίηση, στὴν ὁποία, ὅπως βεβαιώνει, ὁ πατέρας τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Νίκος Πολίτης, «ἀποτυπώνεται ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ ἀκραιφνῆς καὶ ἀκίβδηλος».

Ὁ ἀποφθεγματικὸς λόγος «Ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ ἔζησε, γιατί τραγοῦδῆσε» ἰσχύει ὅλως ἰδιαίτερα γιὰ τὸν κόσμον αὐτὸ τῶν Ἀγράφων, τὸν ὁποῖο τὸ τραγοῦδι ἀκολουθεῖ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ἀπὸ τὸ λίκνο, μὲ τὰ νανουρίσματα καὶ ταχατάρια ἕως τὸν τάφο. Τραγοῦδαί στὴ δουλειά του, στὸ χωράφι, στὸ λόγγο, στὴ στράτα. Τραγοῦδαί τοὺς καημοὺς τῆς ξενιτειᾶς, τὸν ἔρωτα, τὴ φύση, τραγοῦδαί τις χαρὲς καὶ τις λύπες τοῦ ἀπάνω κόσμου, μοιρολογαί τὸ θάνατο καὶ τὸ χάρο...

Σημ.- Ἡ Ξυλογραφία τῆς σελίδας αὐτῆς εἶναι τοῦ ζωγράφου - χαρακτῆ Γ. Μόσχου. Οἱ φωτογραφίες τῶν σελίδων 9 καὶ 27 τοῦ καλλιτέχνη Σπ. Μελετζή.

Στά τραγούδια τῆς λύπης ἀνήκουν οἱ θρήνοι τῆς ξενιτειᾶς καὶ τὰ μοιρολόγια. Ἡ ξενιτειὰ ὑπῆρξε πάντοτε ἡ σκληρὴ μοῖρα, ὁ «ζωντανὸς ξεχωρισμὸς» τῶν ἀπόμακρων αὐτῶν χωριῶν. Στά παλιότερα χρόνια τὰ θουνὰ καὶ τὰ φαρᾶγγια τους, οἱ στράτες καὶ τὰ μονοπάτια ἀχολαγοῦσαν ἀπὸ τοὺς σπαρακτικούς ἤχους καὶ τ' ἀναστενάγματα τῶν τραγουδιῶν τῆς ξενιτειᾶς. Ἐκλαιγεν ἡ μάνα, ἔκλαιγεν ἡ ἀδερφή, ἡ κόρη, τὸν ξεριζωμὸ τοῦ ξενιτεμένου.

—Ξενιτεμένο μου πουλὶ κὶ παραπονεμένο,
ἡ ξενιτειὰ σοὶ χαίρεται κ' ἐγὼ ἔχω τὸν καημὸ σου!
Νὰ στείλω μῆλο σέπιτει, κυδῶνι μαραγκιάζει,
σταφύλι ξερογιάζεται, τριαντάφυλλο μαδιέτει.

Κάθε στίχος, κάθε φράση, κάθε λέξη συνοδεύετο μὲ βαθεῖα ἀναστενάγματα καὶ λυγμοὺς: Ἄχ, ψυχούλα μ'! Ἄχ, καρδούλα μ'. Ἐκλαιγαν στὸν κῆπο, στὸ χωράφι, στὸ λόγγο, στὸ δρόμο ποὺ διάβαιναν. Ἐκλαιγαν στὸ σπίτι συνοδεύοντας τὶς οἰκιακὲς ἐργασίες, τὸ πλέξιμο, τὸ λανάρισμα τὸ γνέσιμο, τὴν ὕφανση στὸν ἀργαλεῖο μὲ τοὺς θρήνους τῶν τραγουδιῶν τῆς ξενιτειᾶς. Κάποτε στὴ σπαρακτικὴ ἐπιπόδ: Καρδούλα μου! ἀποκρινόταν ἡ φωνὴ τῆς γειτόνισσας: «Ἄχ, τὴ δόλια!. Ἀθάσταγους οὐ πόνους, θὰ τὴ φάει γλήγουρα! Δὲ θὰ τὴ ἄρη ζουντανὴ οὐ γιὸς τ'ς...»

Ὁ πόνος τῆς ξενιτειᾶς ἦταν ὅμοιος μ' ἐκεῖνον τοῦ χάρου. Τὸ μαρτυρεῖ αὐτὸ ἡ ἴδια δημοτικὴ μοῦσα:

—Τὴν ξενιτειὰ, τὴν ὀρφανιά, τὴν πίκρα, τὴν ἀγάπη,
τὰ τέσσερα τὰ ζύγιαζαν, βαρύτερα εἶν' τὰ ξένα!

Ὁ μουσικὸς σκοπὸς μὲ τὸν ὁποῖο ἀντηχοῦν τὰ τραγούδια τοῦ χάρου, τὰ μοιρολόγια, ἐδῶ στ' Ἀγραφα, εἶναι τόσο σπαρακτικὸς, ὥστε νὰ φεύγει ὁ ἀνθρώπος «σαράντα ράχες» γιὰ νὰ μὴν ἀκούει. Κυριεῦεται ἀπὸ ἀπόγνωση. Σὲ κάθε στίχο τοῦ μοιρολογιοῦ παρεμβάλλεται στερεότυπη ἢ φράση: «Ἀλήθεια καρδούλα μου...!» ποὺ ἐντείνει τὸ θρήνο καὶ τὸν κοπετό.

Κάποτε μὰ ληστοσυμμορία σκότωσε ἓνα εἰκοσάχρονο παλληκάρι. Ἦταν ὁ μοναδικὸς γιὸς μὲ πέντε μεγαλύτερες ἀδερφές. Σύσσωμο τὸ χωριὸ τὸν συνώδευσε στὸ ἐξοχικὸ κοιμητήρι. Μόλις τέλειωσε ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κι' ἄρχισε ὁ ψάλλτης νὰ ψάλλει τὸ γνωστὸ ἀποχαιρετιστήριο ᾄσμα: «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμὸν δῶμεν ἀδελφοὶ τῷ θανόντι...»

οἱ πέντε ἀδερφές του ἄρχισαν νὰ τραγουδοῦν, γιὰ μοιρολόγι, τὸ γνωστὸ τραγούδι τῆς «Λαφίνας», ποὺ τῆς σκότωσε ὁ κυνηγὸς τὸ μοναδικὸ της ἐλαφάκι.

—Κλάψε με, μάνα μ' κλάψε με
μὲ ἥλιο, μὲ φεγγάρι
καὶ τὴν αὐγούλα μὲ δροσιά...
νὰ βγοῦν τὰ λάφια στὴ βοσκή
κι' ὄλα τὰ λαφομούσκια...

Ὅπως διηγοῦνται οἱ γεροντότεροι, τὸ μοιρολόγι ἐκεῖνο κ' οἱ σπαρακτικοὶ θρήνοι ποὺ τὸ συνώδευαν «ράϊσαν καὶ τὶς πέτρες...». Ἡ συγκίνηση καὶ τὸ κλάμα μεταδόθηκαν σ' ὅλο τὸ χωριὸ ποὺ ἔκλαιγε μ' ἓνα ὁμαδικὸ ἀσυγκράτητο ἀναφυλλητό...

Τὸ κλέφτικο ὁμως δημοτικὸ τραγοῦδι γνώρισε ιδιαίτερη ἀνθιση στὸν τόπο αὐτὸ πού ὑπῆρξε τὸ λίκνο τῆς κλεφτουριάς καὶ τοῦ ἀρματολισμοῦ. Στὰ τραγοῦδια αὐτὰ ἰστοροῦνται οἱ ἐπικοί ἀγῶνες τῶν σκλάβων γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς λευτεριάς. Ὅταν ὁμως κινδυνεύουν τὰ παληκάρια ἢ πρόκειται νὰρ-
θει τὸ θλιθερὸ μῆνυμα τοῦ χαμοῦ των, τότε ἔλα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, βουνά, δάση, σύγνεφα, βροντές, ποτάμια, ἀστραπές, νεροποντές, ζῶα, πουλιὰ κλπ. τραντάζονται ἀπὸ τὴ φοβερότερη σεισμικὴ δόνηση.

Ἡ ἀναστάτωση τῶν στοιχείων τῆς φύσεως προλογίζει συνήθως σὰν ἀψίδα ναοῦ, τὸ ἔπος τῆς ἀνώνυμης λαϊκῆς μούσας τῶν κλεφτῶν. Οἱ στίχοι τῆς ἔχουν τέτοιο κάλλος ποιητικῆς δυνάμεως καὶ πνοῆς, πού θὰ τοὺς ὑπέγραφε ἕνας Ὅμηρος.

Νὰ π.χ. πῶς ἀρχίζει τὸ τραγοῦδι γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Λιδίνη πού ἀναφέραμε στὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας:

—Τρία μεγάλα σύγνεφα πᾶνε στὸ Καρπενήσι·
τῶνα φέρνει ἀστραπόβροντα, τ' ἄλλο χαλαζοβρόχια
τὸ τρίτο τὸ κατάμαυρο μαντάτα τοῦ Λιδίνη...

Τὴν ἀγωνία γιὰ τὴν τύχη τοῦ Καραϊσκάκη ἐρμηνεύει ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ μ' αὐτοὺς τοὺς στίχους:

—Τρέμουν τὰ κάστρα, τρέμουνε, τρέμουν τὰ διλαέτια,
τρέμει κ' ἡ δόλια ἡ Ρούμελη γιὰ τὸν Καραϊσκάκη...

Τὴν εἶδηση γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ Κατσαντώνη:

—Ἐχετε γιὰ φηλὰ βουνὰ καὶ δροσερές βρυσσοῦλες
καὶ σεῖς Τζουμέρκα κι' Ἄγραφα, παλληκαριῶν λημέρια...

Βογγοῦν τὰ δέντρα καὶ τὰ κλαριά, οἰδύρονται τὰ λημέρια γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ κλέφτη τῶν Ἀγράφων Κώστα Καφρίτσα:

—Ἀκῶ τὰ δέντρα¹ νὰ βογγοῦν καὶ τίς οἰξυές νὰ τρίζουν
καὶ τὰ λημέρια τῶν κλεφτῶν νὰ θαρριαναστενάζουν...
«Τ' ἔχετε οἰξυές καὶ χλίθεστε, λημέρια καὶ βογγάτε;»
Κ' ἐκεῖνα μ' ἀποκρίθησαν θαρριαναστεναγμένα:
«Ἐχάσαμε τὴν κλεφτουριά καὶ τὸ λεβέντη Κώστα...

Παραθέτουμε μερικoὺς ἀκόμα στίχους πού προσιδιάζουν τὰ κλέφτικα τραγοῦδια τῶν Ἀγράφων:

—Νᾶμουν πουλι νὰ πέταγα στὰ πλάγια τοῦ Πετρίλου,²
νὰ ξύπναγα πολὺ πρωτῆ, τρεῖς ὥρες πρὶν νὰ φέξει,
ν' ἀκούρμενα τὸν πόλεμο ἀπώκαναν οἱ κλέφτες,
οἱ κλέφτες κ' οἱ ἀρματολοὶ κι' ὁ Γιάννης Μπουκουβάλας...

—Τί νᾶναι ὁ ἀχὸς π' ἀκούγεται κ' ἡ ταραχὴ ἡ μεγάλη;
Μήνα βουβάλια σφάζονται, μήνα θεριά μαλώνουν;...

1. Δέντρα λένε οἱ Ἀγραφιῶτες τίς δρυς. 2. Χωριὸ τῆς Ἀργιθέας.

—Καλότυχα πούν¹ τὰ βουνά μὲ τὸ ζακόνι² ἀπώχουν
τὸ καλοκαίρι πράσινα καὶ τὸ χειμώνα φλόρα,³
τὴν ὁμορφὴν τὴν ἀνοιξὴ πολὺ ροδαμισμένα⁵...

—Τὸ τ' εἶναι μαῦρα τὰ βουνά, βαρεῖά θαλαντωμένα,
πῶχουν ἀντάρα στὴν κορφή καὶ καταχνιά στὸν πάτο...

—Ἀπόψε εἶδα στὸν ὕπνο μου, στὸν ὕπνο πού κοιμόμουν,
τρία ποτάμια πέραγα, τὰ τρία στὴν ἀράδα,
εἶχαν θολὰ τὰ ρέματα καὶ τὰ νερά θαιμμένα...

—Ἀνταριασμένα τὰ βουνά, συνεφιασμένοι οἱ κάμποι,
βγήκε κι' ὁ ἥλιος κόκκινος καὶ τὸ φεγγάρι μαῦρο...

Ἔλα τὰ δημοτικὰ τραγούδια — ἔχι μονάχα τὰ κλέφτικα — τὰ τραγούδια τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης, τὰ τραγούδια τῆς ἀγάπης κλπ.⁶ μαρτυροῦν τὴ θαυμαστὴ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ εὐφορία τῶν δημιουργῶν τους. Ἔ ἀναφέρω ἕνα χαρακτηριστικὸ τραγούδι, πού χορεύεται στ' Ἀγραφα, στὸ «Θλυκωτό», χορὸ τῆς ἑβδομάδας τοῦ Πάσχα. «Ἐνας κοντὸς κοντούτσικος πῶχει ὁμορφὴν γυναῖκα...». Ἔχει γιὰ θέμα τὴν ἀναγνώριση δυὸ ἀδελφῶν.

Ἔνας δύστηνος ραγιάς ἀναγκάζεται ἀπὸ τὸ «Σούμπαση» τοῦ τόπου νὰ πωλήσει τὴ πεντάμορφὴν γυναῖκα του. Τὴν πῆγε σὲ κάποια ἀκρογιαλιά, ὅπου εἶχαν ἀράξει οἱ πλούσιοι πειραταί. Ὁ ἀρχικουρσάρος ὅταν τὴν εἶδε ζαλιστήκε ἀπὸ τὴν ὁμορφιά τῆς. Γι' αὐτὸ ἡ συμφωνία ἔκλεισε σύντομα:

—Χίλια φλουριά τὰ μάτια τῆς, χίλια τὰ μάγουλά τῆς
καὶ τὸ λιγνὸ τῆς τὸ κορμὶ ξαγορασμοὺς δὲν ἔχει...

—Ἀμέτρητα τὰ ἔθγαλε κι' ἀψήφιστα τὰ δίνει...

Ἔὸταν ὁμιος ὁ καπετάνιος τὴν ἀνέβασε στὸ καράβι κι' ἀπειλήθηκε μὲ αἰμομιξία ἀδελφῶν, ἢ δημοτικὴ ποίηση σμιλεῦει στίχους ἀνεπανάληπτους.

ἜΑναστατώνονται ἄξαφνα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως κ' ὕστερα καταλαγιάζουν, ὅταν ἄρχισε ἢ ἀνάκριση πού θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀναγνώριση:

—Ἄρχισε ὁ νιὸς νὰ τὴν τσιμπάει κι' ἄρχισε ὁ Θεὸς ν' ἀστράφτει!

Ἄρχισε ὁ νιὸς νὰ τὴ φιλάει κι' ἄρχισε ὁ Θεὸς νὰ βρέχει!

Ἄρχισε ὁ νιὸς νὰ τὴ ρωτάει κι' ἄρχισε ὁ Θεὸς νὰ λάμπει!...

ἜἩ μάνα μ' ἀπ' τὸ Γαλατᾶ πατέρας μ' ἀπ' τὴ Θήβα,
εἶχα κ' ἕνα μικρὸ ἀδερφὸ τὸν ἔλεγαν Γιαννάκη,
οἱ κλέφτες τὸν ἀρπάξανε κ' εἶναι μὲ τοὺς κουρσάρους...

ἜΤὸν πῆρε τὸ παράπονο καὶ τὸ θαθὺ τὸ κλάμα» ὅταν ἀναγνώρισε τὴν ἀδερφή του. Τὴν ἐπέστρεψε στὸν ἄντρα τῆς λέγοντας:

—Πάρε γαιμπρέ μ' τὴν ὁμορφὴν, πάρε τὴ μαυρομιμίτα
καὶ τὰ λεφτὰ πού σοῦδωσα, νὰ εἶναι τὰ προικιά τῆς.

ἜἩ ὁμορφὴν γυναῖκα σου εἶν' ἀδερφή δική μου.

1. Πού εἶναι, 2. συνήθεια, 3. ἄσπρα, 4. γεμάτα ροδάμι, τὸ πρωτάκουστο, τρυφερό, φύλλωμα τῶν θάμνων τοῦ πουρναριοῦ μὲ τὸ γλυκὸ ροζ - κανελλί χρῶμα του.

5. Παραθέτω ἐδῶ ἕνα τρυφερότατο δίστιχο τῆς ἀγάπης:

—Θέλουν ν' ἀνθίσουν τὰ κλαριά κ' ἡ πάχνη δὲν τ' ἀφίνει,
θέλω κ' ἐγὼ νὰ σ' ἀρνηθῶ κι' ὁ πόνος δὲν μ' ἀφίνει...

Ποιός μεγαλοφυής συνθέτης και ποιητής, ποιός καλλιθέλαδος φάλτης ήμποροῦσε νά τραγουδήσῃ μελωδικώτερα, συγκινητικώτερα, σπαρακτικώτερα αὐτὴ τὴ συγκλονιστικὴ σκηνὴ τῆς ζωῆς;

Ἔλα αὐτὰ πρέπει νὰ καταγραφοῦν, νὰ μαγνητοφωνηθοῦν, νὰ κινηματογραφηθοῦν, προτοῦ χαθῆ ἢ ἀτίμητη αὐτὴ πνευματικὴ κληρονομιά τοῦ λαοῦ μας.

Ἄλλὰ μονάχα ἡ δημοτικὴ μουσα ἀνθίσει στὰ βουνὰ τῶν Ἀγράφων; Ἔλα τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, οἱ ἄσωτες λαϊκὲς παραδόσεις, οἱ σοφὲς παροιμίαι, τὰ αἰνίγματα, ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, τὰ ἔθιμα τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης, οἱ γιορτὲς καὶ τὰ πανηγύρια τους, ὅλος ὁ λαογραφικὸς των πλοῦτος ἀποπνέει τὸ ἄρωμα τῶν ἀπριλιάτικων ἀγριολούλουδων τῶν βουνῶν τους καὶ τὴ δροσιὰ τῶν γάργαρων πηγῶν τους.

Νὰ μερικὰ στιγμιότυπα στὰ ὁποῖα σπιθίζει τὸ ὀξύτατο πνεῦμα τους.

Ἔνας ξένος ποὺ ταξίδεψε κάποτε στὸν τόπο τους, τοὺς εἶπε:

—Γιὰ νὰ ζῆτε ἐδῶ στὸν καθαρὸ ἀέρα, στὸ ὄξυγόνο, εἶστε τετραπέρατοι, σπύρτα μοναχά, ἐνῶ οἱ καμπίσιοι...

Κι' ὁ πολὺς Νέστορας τοῦ χωριοῦ ποὺ καθόταν στὸ μεσοχώρι καὶ τὸν ἄκουσε τοῦ ἀποκρίθηκε:

—Δὲν εἶναι τίποτα ἀπ' αὐτὰ πατριώτη. Ὁ καμπίσιος ἀν σκοντάφει στὸ δρόμο του καὶ πέσει, θὰ ξανασηκωθῆ. Ἄν ὅμως κανένας ἀπὸ μᾶς παραπατήσῃ σ' ἐτοῦτα τὰ στεφάνια, πάει ἄψαλτος... Γι' αὐτὸ τὸ μυαλό μας εἶναι πάντοτε ξύπνιο καὶ τὰ μάτια μας δεκατέσσερα.

Ἄο Πασχαλινὸς χορὸς, στὸν ὁποῖο χορεύονται τὰ «θλυκωτὰ τραγούδια». Στὴν ἐπόμενη σελίδα ποζάρει ὁ ἀγραφιῶτης Ὁωμάς Ἀσκητῆς (κουρέας), ποὺ ἀνοιγε πρῶτος τὸ χορὸ τῶν θλυκωτῶν ἐπὶ πολλὰ χρόνια. (Φωτ. Φ. Παπαφωτίου)

Θωμάς Ασκητής

Παροιμίες

Ὀλίγες ἐπίσης ἀπὸ τῆς πάμπολλης παροιμίας τους θὰ παραθέσουμε ἐδῶ σὰν χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς λαϊκῆς σοφίας:

- Πιὸ πολλὲς μυῖγες πιάνεις μὲ τὸ μέλι, παρὰ μὲ τὸ ξύδι.
- Τὸ ἥμερο τ' ἀρνὶ θυζαίνει ἀπὸ δυὸ μανάδες.
- Τ' ἀψὺ τὸ ξύδι τ' ἀγγειό τ' χαλάει. (ταυτόσημο τοῦ ἀρχαίου: Ζήσεις βίον κράτιστον, ἂν θυμοῦ κρατῆς).
- Ἡ γλῶσσα κόκκαλα δὲν ἔχει καὶ κόκκαλα τσακίζει (ἢ ὀλέθρια ἐπίδραση τῆς κακογλωσσιᾶς καὶ τῆς ραδιουργίας).
- Ὁ γαμπρὸς καὶ τὸ πεπόνι πολὺν κόσμον ἀλαθώνει (πρὶν δοκιμαστοῦν πολλοὺς ξεγελοῦν).
- Κάλλιο λάχανα μ' εἰρήνη, παρὰ κριάς καὶ γκρίνη.
- Πίνει ἢ κότα νερό, τηράει καὶ τὸν Θεό.

—Στὴν καλὴ τὴν προβατίνα κρεμᾶν τὸ κουδούνι (οἱ ἄξιοι καὶ ἱκανοὶ κακολογούνται).

—Ἄντρας στὸν σπίτι; Δαίμονας πίσου ἀπ' τὴν πόρτα.

—Ἡ ροῖδια κάνει ἀγκάθι κι τ' ἀγκάθι ρόιδου.

—Κάθι ἄγιους στοὺς τόπου τ' δουξάζιτι...

—Τὰ πρῶτα ξαδέρφια εἶν' ἀδέρφια, τὰ δεῦτερα εἶν' ἰ πρῶτα, τὰ τρίτα καὶ τὰ τέταρτα πάρ'τα κι πέτα τα.

—Ἡ γρηὰ τὸν μ'σουχείμουνου (μισοχείμωνο) ν'ιράγγ'ρου (νεράγγουρο) γύριδι.

—Ἡ γκλίτσα δὲν ἀμπώχνει (ἀπωθεῖ), τραβάει (ἔλκει). Ἡ φούρκα (διχάλα) ἀμπώχνει.

—Ὅλα τὰ γ'ρούνια νιά σούρλα (τὸ ἴδιο ρύγχος) ἔχουν.

—Γρόσια στὸ πουγγί, ψάρια στὸ βουνί.

—Τρανεὺει τοῦ γουμαράκι, κουντεὺει (μικραίνει) τοῦ σαμαράκι.

—Τὰ παλιὰ κουνίσματα τὰ θάν' στοῦ γυναικεῖου (Δηλαδή οἱ παλιὲς εἰκόνες ἀποσύρονται ἀπὸ τὸ τέμπλο, τὴν προθήκη τῆς ἐκκλησιᾶς καὶ τοποθετοῦνται στὸν πίσω χῶρο πού στέκουν οἱ γυναῖκες. Ἡ παροιμία ταυτόσημη τοῦ: «τόπο σὰ νιάτα»).

—Μὲ τὸν δ'κό σ' φάι κι πιέ κι' ἀλισθίρισι (δοσοληψίες) μὴν ἔχ'ς.

—Ὁὺ παλαβὸς εἶδι τὸν μιθ'σμένου κι' παραμέρσι.

—Πουλὰ καλὰ στὴν ἔρημου (στοὺς ἀπόμερους δηλαδή κι' ἀκατοίκητους τόπους), ξύλα κι λιθάρια.

- Τοῦ ἔρμου κι τ' ἀνταμ'κὸ εἶν'ι ἔνα. (Δηλαδή τὸ ἀδέσποτο πράγμα καὶ τὸ κοινόχρηστο ἔχουν τὴν ἴδια τύχη).
- Κάθι κόουρας στὴν κουπριά τ' λαλάει.
- Οἱ κουτσὸς κι' οὐ γλήγουρους ἀντάμα γιοματίζου. (Ταυτόσημο τοῦ: ὀποιος θιάζεται σκοντάφτει).
- Τοῦ κρύου μπαίνει μὲ τοῦ σακί κι βγαίνει μὲ τοῦ θελόνη.
- Ἄν δὲν κλάψει τοῦ παιδί, δὲν τοῦ δίνει ἡ μάνα τ' ὄζι.
- Ἄταν ὑπάρχουν κούτσουρα, ὑπάρχουν κι' πιλ'ικουδία.
- Ἄπιαστους κλέφτ'ς, καθάριους νοικοκύρ'ς.
- Ἄποιος κάικι στὴν κουρκούτη, φ'σάει κι τὴ γιαούρτη.
- Τί γὰ σὶ θ'μηθῶ κριμμ'δάκι μ; Κάθι χαψιά κι δάκρυ.
- Νὰ λιλι κι νόμ' τσιτσι. (Πάρε λεφτὰ καὶ δὸς μου κρέας). Λέγεται γιὰ τὶς ἀπερίσκεπτες κι' ἐπιπόλαιες (μὲ κλειστὰ μάτια) ἐνέργειες.
- Τοῦν λείπει μάνα, δὲν τοῦν λείπει λαγκιόλι. (Δηλαδή μεγάλο κι' ὄχι μικρὸ κομμάτι ἀπὸ ὕφασμα. Λέγεται γιὰ τοὺς θεοπάλαβους).
- Οὐ κάμπους ἔχει μάτια κι' οὐ λόγγους αὐτιά. (Ὁ κάμπος δηλαδή εὐνοεὶ τὴν δραστότητα καὶ τὸ δάσος τὴν ἀκουστική).
- Τοῦ μυρμήγκι, ἄμα θέλει γὰ χαθῆ, βγάνει φτιρά. (βιολογικὴ παρατήρηση μεταμορφώσεων πολλῶν ἐντόμων ἀπὸ τὴ μορφή τῆς κάμπιας, τοῦ σκουληκιοῦ κλπ. σὲ φτερωτὴ μορφή. Λέγεται γιὰ τοὺς ἀδίστακτους καὶ φαντασμένους, ποὺ καταστρέφει ἡ ξέφρενη περιπέτεια).
- Ἡ φτώχεια τέχν'ις μάθην'ι κ' ἡ ἀρχοντιά καμάρι.
- Νύφη ἀπὸ σόι κι σ'λι ἀπὸ κουπάδι.
- Τοῦ στραβὸ τοῦ ξύλου ἡ φουτιὰ τοῦ ἰσιάζει.
- Ἄπὸ τοῦ σιγαλὸ τοῦ ποτάμι γὰ φ'λάϊσι.
- Οὐ καθένας τὴν πουρδῆ τ' μουσκουκῦδουνου τὴν ἔχει.
- Νὰ παντριφτῆς, γὰ γκαστρουθῆς, γὰ ἰδῶ τὴν προυκουπή σ'.
- Τοῦ καλὸ τοῦ παιδί τ'ς πέντι μῆν'ις κάθιτι, τ'ς ἔξι καλουκάθιτι, τ'ς ἑνὶὰ πιρπατάει.
- Πιάσ'κι ἀπὸ κρικέλα. (πιάστηκε ἀπὸ σιδερένιο χαλκὰ, ποὺ στερέωσαν στὶς παλιές ἐξώπορτες τῶν σπιτιῶν. Λέγεται γιὰ ὄσους ἐξασφαλίζουν τακτικὸ μισθὸ, σύνταξη κλπ. ἀπὸ τὸ δημόσιο ταμεῖο).
- Τὰ ζαβὰ (ἄγρια) σ'λιὰ φ'λάν τοῦ κουπάδι.
- Γάμους δίχως σφαχτὰ δὲ γίν'ιτι.
- Ἄρθι ἡ τιτραδίτσα, πάει ἡ ὀδομαδίτσα.
- Χαρὰ στὰ Φῶτα στὰ σιγνὰ κι τὴ Λαιμπρῆ δρουνάτη.
- Τοῦ χουῖ εἶν'ι κάτ' ἀπ' τὴν ψ'χή.
- Ἄπ' τὴν ἀνυδριά καλὸ ἄν' κι τοῦ χαλάζι.
- Κακὸ χουριδὸ τὰ λίγα σπίτια.
- Ἄποῦ χεῖλι σὲ χεῖλι τοῦ μαθαίνου χίλιοι.

Ἄκόμα καὶ στὰ παιδικὰ αἰνίγματα (ἀπεικαστάρια) φαίνεται ἐκδηλῆ ἡ ἀγχίνοια κ' ἡ σπιρτάδα τῶν ὀρεσιθίων αὐτῶν ἀνθρώπων:

- Μὶ γιὰ τσικ'ριά (μὲ μιὰ τσεκουριά) κόβ'ς χίλια δέντρα. Τί εἶναι; (Τὸ ξυράφι).
- Ἄνοίγει τὰ φτιρά τ'ς κι καταπίνει τὴν κυρά τ'ς. (ἡ ὀμπρέλα).
- Χέζει ἐληθὲς κι κατ'ράει λάδι (ἡ γίδα).
- Μπαίνει τιντουμένη κι βγαίνει ζαρουμένη (ἡ κάλτσα).

- “Όταν τὰ δέν’ς (δένεις) πιρπατᾶν κι’ ὅταν τὰ λύν’ς στέκουντι. (τὰ παπούτσια).
 —Τ’ ἀρνάκι μου τοῦ μπίρμπιλου σὶ μπιρμπιλιά κοιμάτι τρώει κλαρί κι θρέφειτι, πίνει ν’ιρὸ φουφάει. (ἡ φωτιά).
 —Ἄπ’ ἀπάνου σὰν τηγᾶνι, ἀπού κάτου σὰν θαμπάκι κι’ ἀπού πίσου σὰν φαλίδι (χελιδόνι).

*

**

Ὁ λαογραφικὸς ὅμως αὐτὸς πλοῦτος, ποὺ ἀφανίζεται στὶς μέρες μας μὲ ταχύτητα καλπασμοῦ, εἶναι δυστυχῶς ἀνεξερευνήτος. Ἐλάχιστα ἔχουν μελετηθῆ καὶ καταγραφῆ ἀπὸ τὴ Λαογραφία τῶν Ἀγράφων. Λίγα στοιχεῖα ἔχουν διασωθεῖ οἱ πρώτες συλλεκτικὲς ἐργασίαι τοῦ Νικ. Πολίτη καὶ μερικὲς μεταγενέστερες προσπάθειες ἀπὸ λίγους Ἀγραφιῶτες. Ἐδῶ πρέπει νὰ μνημονευτοῦν τὰ δυὸ σπουδαιότατα βιβλία τοῦ Δημήτρη Λουκόπουλου «Γεωργικά» καὶ «Ποιμενικά τῆς Ρούμελης» στὰ ὁποῖα περιγράφεται ἡ ἀγροτικὴ καὶ ποιμενικὴ ζωὴ κυρίως τῆς Δυτικῆς Ρούμελης (Τριχωνίδα, Δωρίδα κλπ.) ἡ ὁποία ἔχει στὶς γενικὲς τῆς γραμμὲς πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τ’ Ἀγραφα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς Ρούμελης*.

Ἐξίδωλον ἐπίσης λαογραφικὴ ὕλη θρίσκειται στὶς σελίδες τοῦ ὠραίου βιβλίου τοῦ Γρανίτσα «Τ’ ἄγρια καὶ τὰ ἡμέρα τοῦ θουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου». Ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση αὐτῆς τῆς λαογραφικῆς προσφοράς ἔχει κάμει ὁ Ἀγραφιῶτης γυμνασιάρχης Πᾶνος Βλάχος στὸ βιβλίον του «Ὁ Γρανίτσα καὶ ἡ Λαογραφία τῆς Εὐρυτανίας». Δὲν ἐπιτρέπει ὁ χῶρος τῶν σελίδων αὐτῶν γιὰ τὴν κατοχώρωση λαογραφικῶν θεμάτων. Τόμους δλόκληρους θὰ ἤμπορούσαμε νὰ συμπληρώσουμε μονάχα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μας ἐμπειρία γιὰ τὴ λαογραφία τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγράφων**.

Περιορίζομαι γι’ αὐτὸ σὲ λίγες γραμμὲς γιὰ τὴν ἰδιωματικὴ γλῶσσα τῶν Ἀγράφων, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἴδια — μ’ ἀσήμαντες παραλλαγές — σ’ ὅλη τὴν περιοχὴ τοῦ ὄρεινου ὄγκου τῆς Πίνδου, μέχρι τῆς Ἠπείρου.

Ἡ Γλῶσσα

Ἡ Ἀγραφιῶτικη Γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τῆς Ρούμελης, μ’ ἀσήμαντες διαφορῆς, πειθαρχεῖ σὲ σταθεροὺς γραμματικὸς κανόνες. Ἐδῶ θ’ ἀναφέρω τοὺς κυριώτερους, βασικοὺς, κανόνες:***.

1. Σ’ ὅλες τὶς ἄτονες συλλαβὲς τὰ φωνήεντα **ο** καὶ **ω**, μεταβάλλονται πάντοτε, δίχως καμμιά ἐξαιρέση σὲ **ου**, καὶ τὸ φωνῆεν **ε** μὲ τὴ δίφθογγο **αι** μεταβάλλονται σὲ **ι**. π.χ. δρόμους, ἀγαπάου, πιθιρὸς - συμπέθιρους - συμπιθέρα (μόλις τονισθῆ ἡ συλλαβὴ ἀναφαίνεται τὸ **ε** ὅπως καὶ τὸ **ο**),

* Ρούμελη (λέξη τουρκική, «Ροῦμ - ἰλῆ» = χώρα τῶν Ρωμιῶν) ὀνομάζεται σήμερα ἡ Στερεὰ Ἑλλάδα. Ὁ χῶρος τῆς λαογραφικῆς ἐνότητος καλύπτει τοὺς νομούς Φθιώτιδας, Φωκίδας, Εὐρυτανίας, Αἰτωλίας καὶ τὴν ἐπαρχία Λεβαδείας, μ’ ἐξαιρέση σ’ αὐτὴ τῶν ὀλίγων ἀρβανιτοχωριῶν τῆς. Τὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα, ἂν καὶ ὑπάρχουντι διοικητικὰ στὴ Θεσσαλία, γεωμορφολογικὰ ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστη συνέχεια τοῦ ὄρεινου ὄγκου (Πίνδος) τῆς Ρούμελης καὶ παρουσιάζουν τὶς ἴδιες λαογνωστικὲς συνθήκες, ὁλότελα διάφορες ἀπὸ τὰ συνεχόμενα πεδινὰ Θεσσαλικά χωριά, τοὺς καραγκούνηδες.

** Στὸ λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας θρίσκειται μιὰ παλιὰ μου πολυσέλιδη δακτυλογρ. ἐργασία «Τὸ παιδί στ’ Ἀγραφα».

*** Γιὰ πλεὺς πολλὰς πληροφορίες, βλέπε: Σ. Τσιτσᾶ «Ρουμελιώτικη γλῶσσα» στὸ Περιοδικὸ «Φθιώτις». Κυκλοφόρησε καὶ σὲ χωριστὸ ἀνάτυπο.

έρχουμι, έπιξα (έπαιξα), σουστά (σωστά), πουτήρια - ρακουπότηρα, πιδί - παιδαρους, σκουτώνου - σκώτουςα, κρυώνου - κρύουςα κλπ. Άλλά και μερικές τονιζόμενες συλλαβές ακολουθούν τον ίδιο κανόνα, όπως τó άρθρο τó και τόν (του πιδί, τόν έμπουρα), ή πρόθεση άπό (άπου σήμυρα), ή άντωνυμία δλος - δλη - δλο (ούλη τή μέρα), οί προθέσεις με και σε κι' ó σύνδεσμος και (μι του λάδι κι μι του ξύδι).

Οί άτονες όμως συλλαβές λε και νε (ή λαι και ναι) δέν προφέρονται σύμφωνα με τόν παραπάνω κανόνα σαν λι και νι* αλλά σε άδρú φθόγγο λ'ι και ν'ι π.χ. ν'ιρό (νερό), λ'ιμός (λαιμός), λ'ιμαργία - λαιμαρχος, άν'ιμία, λ'ιρουμένους, άλ'ισμα (άλεσμα) λέλ'ικας - λ'ιλέκια, φαν'ιρώνου - φανέρουσα κλπ.

Οί σκληνίτες όμως Σαρακατσάνοι και τίς συλλαβές λι και νι, άτονες και μή, προφέρουν με τήν ίδια άδρή δωρική προφορά λ'ι και ν'ι. Π.χ. λ'ύκουσ, χουλή (χολή), σαν'ίδα, άν'υδρους τόπους (άνυδρος) λ'υπημένους, άν'ήμπορους, δ'ν'ίσους (βουνήσιους) π'λι (πουλι) κλπ.

2. Τά φωνήεντα ο - ω - ε - ι - η - υ και οί δίφθογγοι ει, ου, οι, υι, άποβάλλονται σ' εύρεία κλίμακα στις άτονες συλλαβές, τόσο στο θέμα τών λέξεων, (6(ου)νό, 6(υ)ζι, κ(οι)λιά, π(ει)νάου, τ(η)ράου, φ(υ)λάου, κ(ου)τί, κ(ου)κί, σκ(ουτί), σκ(υ)λί, ζ(ου)μί, φ(ι)λί, π(ου)λί, κ(ου)φάλα, κ(ου)φάρι, στ(υ)λιάρι, σπ(ει)ρί, θ(υ)λειά, γ(ου)ρούνι, π(ει)ράζου, μ(ι)σός κλπ.) όσο και στις καταλήξεις. Άναφέρουμε μερικές περιπτώσεις τέτοιων συγχωπών στις καταλήξεις: α) Τó η στην κατάληξη ης τών παροξύτων ουσιαστικών και επιθέτων: π.χ. μονάδ'ς (μονάθης), Στάθ'ς, άσιέ'ς, Βασίλ'ς, Άντών'ς, άράπ'ς, γιλαδάρ'ς στρατιώτ'ς σαράφ'ς Μάρτ'ς** γδάρτ'ς (Μάρτης γδάρτης) κλπ. Διατηρείται τó η μονάχα, όταν πριν άπ' αυτό ύπάρχει φωνήεν ή τά σύμφωνα ζ και σ, τά όποια και άποβάλλονται. Π.χ. Μάης μπέης Θανά(σ)ης Καζά(σ)ης γρουσού(ζ)ης, κλπ. β) Η δίφθογγος ει στο 6' πρόσωπο του ένικου τών ρημάτων. Π.χ. γράφ'ς (γράφεις), χάν'ς, κάν'ς (κάνεις), έχ'ς κλπ.

Διατηρείται όμως ή θίφθογγος αυτή, όταν μπροστά ύπάρχει τó σύμφωνο ζ: τó όποίο και άποβάλλεται. Π.χ. φονάεις (φονάξεις), παί-εις (παίζεις), διαθά(ζ)εις, πουτί(ζ)εις (ποτιζεις), δακρύ(ζ)εις, μπιτί-εις (μπιτιζεις = τελειώνει), θρά(ζ)εις, π'ρά-εις, (πειράζεις). Στο ίδιο 6' πρόσωπο του μέλλοντα διατηρείται τó ει, όποτε άποβάλλεται τó σ. Π.χ. θά λύ(σ)εις, θά π'δή(σ)εις, θά φτά(σ)εις κλπ. Όταν όμως ύπάρχουν τά διπλά σύμφωνα ξ και ψ άποβάλλεται δλη ή κατάληξη εις. Π.χ. θά γράψ, (γράφεις), θά ψάξ' (ψάξεις), θά κλάψ', θά ράψ', θά σκούξ' (σκούξεις), θά σμίξ' (σμίξεις) κλπ. Τó θέμα θάψ, σκούξ, λύσ, κλπ. άποτελεϊ στη ρουμελιώτικη γλώσσα και 6' πρόσωπο προστακτικής παθητικού άορίστου. Π.χ. παντρέψ,=παντρέψου,

* Οί πεδινοί Θεσσαλοί (καραγκούνηδες = μαυρογούνηδες) τίς άτονες συλλαβές λ ε και ν ε τίς προφέρουν με τή λεπτή, ίωνική, προφορά λ ι και ν ι και τίς τονιζόμενες ίδιες συλλαβές (λε και νε ή λαι και ναι) σε λ ι ε και ν ι ε. Π.χ. νιρό, λιμός, λιέρα (λέρα), κανιένας, (κανένας) χαλιεύω (χαλεύω). Παράδειγμα «Πές τ'ς γ'νιέκες νά φέρουν νιρό...» (Πές τίς γυναίκες...).

** Κάποτε λέει τó ψωμι παραπονέθηκε στο Θεό ότι κάπου σ' Άγραφα οί άνθρωποι τ' όνομάζουν περιπακτικά χάφτ'ς (άπό τó χάφτω), κι' ó Θεός για παρηγορία του του έπτε: «Σάμπως έμένα δέν με λένε άστράφτ'ς;» (άπό τó άστράφτω - άστραπή).

χάσ' = χάσου, λύσ' (λύσου), γκριμίσ' = γκριμίσου, ντύσ' = ντύσου, γδύσ' — γδύσου, πιδέψ' = παιδέψου, γιατρέψ' = γιατρέψου κλπ.

Πολλά ανέκδοτα έχουν γραφή σχετικά με τις συγκοπές αυτές*. Σημειώνουμε εδώ ένα διάλογο ἀγραφιώτικο μεταξύ ἐνός πού πουλοῦσε πήλινα μίκρὰ δοχεῖα, πού γεμίζουν νερό καὶ λαλᾶνε σάν ἀηδόνια καὶ ἐνός ἄλλου.

—Τί π'λεῖς;

—Π'λιῶ π'λί.

—Δέν π'λεῖς, π'λί, π'λεῖς π'λό.

—Π'λῶ π'λό, ἀλλά π'λό ἀπ' λαλάει.

(τί πουλεῖς; — πουλῶ πουλί. Δέν πωλεῖς πουλί, πωλεῖς πηλό).

Φιλοξενία

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν παροιμιώδη φιλοξενία τῶν φτωχῶν χωριῶν τῶν Ἀγραφῶν. Πουθενὰ ἄλλου δὲν λατρεύτηκε ὁ Ἑένιος Ζεὺς τόσο πολὺ ὅσο στὸν τόπο αὐτό. Ὁ Λουκόπουλος τὸ λέει καὶ τὸ ξαγαλέει αὐτὸ στὰ ταξίδια του. Ἀκόμα κι' οἱ μπακάληδες τῶν χωριῶν, στοὺς ὁποίους ξέπεφτε κάποτε (συνήθως τὸν φιλοξενούσαν στὰ σπίτια) γιὰ ὕπνο καὶ φαγητό, δὲν ἐγνοοῦσαν νὰ πάρουν λεφτά: «Ἐδῶ τὸ λένε στ' Ἀγραφα» ἦταν ἡ στερεότυπη ἀπόκριση. «Οἱ ξένοι δὲν πληρώνουν, τοὺς φιλοξενούμε μουςαφιρέους».

«Ἡ φιλοξενία ἐδῶ — γράφει ὁ ἀργιθεάτης Παπαστάθης — εἶναι ἐγκάρδιος καὶ παροιμιώδης. Θὰ προσφέρουν στὸ μουςαφίρη ὅ,τι ἐκλεκτὸ φαγώσιμο ἔχουν, ἀδιαφοροῦντες τελείως ἂν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι μείνουν νηστικοί. Κι' ἂν δὲν βρεθῆ τίποτα τὸ ἐκλεκτό, δὲν θὰ διστάσουν νὰ θυσιάσουν στὸν Ἑένιο Δία καὶ αὐτὴ τὴ μοναδική των κότα».

Φρόντιζαν πάντοτε ὁ μουςαφίρης νὰ καταλύει στὸ καλύτερο σπίτι τοῦ χωριοῦ. «Τέτοια καλὰ σπίτια — συνεχίζει ὁ ἴδιος Παπαστάθης — ὑπῆρχαν σ' ὅλα τὰ χωριά τῆς Ἀργιθέας (ἔπως καὶ σ' ὅλα σχεδὸν τ' Ἀγραφα) καὶ ἦσαν δάσεις γιὰ τοὺς περαστικούς ξένους. Τελευταῖα ὁμως μὲ τὶς ἀραιώσεις καὶ τὶς μεταναστεύσεις ἄρχισαν νὰ λιγοστεύουν κι' αὐτὰ καὶ σὲ μερικὰ χωριά νὰ λείπουν ὁλότελα. Ἐνα τέτοιο καλὸ σπίτι ἦσαν καὶ τῶν Παπαθανασίου στὸ Ἀργύρι. Δυστυχῶς σήμερα δὲν ὑπάρχει καὶ τὸ χωριὸ αὐτὸ ἔμεινε ἀκέφαλο».

* Μὲ τὴν πολλαπλὴ συγκοπὴ στὰ φωνήεντα, τόσο στὴν κατάληξη ὅσο καὶ στὸ θέμα τῶν λέξεων, πολυσύλλαβες λέξεις καταντοῦν μονοσύλλαβες. Π.χ. ζ'μιάρ'ς (ζημιάρης), μ'τζούρ'ς (μουτζούρης) κ'τσιάφ'ς (κουτσάφης), δ'λεύ'ς (δουλεύεις), β'λών'ς (βουλώνεις), π'στεύ'ς (πιστεύεις), μ'σκάρ' (μοσχάρι) μπλάρ' (μουλάρι). Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι ἀνάμεσα στὰ σύμφωνα μ καὶ λ. μπαίνει ὁ φθόγγος *h*, τὸ δικό μας περίπου γράμμα π. Π.χ. χαμ-π-λός (χαμηλός), παλιάμ-π-λους (παλιόμυλος), μ-π-λιώρα (μυλιώρα), ξυνόμ-π-λα (ξυνόμηλα), κουργάμ-π-λα (κορόμηλα). Γιὰ τὸν κατακλισμὸ τῆς ροιμελιώτικης γλώσσας ἀπὸ τὰ σύμφωνα ἀναφέρεται ἕνα χαρακτηρισμὸ ἀνέκδοτο τοῦ Ζαχαρία Παπαντωνίου. Ταξίδεψε κάποτε γιὰ τὸ Καρπενήσι μὲ τὸ τοπικὸ λεωφορεῖο, πού ἐξυπηρετεῖ τοὺς Εὐρυτάνες. Ὅταν, σπὸ γυρισμὸ του στὴν Ἀθήνα, τὸν ρώτησαν οἱ φίλοι του πῶς πέρασε στὸ ταξίδι, ἀπάντησε: «Ἦταν μιὰ ἀληθινὴ Συμφωνία!» Ἐνοῦσε τὶς μισὲς λέξεις μὲ τὰ... σύμφωνα πού ἀράδιαζαν οἱ συνταξιδιώτες συμπατριῶτες του.

Ἐνθυμούμαι ἓνα πρόσφατο περιστατικό. Εἴχαμε πάει τὸ καλοκαίρι τοῦ 1958 μὲ τὸν τότε νομάρχη Καρπενησίου Μαρκόπουλο, τὸν ἐπιθεωρητὴ Ἀβ-
τζῆ καὶ τὸν δασάρχη Παπαζήση στὸ Χρῦσο*. Στὰ μισὰ τοῦ δράμου Κεράσο-
βο - Χρῦσου (ἔπου σταματοῦσε τότε ἡ διάνοιξη τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου) μᾶς
πῆραν οἱ Χρυσιῶτες μὲ τὰ μουλάρια τους. Οἱ ἴδιοι μᾶς ξανάφεραν στὸ γυρι-
σμὸ τῆς ἄλλης μέρας. «Ὅ,τι κι' ἂν τοὺς εἶπαμε, ὅσο κι' ἂν ἐπιμείναμε στά-
θηχε ἀδύνατο νὰ δεχτοῦν πληρωμὴ.

—Μὴ χάνετε ἀδικο τὰ λόγια σας. Τώρα ἂν πάρουμε λεφτά, εἶτε γιὰ νὰ
πιοῦμε στὴν ὑγεία σας, εἶτε ὅπως θέλεις πέστο, πληρωνόμαστε ἀγῶγι. Κι'
αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίγει ποτέ. Ὅταν ἀνταμώσουμε στὴ Λαμία καὶ στὴν Ἀ-
θήνα, εὐχαριστῶς νὰ μᾶς κεράσετε. Ἐδῶ ὅμως, στὸν τόπο μας, αὐτὸ δὲν
γίνεται...»

Αὐτοὶ εἶναι οἱ Ἀγραφιῶτες, περήφανοι καὶ φιλότιμοι, πάντοτε πρόσ-
χαροι. Ἐνας κόσμος ποῦ κρατάει τὴν καρδιά του στὰ χεῖλη.

Οἱ Ντάληδες

Ἡ πρόσχαρη καὶ φιλοπαίγμονη διάθεση κ' ἐκδήλωση ἔχει καλλιεργη-
θῆ ἰδιαίτερα στοὺς Ἀπεραντίους καὶ μάλιστα στὰ χωριά Βελαώρα, Σιδίστα,
Τοπόλιανα, καὶ Χρῦσοβα, ἔπου... ἀκμάζουν οἱ περίφημοι Ντάληδες καὶ τὰ
ν τ ἄ λ ι κ α, οἱ ἄσωτες δηλαδὴ εὐθυμὲς φάρσες τους. Εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποῦ
ἔβαλαν τὸν παπᾶ καβάλα στὸ δόδι, κρέμασαν κουδούνι στὸν παλιὸ ἀστυνόμο,
ἀνάγκασαν τὸ δεσπότη νὰ φύγη νύχτα ἀπὸ τὸ χωριὸ τους κλπ.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς νεώτερους δεσποτάδες τῆς περιοχῆς (Ναυπακτίας - Εὐ-
ρυτανίας) μολόγαγε ὁ ἴδιος πῶς, ὅταν παραπονέθηκε κάποτε στὸν πρόεδρο
τῶν Τοπόλιανων γιὰτὶ δὲ τοῦστελε ἓνα ἀγωγιάτη (ὅπως εἶχε ἀπὸ πρὶν συμ-
φωνηθῆ) μὲ δυὸ μουλάρια στὴ Φραγκίστα γιὰ νὰ τὸν πάει στὸ χωριὸ του,
πῆρε αὐτὴ τὴν ἀπόκριση: «Ἄχ δεσπότη μ'! Σὲ χίλιους διαβόλους εἶπα (δη-
λαδὴ ἀγωγιάτες) καὶ κανένας δὲν ἤθελε νὰ ρηθῆ νὰ σὲ... πάρει».

Οἱ ἴδιοι Ντάληδες ὀνομάζουν εἰρωνικὰ τὸ δῆμο τους (τὸ δῆμο Ἀπε-
ραντίων) δῆμο... Ἀ π ε ν τ α ρ ῖ ω ν καὶ τὸ νομὸ τους (Εὐρυτανίας)...
Μ ι γ ἄ λ η Β ρ ι τ α ν ῖ α!

Μιά ἔμμετρη τοπικὴ σάτυρα... ψάλλει τὰ διάφορα χωριά τους μ'
αὐτοὺς τοὺς στίχους:

—Σπυρελιῶτες κριαράδες
Λεοντίτες μασκαράδες.
Ἄρχοντες Κερασσοῖτες,
παλληχάρια οἱ Κουφαλιῶτες,
τὰ σαῖνια οἱ Ἐλσιανίτες...
Λιάσκοβο καλὸ χωριὸ,
Μπουκοβίτσα... .

---

* Ἀπὸ τὸ χωριὸ αὐτὸ καταγόταν ὁ Ἀλέκος Μέρος, ἐπὶ μισὸ αἰῶνα ἐκδότης
καὶ διευθυντὴς τῆς πανθεσσαλικῆς ἡμερηίδος «Ταχυδρόμος» (Βόλος), ἡγετικὴ
μορφή τῶν μακρῶν ἀγῶνων τῆς ἐλληνικῆς ἀγροτιάς καὶ γενναῖος συμπαροσάτης
τῶν ἀγροτῶν μας.

Βραγγιανὰ κασιδιάρεοι,
 Κόνιαβη κουναβολόσι,¹
 στὴ Γρανίτσα κομπολόι²
 Βελτίστα λιγοστοὶ
 κὶ στ' Ραφτόπουλ' προεστοί.
 Στὸ Χορίγκοβο σαίτα,³
 στὰ Τοπόλιανα χαβάνι.⁴
 Βελκώρα μουστακλήδες
 στὴ Σιβίστα ἀτζακλήδες.⁵

Παραθέτω μιὰ εὐθυμη τοπικὴ ἱστορία, μὲ τὴν ὁποία εἰρωνεύονται τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ἀγραμματοσύνη τῶν Σαρακατσάνων πού γυρίζουν σκηνίτες στὰ βουνά τους, ζώντας μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον.

Κάποτε μιὰ σαρακατσάνα, ἡ Μήτηραινα, κατηφόρισε ἀπὸ τὰ κονάκια καὶ πῆγε—Κυριακὴ πρωτῆ—νὰ λειτουργηθῆ στὴν ἐκκλησιὰ τοῦ χωριοῦ. Ἐκεῖ ἄκουσε τὸ ἐωθινὸ ἀναστάσιμον τροπάρι:

—Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος
 κατεπλάγη ὄρων σε
 ἐν νεκροῖς λογισθέντα...

Ἐπιασε τὸν παπᾶ, τὴν ὥρα πού ἔβγαينه ἀπὸ τὴν ἐκκλησιὰ, καὶ τοῦ λέει:—Ἀχ'σα νὰ μνημονεύς τοῦ Δήμου τ'ς Ἀγγέλους σκ'νί, λουρί: «τ'ς Ἀγγέλους οὐ Δήμους κὶ τ'ς Ἀγγέλους οὐ Δήμους...» Τί θέλ'ς νὰ σὶ φέρου νὰ λές κὶ γιὰ τοῦ Μήτρου μ', γιὰ νὰ τὸν φ'λάει ἡ Παναούλα ἀποῦ πᾶσα κακὸς;...

Ὁ παπᾶς ἐκμεταλλεύτηκε τὴν εὐκαιρία καὶ τὴν ἄλλη κυριακὴν κελαηδοῦσε τὸ ἐωθινὸ τροπάρι σύμφωνα μὲ τὸν καημὸ τῆς Μήτηραινας:

Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος
 κατεπλάγη ὁ... Μῆτρος!

1. Ἐνωεὶ ἀκοινώνητοι γυρίζοντας στὰ ρουμάνια γιὰ κουνάβια. 2. Ἀργόσχολοι. 3. Ἐχουν ἀργαλειοὺς πού ὑφαίνουν. 4. Λαθρέμποροι δηλαδὴ κομμένου καπνοῦ στὸ ἐγχώριο κοφτήρι τοῦ χαβανιοῦ. 5. Ποδαράδες· ἄτζα = γάμπα, ἀρίδα, παράβ. τὴν παροιμία: «ἀφοῦ ξέρ'ς τὴ ζάτζα τ'ς (ἰδιοτροπία) τί τῆς πιάν'ς τὴν ἄτζα τ'ς;» Ἡ Γρανίτσα, πού ἀναφέρεται σὸν χωριὸ... ἀργοσχάλων, εἶναι ἡ ἰδιαιτέρη πατρίδα τοῦ Στ. Γρανίτσα καὶ Ζαχ. Παπαντωνίου.

Οἱ Αἰγροφῶτες Εὐρυτάνες συγγραφεῖς με σπουδαῖο ἔργο καὶ συμβουλὴ στα γράμματα καὶ τὴν παιδεία. Στέφανος Γρανίτσας & Ζαχαρίας Παπαντωνίου

Τὰ παγγύρια

Οἱ Ἀγραφιῶτες εἶναι οἱ καλύτεροι χορευταράδες στοὺς Ἑλληνικοὺς χοροὺς κ' οἱ καλύτεροι τραγουδιστάδες τῶν κλέφτικων καὶ τῶν ἄλλων δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ὅσοι θρέθησαν στὰ παγγύρια τοὺς καταχάρηκαν τὴ χάρη καὶ τὴν ἀνυπέροκλητη λεβεντιά τοὺς.

Κ' εἶναι πάμπολλα τὰ θερινὰ τοὺς πανηγύρια: Ὁ Ἀηλιᾶς, οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι, ὁ Ἀγιάννης, ἡ Σωτήρα, ἡ Ἁγία Κυριακή, ἡ Ἁγία Μαρίνα, ὁ Αἰ - Παντελεήμονας, ἡ Ἁγία Παρασκευή, ἡ Ἀνάληψη, ἡ Ἁγία Τριάδα, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα κι' ἀπάνω ἀπ' ὅλες ἡ γιορτὴ τῆς Παναγιᾶς.

Δυὸ ἀπ' τὰ μεγαλύτερα ἐξοχικὰ τοὺς παγγύρια ἦσαν (καὶ τὰ δυὸ τῆς Παναγιᾶς) τῆς Νεβρόπολης (Ἄσπρα Λιθάρια) καὶ τῆς Τατάρνας, στὴν κοιλάδα τῆς Μαγούλας, κοντὰ στὶς πηγές τοῦ Ἀχελώου, τὴ Μαρδάχα. Οἱ χώροι αὐτοὶ καταποντίστηκαν τώρα ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν τεχνητῶν λιμνῶν τοῦ Πλαστήρα καὶ τῶν Κρεμαστῶν - Ἀχελώου.

Τὸ μεγαλύτερο προσκύνημα τῶν Ἀγράφων κι' ἄλλων γύρω περιοχῶν

*Βραγγιανὰ Ἰ.Ν. Ἀγ. Παρασκευῆς, ὅπου οἱ δάσκαλοι τοῦ γένους
Εὐγένιος Γιαννοῦλης καὶ Ἀναστάσιος Γόρδιος ἱδρυσαν
καὶ λειτούργησαν τὸ «Ἑλληνομουσεῖο Ἀγράφων»
Φ. ἀπὸ τὸ Λεύκωμα «Τὰ Ἱστορικά Ἀγραφα»*

(Φθιώτιδας, Θεσσαλίας κλπ.) συγκεντρώνει τὸ γειτονικό τους μοναστήρι τῆς Παναγίας τοῦ Προυσοῦ (δῆμο Ἀρακυνθίων), τὸ μεγαλύτερο ἴσως, χερσαίῳ ἑλληνικῷ προσκύνημα τῆς Παναγίας, ὕστερα ἀπὸ τὸ θαλασσινὸ τῆς Τήνου. Δεκάδες ὥρες πορείας βαδίζουν ἀκούραστοι προσκυνηταί. Στὴν πλατανοσκέ-
 παστη κοιλάδα τοῦ Γαύρου (τέρμα τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου ἀπὸ Καρπενήσι) ἀ-
 ράζουν ἀνήμερα τῆς γιορτῆς δεκάδες λεωφορείων κι' ἄλλων τροχοφόρων. Ἀ-
 πὸ κεῖ ὁ δρόμος κάνει ἐλιγμούς περπατάει ἀνάμεσα ἀπὸ θεόρατους γκρεμοὺς
 καὶ θάραθρα γιὰ νὰ φθάσει στὸ μεγάλο σταθμὸ τῶν πεζοπόρων καὶ ὑποζυγί-
 ων, τὸ χάνι τοῦ Μπαλτᾶ κι' ὕστερα στὸ τέρμα τῆς Μεγαλόχαρης. Τώρα τὸ
 μοναστήρι τοῦ Προυσοῦ τὸ πατάει ἡ ρόδα ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Ἀγρινίου, μέσω
 Κεφαλόδρουσου καὶ τῶν αὐχένων πού σχηματίζουν τ' Αραποκέφαλα.

Ἄλλὰ καὶ τ' ἄλλα μοναστήρια, τῆς Κορώνας, τῆς Σπηλιᾶς, τῆς Πελε-
 κητῆς, τῆς Στάνας, τῆς Ρεντίνας κλπ., συγκεντρώνουν τὴ μέρα τῆς γιορτῆς
 τους πολὺν κόσμον. Τὸ χωριὸ πού πανηγυρίζει ἀρχίζει πρὶν ἀπὸ μέρες τὶς
 χαρούμενες προετοιμασίες. Ἡ ἐκρηκτικὴ χαρὰ του φτάνει στὸ φόρτε τῆς
 τὴν παραμονὴ τῆς γιορτῆς.

Ἀπὸ τίς ὄρεινές στρατές, πού ὀδηγᾶνε στὸ χωριό, ξαγναντίζουν τὸ δει-
 λινὸ οἱ παγγυριῶτες πού ἔρχονται ἀπὸ τὰ γειτονικά χωριά. Εἶναι τὸ στενὸ
 συγγενολοῖ τοῦ χωριοῦ. Εἶναι οἱ κοπέλλες, πού παντρεύτηκαν μὲ ξενοχωρι-
 τες, μὲ τοὺς ἄνδρες, τὰ παιδιά, τὰ πεθερικά, Εἶναι οἱ νέοι πού πῆγαν σώ-
 γαμπροὶ κι' ἔρχονται τώρα στὸ πατρικὸ σπίτι ἀπὸ βραδύς. Ὁ ἄλλος, ὁ πο-
 λὺς κόσμος, θάρθει τὸ πρωτὶ, ἀνήμερα τῆς γιορτῆς. Εἶναι ἀρκετοὶ ὅμως αὐτοὶ
 πού ἔρχονται προπομπὸς τὸ βράδυ τῆς παραμονῆς. Φορᾶνε ὄλοι τὰ γιορτινά
 τους ροῦχα. Λάμπουν οἱ στρατές ἀπὸ τὰ πολύχρωμα γυναικεῖα ἐμπριμεδάκια,
 σὰν νὰ φούντωσε δλόκληρη ἀνοιξη. Ὄταν φτάσουν στὸ Μεσοχώρι, οἱ χαιρε-
 τοῦρες γίνονται ἀηδολολαλήματα:

—Χρόνια πολλά σας. Καλῶς ὀρίσατε. Νὰ χαρῆτε καλά.

—Καλῶς σας ἐρῆκαμεν. Πάντα μὲ τὸ καλό.

Τὸ παζαράκι τῆς Νεβρόπολης. Φωτ. Σ. Τσιτσᾶ (1933)

Νᾶτος, ξαγνάντισε κι' ὁ παπᾶς τοῦ χωριοῦ. Φοράει τὸ καινούργιο ρά-
το καὶ τὸ ἐπίσημο καλιμαύχι του. Ὅχι τὸν καθημερινὸ σκοῦφο τῆς δουλειᾶς.

Δίνει ἀπὸ μακρὰ τὸ σῆμα κι' ἀμέσως οἱ μελωδίες τῆς ἀγροτικῆς καμ-
πάνας πλημμυρίζουν μιὰ ἀπερίγραπτη γοητεία στὶς πλαγιές τοῦ βουνοῦ τὴν
πανώρια ἐκείνη ὥρα τοῦ δειλinoῦ. Ὁ παπᾶς εἶδε ἀπὸ μακρὰ στὸ διάσελο τὸ
συνάδελφό του, ποῦ ταξιθεύει καθάλα στὸν καρρᾶ ἀπὸ τ' ἄλλο χωριὸ καὶ
τὸν καρτερεῖ στὴ ρούγα τοῦ ναοῦ. Ἐρχεται νὰ συλλειτουργήσουν καὶ νὰ λαμ-
πρύνουν ἔτσι τὸ πανηγύρι. Καὶ ἡ μεγάλη γιορτὴ ἀρχίζει μὲ τὴν ἱερὴ ἀκο-
λουθία τοῦ ἑσπερινοῦ μὲ τὰ περίφημα «Ἀνοιξαντάρια» καὶ «Κεκραγάρια». Ἀ-
δοξαστικοὶ ὕμνοι καὶ ὠραιοὶ ψαλμοὶ πρὸς τὸ Θεό, ποῦ ἐθαυμάστωσε τὸν πο-
λιούχο τοῦ χωριοῦ τους Ἅγιο. Μὲ τὴν ἴδια θεϊκὴ εὐφροσύνη οἱ δύο συλλεί-
τουργοὶ παπάδες θὰ ψάλουν ἀπόψε, «ἀργῶς καὶ μετὰ μέλους» ὅπως προστά-
ζει ὁ ἱερός ὑμνωδός, τὴν ἐπιλύχνια εὐχαριστία τοῦ ἑσπερινοῦ: «Ἐλθόντες
ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν, ἰδόντες φῶς ἑσπερινόν...».

Ἡ ἴδια γιορταστικὴ λάμψη θὰ καταυγάσει τὴν ὥρα αὐτὴ τοῦ δειλinoῦ
τὰ πρόσωπα τῶν παπάδων κι' ὄλων τῶν χωρικῶν μέσα κι' ἔξω ἀπ' τὸ ναό.

Εἶναι ἡ λάμψη τῆς ἀπερίγραπτης χαρᾶς, ποῦ δωρίζει ἡ προσμονὴ τῆ;
μεγάλης αὐριανῆς ἡμέρας τοῦ χωριοῦ:

«Σχιρτήσατε λαοί...»

Τὴν ἄλλη μέρα θὰ σχιρτήσουν καὶ θὰ βουήξουν λαγκάδια καὶ βουνο-
πλάγια. Οἱ ζυγιές μὲ τὰ λαλούμενα θὰ θάλουν φτερὰ στὰ πόδια αὐτῶν ποῦ
σέρνουν πρῶτοι τὸ χορὸ, μόλις ἀηδονίσει τὸ κλαρίνο τὸν Ἄετό, τὴν Ἰτιά,
καὶ τὴ Μαρία Πενταγιώτισσα.

«Νᾶταν τὰ νιάτα δύο φορὲς
τὰ γέρατα καμίνια...»

Σ' ἓνα τέτοιο ἀγραφιώτικο παγγύρι εἶχαν μαζευτεῖ μιὰ χρονιὰ κάμπο-
σοι μεσόκοποι ξηνητεμένοι, ὄλοι τους μ' ἀνώτατα ἀξιώματα. Στρατηγοί, Ἄ-
νώτατοι Δικαστικοί, Ὑπουργοί. Τὴν ὥρα ποῦ θυμῆθηκαν τὰ νιάτα τους ἀπά-
νω στὶς πτήσεις τοῦ τσάμικου, ἕνας ντόπιος φώναξε, ὅπως τοὺς καμάρωνε,
γυρίζοντας τοὺς κλέφτικους ὀβελίες:

«Ἄχ ὄρε κερατοπανεπιστήμιο, τί λημέρια ἔκλεισες!...»

Ἄδερφωμένοι, ντόπιοι καὶ ξενοχωρίτες, θὰ χαροῦν μέσα σὲ μιὰ ἀποθέω-
ωση εὐτυχίας, τὴ μεγάλη αὐτὴ χρονιὰρα μέρα ὡς τὸ δειλινό. Τότε θ' ἀρχί-
σουν ν' ἀραιώνουν οἱ παρές. Νὰ παίρνουν τὸ δρόμο τοῦ γυρισμοῦ. Οἱ τε-
λευταῖες χαιρετοῦρες ἀντηχοῦν στὴν καμπὴ τοῦ μονοπατιοῦ:

—Καλὴ χρονιὰ σας.

—Το χρόνου πάλι ν' ἀνταμώσουμε δῶ, στὴ μεγάλη χάρη του.

—Νᾶμαστε σωστοὶ στὸ μέτρο ὄλοι μας.

Ὁ παπᾶς, κατευδῶνει τοὺς παγγυριώτες. Μιλᾷει στοὺς ξένους καὶ τοὺς
ξηνητεμένους μὲ τὰ μεγάλα τους ἀξιώματα, μ' αὐτὰ τὰ ἐγκάρδια λόγια:

—Ἐγὼ εἶμαι ἕνας ἀγράμματος μπροστὰ σὲ σᾶς τους σπουδασμένους.
Θέλω ὅμως ν' ἀκούσετε ἕνα ἀγράμματο σὺν καὶ μένα. Ἡ ζωὴ κ' ἡ ἐκκλη-
σία μ' ἐδίδαξαν πράγματα, ποῦ ἴσως νὰ μὴν τὰ ὄρητε ποτὲ γραμμένα στὰ βί-
βλια σας. Μὴν ξεμακραίνετε ποτὲ ἀπὸ τὸ Θεό, ἀν θέλετε νὰ χαιρέσετε τὴ ζωὴ.
Μακρὰ ἀπὸ τὸ Θεό, δίχως αὐτόν, πετρώνει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, γίνεται
βαρεῖα σὰ μολύβι καὶ δὲ μπορεῖ πιά νὰ χαρῆ τίποτα ἀπ' ὅσα χάρισε γύρω
μας ὁ Θεός. Ἔτσι νᾶχετε τὴν εὐχὴ μου. Αὐτὴ ἡ πίστη σᾶς ἔφερε σήμερα
στὸ παγγύρι μας καὶ χαρήκατε, ὅπως σᾶς καμάρωσα, μιὰ τόση μεγάλη εὐ-

τυχία. Ὁ Θεός γὰ εὐλογῆ τὰ παιδιά σας, γὰ προστατεύει τις φαμίλλιες σας. «Πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ καταβαίνον...»

Ἀσπάζονται τὸ χέρι τοῦ παπᾶ καὶ ξεκινᾶνε. Σὲ λίγο σβύνει ἡ βαζούρα τοῦ παγγυριοῦ κι' ὁ ἐρημίτης ἅγιος θυθίζεται στὴν ἡρεμία καὶ τὴ γαλήνη του. Ἀπ' τὸ φεγγίτη τοῦ ἐξωκκλησιοῦ φέγγει ἡ ἀναμμένη καντύλα. Εἶναι τὸ ἄγρυπνο μάτι τοῦ Ἁγίου, ποῦ συντροφεύει τὴν πορεία τῶν προσκυνητῶν, ὅπως γυρίζουν στὰ χωριά τους, γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸ σκληρὸ μῶθο τους.

Τοπωνυμικά

Κλείνουμε τὸ σύντομο κεφάλαιο τῆς Λαογραφίας μὲ ὀλίγα τοπωνύμια ποῦ σημειώνονται στὸ χάρτη. Τὰ τοπωνύμια (ποῦ θὰ ἤμποροῦσαν γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν Ἀγραφῶν ν' ἀποτελέσουν ὀλόκληρους τόμους), ἔχουν συνήθως τὴν προέλευσή τους στὴ μορφή καὶ τὴν κατάσταση τοῦ ἐδάφους, τὴ βλάστηση, τὸ πέτρωμα, τὰ ζῶα, τὴν ἱστορία, τὴ λαϊκὴ παράδοση κλπ. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρουμε μερικὰ τοπωνύμια τοῦ χωριοῦ Βλάσδου: Ἀσβεσταρές, Μαρμαράκια, Κοτρωνάκι, Χαλικιάκι, Ἀηλιᾶς, Λειθαδάκια, Σκληθρος, Γαύρα, Τσιούκα¹ Λούτσα² Γκουρτσόλακα, Στριβά, Παληόμ'πλους, Λιανουκόκκαλα³ Τσαρδάκι⁴, Φλουδά, Ρεΐκια, Καρούτια, Λιναρές, Προσῆλια, Βροχιά, Καράδια, Βραταεσία, Βιλ'ισιάκα, Χασομέρι, Ράχη, Μεσιακές, Ραχίτσα κλπ.

Ἀ φ ω ρ ι σ μ ἔ ν η. Βουνὸ ποῦ χωρίζει τις κοινοτικὲς περιοχὲς τῶν χωριῶν Κοπλέσι (Ἀργιθέας) καὶ Τροβάτου (Ἀγραφῶν). Ἐδῶ πέρασε κάποτε ὁ Πάτερ - Κοσμάς. Οἱ κτηνοτρόφοι ὄχι μονάχα τοῦ ἀρνήθηκαν λίγο γάλα, ποῦ τοὺς ζήτησε, ἀλλὰ ἀφήκαν καὶ τὰ σκυλιά τους νὰ τὸν ξεσχίσουν. Καταράστηκε τότε τὸν τόπο—ἀπὸ τότε δὲν στήνουν στάνη στὴ ράχη αὐτὴ—καὶ τὰ πρόβατα ἔγιναν ὄρνια. Ἔτσι οἱ κτηνοτρόφοι ἀπόμειναν μὲ τις γκλίτσες ξερές. Τὴν παράδοση ἀναφέρουν ὁ Λουκόπουλος κι' ὁ Γρανίτσας.

Β ι μ π ι ρ ὶ τ ρ υ π α ἦ Βομπιρότρυπα. Πανοραματικὸς λόφος (762 μ.) ποῦ δεσπάζει πρὸς τὴ Θεσσαλικὴ πεδιάδα, στὰ σύνορα τῶν χωριῶν Πορτίτσας καὶ Βλάσδου, ἀπόπου περνάει ὁ ἀγωγὸς τῆς λιμνοδεξαμενῆς Πλαστήρα (Ταυρωποῦ) μὲ τὸν ὁποῖο τὰ νερά της παροχετεύονται στὸ ὑδροηλεκτρικὸ ἐργοστάσιο τοῦ Βλάσδου. (ΔΕΗ). Στὸν κορυφαῖο θράχο τῆς Βιμπιρότρυπας, ὑπῆρχε μιὰ τρύπα μεγάλῃ ἀπὸ τὴν ὁποία περνοῦσαν τὰ παλιὰ χρόνια τὰ καθυστερημένα παιδιά (τὰ βομπίρκα—βόμπιρας) γιὰ νὰ φηλώσουν κι' ἄφηναν ἐκεῖ τὰ ἐσώρουχα, γιὰ νὰ φύγει τὸ κακὸ ἀπὸ πάνω τους. Ἀπὸ τὴν τρύπα αὐτὴ τῶν βόμπιρων πῆρε τ' ὄνομα τὸ βουνό.

Γ ν : α θ ἔ λ ο. Δεύτερο ὄνομα τοῦ βουνοῦ «Βουτσικάκι». Στὶς θερινὲς βοσκὲς του εἶχαν τις στάνες. Μιὰ μέρα ἕνας βοσκὸς, ὅπως ἔβραζεν τὸ γάλα

1. Σημαίνει κορυφὴ λόφου. Ἄλθαν. Tsuke. 2. Ἀλθωνικὴ ἐπίσης λέξη Iutse = δόρυβρος. 3. Τοπωνυμία κοντὰ στὰ σύνορα Βλάσδου - Παλιοκάστρου ἀπὸ τὰ θρύκαλλα ὀστών ποῦ βγαίνουν μὲ τὸ σκάψιμο τῆς γῆς (ἀμπέλια) κι' ἀνήκουν στοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου Πομπηίου - Καίσαρα. 4. Ἄλθαν. λέξη τσαρδεζα = καταφύγιο. Ἐπῆρχε παλιὸ ὑπόστεγο γιὰ νὰ σκιαζεταὶ ἡ θρύση.

για τυροκόμηση, πετάχτηκε φωτιά και τὸν στράβωσε. Ἄλλη παράδοση λέει ὅτι γκαδῶθηκε ἀπὸ τὸν πολὺ καπνὸ τῆς φωτιάς. Ἀπὸ τὸν τυφλὸ αὐτὸ βοσκὸ (γκαδὸ) ὀνομάστηκε τὸ βουνό.

Ζ α χ α ρ ά κ η. Θεαματικώτατο καὶ γραφικώτατο ὄροπέδιο, στὰ τρία σύνορα Φθιώτιδας - Εὐρυτανίας - Καρδίτσας, ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη βρύση ποὺ ἔκτισε ὁ Κώστας Ζαχαράκης. Γεννήθηκε στὴ Ρεντίνα τὸ 1788, μυήθηκε στὴ Φιλικὴ Ἐταιρία καὶ ἀναμίχθηκε σ' ἐθνικὲς ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες. Τὸν σκότωσαν οἱ Τούρκοι στὰ Τρίκαλα τὸ 1822. Ἐδῶ, στὸ Ζαχαράκη, τερματίζεται ἡ Πίνδος καὶ συνεχίζεται ἡ ὄροσειρὰ τῆς Ὀθρης.

Κ α ρ ά θ α. Τὸ ψηλότερο βουνό, μετὰ τὸ Γκαθέλο, τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγραφῶν. Σ' αὐτὸ προσάραξε, σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ λαϊκὴ παράδοση, τὸ κ α ρ ά θ ι (ἡ κιβωτὸς) τοῦ Νῶε τὴν ἐποχὴ τοῦ βιβλικοῦ κατακλυσμοῦ, ποὺ προκάλεσε τὴ διάνοιξη τῶν στενῶν στὸ τέρμα τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδας, τὰ Τέμπη.

Κ α ρ ο π λ έ σ ι. Ἡ πρωτεύουσα τῶν Δολόπων ὀφείλει τ' ὄνομά της στὰ πολλὰ κ α θ ο ύ ρ ι α (καθ(ου)ροπλέσι - καροπλέσι) ποὺ ἀπαντοῦν στὰ βάρκα καὶ κατολισθαίνοντα ἐδάφη τῆς περιοχῆς.

Κ ο ρ ά κ ' τ ὸ γ ε φ ύ ρ ι. Κτίστηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Λαρίσης Βησσαρίωνα τὸν 15ον αἰῶνα, ὅταν ἡ περιφέρεια τῆς Μητροπ. Λαρίσης ἔφτανε μέχρι τοῦ τ. δήμου Ἡρακλείας Ἀρτης. Σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ὅταν τελείωσε τὸ γιοφύρι, ὁ Βησσαρίων στάθηκε στὴν κορυφὴ τοῦ τόξου γιὰ νὰ τὸ καμαρώσει. Τότε ὁ ἀρχιμάρτυρας τοῦ φώναξε ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ (Ἀχελώου) γιὰ νὰ ἐξάρει τὸ ὕψος (46 μέτρα) τοῦ γεφυριοῦ: «Δέσποτα, φαίνεσαι αὐτοῦ ψηλά σαν κ ό ρ α κ α ς!» Γιοφύρι τοῦ κόρακα, εἶπε τότε γελώντας ὁ Δεσπότης, νὰ εἶναι τ' ὄνομά του.

Μ α ν ὠ λ η τ ὸ γ ε φ ύ ρ ι. Μονότοξο γιοφύρι στὸν Ἀγραφιότη. Κτίστηκε τὸ 1659 ἀπὸ κάποιον Μανώλη. Ὅπως ἱστορεῖ ἡ λαϊκὴ παράδοση ὁ Μανώλης εἶχε βρῆ κρυμμένο θησαυρὸ στὴν Κουφάλα καὶ μ' αὐτὸν ἔκτισε καὶ τὴν ἐκκλησιὰ τῶν Ἀγραφῶν, στὴν ὁποία λειτούργησε ἡ περίφημη σχολὴ τοῦ «Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ», τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ στὴν ὁποία δόθηκε τὸ συμβολικὸ ὄνομα «Ἁγία Παρασκευή». Τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γιοφύρι κατακλύστηκε ἀπὸ τὰ νερά τῆς τεχνητῆς λίμνης Κρεμαστῶν. Εἶχε ὕψος 22 μ. καὶ ἀνοιγμα στὴ βάση του 30 μ. Ὅπως διηγοῦνται τὸ διάβηκε καβάλα (καίτοι ἦταν πολὺ στενὸ, δίχως στηθαία), ἡ πρώτη βασίλισσα Ἀμαλία.

Ὁ Γρανίτσας στὴν ἱστορία τῆς ἀγριόγατας γράφει γιὰ τὸ γιοφύρι τοῦ Μανώλη. «Ὅλον τὸ κάτω μέρος τοῦ τόξου τοῦ πολυμυθικοῦ γεφυριοῦ εἶναι κατάστεικτον ἀπὸ φωλιῆς πετροχειλιδονιῶν. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ γεφυριοῦ ὑπάρχει ἓνα χάνι, ὅπου θ' ἀκούσετε χιλιόρρυθμον τὴν παράδοσιν τοῦ στοιχειωμένου γεφυριοῦ. Εἶχα κοιμηθῆ ἐκεῖ προπέρουσι, ἀφοῦ ἐπὶ ὥρας ἤκουσα τὴν παράδοση τῆς εὐμορφῆς Πρωτομαστορίνας ἢ ὁποία ἐξυπνᾷ τὴν νύκτα μὲ τὴν ρόκα της ὅπως τῆς ἐπῆραν «τὸν ἴσκιο» καὶ φωνάζει γιὰ τὸν ἄντρα της. Κατὰ τὰ μεσάνυχτα ἢ ὡς τάφος σιωπηλὴ ρεματιὰ ἐγέμισεν ἀπὸ μίαν χιλιόστομον κραυγὴν.

—**Δὲν εἶναι ἡ Πρωτομαστορίνα...** μοῦ εἶπεν ὁ Χατζής. **Εἶναι ἡ ἀγριόγατα.** Ἔρχεται γιὰ τὰ πετροχειλίδονα...

Ὁ σιωπηλὸς λόγγος στοιχειώνει τὴν ἀνοιξιν ἀπὸ τὸν ἐρωτικὸν σάλαγον τῶν ἀγριογατῶν. Δίχως ἄλλο ἢ νεραϊδολογικὴ λαϊκὴ μυθολογία ὀφείλεται εἰς τοὺς ἔρωτάς των, οἱ ὁποῖοι γεμίζουν τὰ σπήλαια, τὰ δέντρα καὶ τὰ ρέματα μὲ κραυγὰς, εἰς τὸ ἄκουσμα τῶν ὁποίων εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ σᾶς ἔλθῃ ὁ νοῦς εἰς νεράϊδες, εἰς δράκους καὶ στοιχειά».

Ν τ ε λ η δ ή μ'. Τὸ ψηλότερο βουνὸ τῶν Ἀγράφων, ὕψος 2164 μ., στὰ σύνορα τῆς Ἀργιθέας. Ὀνομάστηκε ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο παλιὸ τέλιγκα σαρακατσάνο (Ντεληδῆμο - Τρελλοδῆμο), ποῦ ἦταν τόσο ὀνομαστός γιὰ τὴ τοιχοποιία του, ὥστε νὰ σώζεται ἡ τοπικὴ παροιμιακὴ φράση:

—Στοῦ Ντεληδήμου τὸ μαντρί
οὔτε γάλα, οὔτε τυρί.

*Οικογένεια Σαρακατσαναίων πάνω στην Καράβα Αγράφων. Ὑψ. 2148 μ.
Φ. Σπύρου Μελετζή (1944)*

Καρπενήσι. Βελούχι. Χιονοδρομικό κέντρο

Ἐνόμασαν τὴν Εὐρυτανία «Ἑλληνική Ἑλβετία». Τὸ ἐπίκεντρο τῶν φυσικῶν καλλονῶν τῆς βρίσκεται στ' Ἀγραφα. Ἄλλὰ στοὺς μεγαλόπρεπους καὶ θαυμαστοὺς αὐτοὺς βουνότοπους δὲν ἀπλώνεται μονάχα μιὰ ἀνυπέροκλη φυσικὴ ὀμορφιά—ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς βράχους τῆς Ἑλβετίας, τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἰσπανίας καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τοῦ κόσμου — ἀλλὰ ἔνα θαῦμα αἰωνιότητος ποὺ συνθέτουν οἱ ἀτέλειωτοι μῦθοι καὶ θρύλοι, ἱστορία αἰῶνων γιὰ ἥρωες καὶ ἡμίθεους ποὺ ξεπηδοῦν ἀπὸ κάθε γωνιὰ καὶ κάθε πέτρα τοῦ μαγευτικοῦ αὐτοῦ χώρου.

Τὸ ταξίδι ἐδῶ, δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ ἐκδρομὴ, μιὰ περιήγηση. Εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη πτήση τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ στοὺς ἀβάτους χώρους τῆς πανάρχαιας Ἑλληνικῆς ἱστορίας ἕως τοὺς ἀπώτατους χρόνους ποὺ χάνονται στὴν ἀχλὺ τῶν μῦθων.

Ἐδῶ ἀναπνέεις ἱστορία καὶ θρύλους. Συνομιλεῖς μὲ τοὺς προγόνους σου, τοὺς Δόλοπες καὶ τοὺς Ἀγραίους, τοὺς Αἰνιάνες, τοὺς Ἀθαμᾶνες καὶ τοὺς Περαιβοῦς καὶ μὲ τοὺς νεώτερους ἥρωες ποὺ προμαχοῦσαν στ' ἅγια αὐτὰ χῶματα τῶν Ἀγράφων γιὰ τὴν τιμὴ, τὴν λευτεριά καὶ τὴν πίστη τῶν πατέρων τους. Περπατεῖς πλάι στ' ἀθάνατα παλληκάρια τοῦ Μπουκουβάλα, τῶν Κατσαντωναίων, τοῦ Καραϊσκάκη, τοῦ Δίπλα, τοῦ Τσόγκα, τοῦ Στουρνάρα, πλάι στὴν ἀτέλειωτη στρατιὰ τῶν κλεφτοαρματωλῶν καὶ χάνεσαι μαζί τους στὸ ἄπειρο τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰωνιότητος. Ὁ ἀνοιχτὸς ἑλληνικὸς χώρος, τὸ ὑπαιθρο, ἡ ἐξοχή, ὅπως ἐδῶ, δὲν εἶναι μονάχα μιὰ φυσιολατρικὴ ἀπόλαυση, ἀλλὰ καὶ θρύλος, παράδοση, ἱστορικὴ μνήμη καὶ δόξα...

Στὸ τιτανικὸ σύμπλεγμα τῶν βουνῶν τῶν Ἀγράφων ἡ φυσικὴ ὀμορφιά παίρνει διαστάσεις θριάμβου. Ὅπως τ' ἀγγαντεύσεις ἀπὸ πανοραμιατικὲς κορφές καὶ γραφικὰ διάσελα, νιώθεις γὰ σέ μαγεύει ὅπως ἔνα ἔργο μεγαλοφυίας. Οἱ οὐρανοκρέμαστοι γκρεμοὶ χαίνουν ἐπάνω ἀπὸ ἀπύθμενα βάραιθρα. Τὰ σύγνεφα, ἄσπρα καὶ γκρίζα κοπάδια μὲ καψαλὲς γοῦνες, ποὺ τίς χρυσώνουν οἱ πορφύρες τοῦ δειλινοῦ, θόσκουν στὶς ἀπέραντες βουνοκορφές κι' ἄλλοτε γίνονται ἄττια ποὺ καθαλιεῦουν τὰ διάσελα καὶ κατηφορίζουν πρὸς τίς χαράδρες. Τὰ νερὰ τρέχουν ἀέναα κελαρύζοντα δημοτικὲς μελωδίες. Εἶναι ἡ μόνη κί-

νηση και τὸ μόνο τραγούδι πὺ συνεχίζονται ἀσταμάτητα ἀπὸ τοὺς πανάρχαιους χρόνους τῶν Δολόπων και ἸΑθαμάνων ἔως τὰ σήμερα. Τρέχουν τὰ νερά παντοῦ, μέσα σὲ φτέρες, σὲ πολυτρίχια, σὲ καταπράσινες χλόδες. Ὅρμιανε ἀπὸ ἀλαλάζοντα κεφαλάρια και θρυσομάνες, κυλᾶνε σὲ ποτάμια και λαγκαδιές. ἸΑφρίζουν και χυμοῦν σὲ χράνες ἔρειπωμένων νερομύλων, πὺ τοὺς ἔπνιξαν οἱ κισσοί, σὲ μαντάνια και διστέλλες, σ' αὐλάκια, σὲ ὑψηλοὺς καταρράχτες, σὲ γκρεμοὺς και φαράγγια, ἔτσι ὅπως τὰ εἶδε και τὰ τραγούδησε ὁ ἸΑγραφιότης ποιητῆς Μαρκίνας:

—Μὲ βρῆκε ἡ νύχτα στὰ ριζὰ
κ' ἡ χαραυγὴ στὴν ἀετοράχη
κ' εἶδα κρεμάμενα νερά
πὺ χαίρονται μονάχα οἱ θράχοι...

Και ποῖος ἄλλος νὰ χαρῆ τὴ μαγεία τῶν νερῶν μὲ τίς ἄπειρες μουσικὲς φωνές, μέσα στὴν ἀπεραντωσύνῃ αὐτῆ τῆς σιωπῆς και τῆς γαλήνης! Πελώρια ἀγριοπούλια — ἀετοί, γῦπες, σαῖνια, ξεφτέρια — περιφέρονται ἔπάνω ἀπὸ τίς χαράδρες και τοὺς γκρεμοὺς και ζυγιάζονται μέσα στοὺς γαλάξιους αἰθέρες μ' ἀνοιχτὰ τὰ φτερά. Τ' ἀγγαντεύεις και τὰ ζηλεύεις. Ὅθθελες τὰ φτερά τους γιὰ νὰ πετᾶς ἀπὸ κορφή σὲ κορφή, ἔπάνω ἀπὸ τίς λαγκαδιές και τὰ φαράγγια, ἔτσι ὅπως τὰ λιμπίστηκε, ἡ δημοτικὴ μῦσα:

—Νᾶμουν πουλι νὰ πέταγα στὰ πλάγια τοῦ Πετρίλου...

Σὰν κοπάδια τέτοιων ἀγριῶν πουλιῶν πὺ στάθηκαν ν' ἀναπαυτοῦν ἀπὸ τὸ πέταγμα τους φαντάζουν ἀπὸ μακρὰ τὰ χωριὰ τῶν ἸΑγράφων.

Τὰ ἔλατα, οἱ δρυς, οἱ ἀριές, τὰ πλατάνια καλύπτουν μὲ τοὺς σμαραγδένιους και τοὺς ξανθοὺς των μανδύες τίς ἄπειρες κυματώσεις τῶν βουνῶν και τῶν κοιλάδων. Τὰ δέντρα ὑψώνονται σὰ σημαίες χαρᾶς, σὰν τὸ ξεχειλίσιμα τῆς εὐτυχίας τῆς γῆς γιὰ τὸ χρυσὸ ἡλιοφῶς πὺ ἀπλώνει τὸ γλυκὸ του χαμόγελο ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τῆς παραμυθῆνιᾶς ὁμορφιάς τῶν ἸΑγράφων. Αἰωνόβιες ἀριές και ἔλατα πὺ ἀκροδατοῦν στοὺς γυμνοὺς θράχους τῶν γκρεμῶν, ὀλόρθα και κατακόρυφα, φαντάζουν σὰν ἀκοίμητοι κ' ἀπαρασάλευτοι φρουροί τῆς αἰωνίας γαλήνης τῶν ἀπάτητων αὐτῶν τόπων.

ἸΕδῶ ἀνθίζουν τὴν ἀνοιξὴ ὁ μῶσχος και τὸ νυχάκι, τὸ ἀρωματικώτατο τσαῖ, ὁ ἀμάραντος, ἡ ἀγράφηλη και τ' ἀγιόκλημα, τὰ περίφημα «Δακράκια» ἡ ρίγανη, και σειρὰ ὀλόκληρη σπάνιων ἀγριολούλουδων μὲ τὴν ἀπαλή, τὴν ἔξαισία μυρωμένη πνοή τους...

Τὸ μέλλον τῶν ἀπροσπέλαστων αὐτῶν τόπων θᾶχει γιὰ στέρεο θάθρο του τὴ νέα οἰκονομία πὺ ἀναπτύσσεται σήμερα, τὴν Τουριστικὴ Οἰκονομία, πὺ θ' ἀξιοποιήσει τοὺς φυσικοὺς πόρους τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτῆς πρώτης τουριστικῆς ὕλης μὲ τὴν ἀπαραίτητη συνεργασία ξένων και ἰδικῶν μας χρηματικῶν ἐπενδύσεων.

«Ἡμεῖς χιόνια ἔχουμε στὴν ἸΕλβετία — λέει ὁ ἸΕλβετὸς Ράιζερ, πὺ ἤρθε ἐμπειρογνώμων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὀρεινῆς μας οἰκονομίας — και τὴν οἰκονομία τῶν χιονισμένων βουνῶν ἀναπτύξαμε. ἸΕσεῖς ἔχετε λιγώτερα χιόνια, περισσότερο ἡλιο και προσιτώτερα βουνά, και βουνά κατοικίες θεῶν, δὲν μπορεῖτε νὰ τ' ἀναπτύξετε;»

Δὲν πρόκειται, βέβαια, στίς σύντομες αὐτὲς σελίδες νὰ ἀναπτύξουμε σχέδια και προγράμματα τουριστικῶν ἔργων και μελετῶν. ἸΕνδεικτικὰ θ' ἀναφέρουμε μερικοὺς αὐτοτελεῖς χώρους πὺ προσφέρονται σὰν τουριστικὲς μονάδες:

Τρεῖς γενιές :
Γονεῖς (οἱ γονεῖς τοῦ συγγραφέα)—
νύφες — ἐγγόνια
(Θεσσαλικά "Ἀγραφα)

Φωτ. Σ. Τσιτσᾶ

Δρόμος μεταξύ
Πετρίλου - Μεζίλου
(Ἄργιθέα;)

Φωτ. Σπ. Μελετζῆ

1.- Τὸ ὑψίπεδο τῆς Νεβρόπολης (ὕψος 800 μέτρα) μετὴν τεχνητῆ του Λίμνη Πλαστήρα, πλαισιωμένο μετὰ γραφικώτατα χωριά του (Νεχώρι, Μπεζιούλα, Σερμενίκο, Στούγκο, Νεράϊδα) τὸν πανοραμικώτατο αὐχένα του τὸ Τσαρδάκι, καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Κορώνας, ἀπερίγραπτης ὁμορφιάς παρατηρητήρια πρὸς τὸ Θεσσαλικὸ κάμπο καὶ τ' ἀπότομα βουνὰ τῶν Ἀγρῶν, μετὴ στενὴ φάραγγα τοῦ Μέγδοβα στὴ θέσῃ τοῦ τεχνητοῦ φράγματος... Μετὸς παρθένους ἐλατιάδες του, τοὺς κατάπυκνους δρυμοὺς τῆς Φλούδας, τῆς Κυδωνιάς, τῆς Ἀετοφωλιάς, τοῦ Κουκουριάκου, μετὴν ἀλιεῖα καὶ τίς ὑγρὲς πορεῖες τῆς ὀρεινῆς λίμνης, τὰ χειμερινὰ σπὸρ κτλ., ἀποτελεῖ ἐξαιρετὴν τουριστικὴ ἐστία. Ἀκόμα, μετὸ διπλανὸ χωριό, τὸ Μπλάσδο, μετὴν ἀξιοποιημένη ἐστία τοῦ «Ἐργοτάξιου» τῆς ΔΕΗ, τ' ἀνθισμένα ἐξοχικὰ κέντρα, τὸν τεράστιο τεχνητὸ ἀγωγὸ τοῦ Μέγδοβα, ποὺ κατακλινοῦν τὰ νερά του σὲ βάθος 400 μέτρα καὶ φωτοβολεῖ στίς νύχτες μετὸν ἔντονο φωτισμὸ του σ' ὅλη τὴ Θεσσαλικὴ πεδιάδα, σὰν πύρινο κανάλι ἡφαιστειακῆς λάβας...

2.- Ἡ κοιλάδα τοῦ Παμίτσου, ὅπου τὰ χωριά Νεβροβούνισα - Σκλάτενα, Βατσινιά, Σιάμι, μετὴ θαυμασιὰ ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ τῶν γύρω βουνῶν καὶ κλιτύων, μετὸ ὠραιότατο δάσος δξυῶς, ποὺ κάνει τὴν ἀπροδατικὴ τῆς ἀναρρίχηση ὡς τίς κορφές τῆς Καράβας.

3.- Ἡ ἀρρενωπὴ ὁμορφιά τῆς Ἀργιθεῶς, ὅπου σχηματίζεται ἡ μεγάλη χοάνη τοῦ Πετριλιώτη μετὴν ἀμφιθεατρικὴ μορφὴ τῆς ἕως τὴ σιμῆξ του μετὸν Ἀχελῶο. Τὰ χωριά, ἀντίκρου στίς κοιλάδες του, Κουμπουριανά - Λεοντίτο, Μεζίλο - Πετριλο, μετὴ μεγαλόπρεπη φυσικὴ καλλονὴ τῆς Στεφανιάδας, μετὰ αἰωνόβια ἔλατα συνομήλικα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21 κ' ὅλα τ' ἄλλα χωριά, συγκροτοῦν ἕνα παράδεισο φυσικῆς ὁμορφιάς.

4.- Ἡ μεγαλόπρεπη μισγάγκεια τοῦ Ἀγραφιώτη μετὰ πανέμορφα χωριά τῆς, δεξιὰ τὸ Μοναστηράκι, τὰ Ἐπινιανά, τὸ Βελισδόνη καὶ τὸ Τροβάτο, ἀριστερὰ τὸ Μύρεσι, τὰ ἔακουσιμένα Ἀγραφα καὶ τὰ Μεγάλα Βραγγιανά, ποὺ τὰ κυκλώνουν οἱ ψηλότερες βουνοκορφές τῆς νοτίας Πίνδου κ' ἡ ὑγρὴ πησῖνα τῆς τεχνητῆς λίμνης Κρεμαστῶν.

5.- Ἡ ποταμιὰ τοῦ Μπεσιώτη (Δολόπων) μετὴν ἐξωτικὴ τῆς νερομάνα ποῦ χυμάει ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τῆς γῆς μ' ἕνα συμμετρικώτατο, κυλινδρικό, φυσικὸ ἀγωγό.

6. Τὸ ὑψίπεδο Ζαχαράκη — ὕψος 1300 μ. — μετὴν συνεχόμενη κοιλάδα τοῦ Φουρνᾶ δυτικὰ, ὅπου τὰ ἔλατα σχηματίζουν τὰ πολυξυλότερα δάση τους καὶ βρίσκουν ἐδῶ τὸν ἄριστο, ἀπ' ὅλη τὴν Πίνδο, χωρὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους, νότια τὴν πανέμορφη ράχη ποὺ χωρίζει τίς κοιλάδες τοῦ Μέγδοβα καὶ τοῦ Σπερχειοῦ καὶ τὴν περπατάει ἀμαξίτὸς δρόμος — ὀλόραχα — σὲ μᾶκρος 15 χιλιόμετρα (βλέπε χάρτη). Ἀνατολικὰ τὴ θαλερὴ κοιλάδα τῆς Ρεντινάς καὶ τοῦ Σμόκοβου μετὴν ὁμώνυμη λουτρόπολη.

Πρόχειρα σὰν παραδείγματα, γίνεται ἡ μνημόνευση αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Γιατὶ ὅλη ἡ περιοχὴ τῶν Ἀγρῶν—ἡ κοιλάδα τοῦ Μέγδοβα μετὸς Δήμιους Δολόπων, Ἀγραίων, Κτημενίων, οἱ Ἀπεράντιοι ποὺ ἀποτελοῦν (μαζὶ μετὸς ὁμορους Ἀργιθεῶτες) τοὺς Ἀσπροποταμίτες τῶν Ἀγρῶν γιὰτὶ ἀπλώνονται στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀχελῶου, ὅπως ἐπίσης ἡ περιοχὴ τῶν χωριῶν τῶν Θεοσκῶν Ἀγρῶν ποὺ ἀγναντεύει τὸν ἐριβόλακα Θεοσκὸ κάμπο

(Γόρμφοι, Ίτάμου, Μεγελαΐδος κλπ.) αποτελοῦν ἐκλεκτοὺς καὶ προνομιούχους χώρους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὀρεινοῦ τουρισμοῦ*.

Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ θὰ χρειασθῆ μακρόπνοη καὶ ἐμπεριστατωμένη προγραμματίιση ἔργων τουριστικῆς ὑποδομῆς ὅπως εἶναι οἱ δρόμοι, ὁ φωτισμὸς, τὰ νερά, ἐγκαταστάσεις γιὰ στέγαση, ψυχαγωγία καὶ σπὸρ (περίπτερα, μοτέλ, λιμνοδεξαμενές μὲ πέστρφες, κλπ.) προβολὴ καὶ διαφήμιση.

Ἡ τελευταία — ἡ τουριστικὴ προβολὴ καὶ διαφήμιση — στὸν τόπο μας εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Ἀναφέρω ἕνα πρόχειρο, τόσο ὅμως σημαντικὸ, παράδειγμα. Ὁ πλάτανος σ' ὄλο τὸ κόσμο εἶναι φυλλοβόλο δέντρο. Στὴν Κρήτη ἔμως θρίσκειται καὶ πλάτανος ἀειθαλής. Τὸν ἀναφέρει, σὰν μῦθο ὁ Θεόφραστος, ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια**. Ὅτι τάχα κάτω ἀπὸ τὸν πλάτανο αὐτὸ ἐνώθηκε, κρυφὰ ἀπὸ τὰ μάτια τῆς ζηλότυπης Ἥρας, ὁ Ζεὺς μὲ τὴν Εὐρώπη (ἀπὸ τὴν ἔνωση αὐτὴ γεννήθηκε ὁ ἀρχηγὸς τῆς κρητικῆς δυναστείας Μίνωας) καὶ γιὰ ἀνταμοιβὴ τῶν ὑπηρεσιῶν του τοῦ χάρισε τὸ προνόμιο τῆς ἀειφυλλίας, τὸν ἔκαμε ἀειθαλῆ. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου μῦθος ἡ ἱστορία αὐτὴ. Γιατὶ σώζονται ἔως σήμερα στὴν Κρήτη — μέσα στὶς μυριάδες τῶν φυλλοβόλων κρητικῶν πλατάνων — κάμποσα ἄτομα ἀειθαλῆ. Αὐτὸ τὸ ἀγροῦν, δυστυχῶς, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ... Κρητες. Ὅταν τᾶκουσε κάποτε ἕνας εἰδικὸς ἀμερικανὸς ἐπιστήμων, ποὺ τὸν κάλεσαν γιὰ τὴν «Περιφερειακὴ Ἀνάπτυξη» τῆς Κρήτης, ἔμεινε ἔκπληκτος. «Ἄν αὐτὸ τὸ μοναδικὸ — εἶπε — σ' ὄλο τὸν κόσμο φαινόμενο ὑπῆρχε σ' ὁποιαδήποτε ἄλλη ἀνεπτυγμένη χώρα, αὐτὸ μονάχα θὰ μπορούσε — μὲ κατάλληλη διαφημιστικὴ προπαγάνδα — νὰ δημιουργήσει παγκόσμιο τουριστικὸ προσκύνημα...».

Ἐδῶ στ' Ἀγραφα ὑπάρχουν τεράστιες προϋποθέσεις καὶ δυνατότητες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ εὐδοκίμηση τῆς «Βιομηχανίας τῶν ξένων» ὅπως τ' ἀσύγκριτα σὲ φυσικὴ ὁμορφιὰ ὀρεινὰ τοπία, τὰ μοναδικὰ τους πανηγύρια μὲ τοὺς τοπικοὺς χορούς, τὰ θαυμάσια δημιουργήματα τῆς χειροτεχνίας καὶ ποικίλης ἄλλης λαϊκῆς τέχνης καὶ παραγωγῆς, ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν περιζήτητη σπεσιαλιτέ σὲ διεθνή διαφήμιση καὶ προβολή, ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὴ συνέχεια τῶν σελίδων.

Αὐτὸν τὸν παράγοντα — διαφήμιση — πρέπει νὰ προσέξουμε πολὺ. Νὰ τὸν ὀργανώσουμε στὴν ἐντέλεια, ἀντάξια μὲ τὴν τεράστια σημασία του.

Ἀπὸ τὰ βασικὰ ἔργα τουριστικῆς ὑποδομῆς εἶναι ἡ κατασκευὴ ὀλοκληρωμένων ἐθνικῶν δρόμων, ποὺ θὰ συνδέσουν — διασχίζοντας τ' Ἀγραφα — τὴν Κιρδίτσα μὲ τὸ Καρπενήσι, τὸ Μουζάκι μὲ τὴν Ἄρτα, τὰ Τζουμέρκα καὶ τὰ Γιάννενα.

---

* Βλέπε: Σ. Τσιτσά «Ὁ τουρισμὸς τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ δάσους» περιοδικὸ «Δασικὰ Χρονικὰ» 1966.

** Ἐν Κρήτη δὲ λέγεται πλάτανόν τινα εἶναι ἐν τῇ Γόρτυνι πρὸς πηγῇ τινι ἣ οὐ φυλλοβολεῖ· μυθολογοῦσι δὲ ὡς ὑπὸ ταύτῃ ἐμίγη τῇ Εὐρώπῃ Ζεὺς· τὰς δὲ πλησίας πάσας φυλλοβολεῖν· Φυτῶν Ἱστορία Α' IX. 5.

“Όσοι έχουν ταξιδέψει κ’ επισκεφτή τ’ Ἀγραφα ἔμειναν ἔκθαμβοι ἀπὸ τὸ θαῦμα τῆς φυσικῆς ὀμορφιάς των.

«Διακρίνεται ἡ ὄρεινὴ περιοχὴ τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγραφῶν — διηγείται ὁ Ν. Γεωργιάδης πρὶν 80 περίπου χρόνια — διὰ τὴν ἔκτακτον αὐτῆς καλλονὴν καὶ χάριν, καλυπτομένη ὑπὸ ἐκτεταμένων καὶ βαθυξύλων δασῶν, διαρρομένη ὑπὸ ἀφθόνων πηγαίων ὑδάτων, ἔχουσα τερπνότατα ὄροπέδια, δι’ ὃ καὶ διήγγερε τὸν θαυμασμόν ἀπάντων τῶν ἐπισκεφθέντων αὐτὴν περιηγητῶν».

Ἐπιπλέον πλοῦτος ὅλης τῆς ὄροσειρᾶς τῆς Πίνδου καὶ τῶν Ἀγραφῶν— γράφει ὁ Δασολόγος Κ. Σάμιος στὴν περιήγησή του «Ἐνὰ τὰ δάση τῆς Πίνδου καὶ τῶν Ἀγραφῶν» τὸ 1900 — ὁ καθιστῶν τὰ ὄρη ταῦτα τὰ ρωμαντικότερα τῆς Ἑλλάδος, εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερον μέγας... Μὲ αἶθριον οὐρανόν, ὅταν εἶναι ὄραται αἱ ἐκ τοῦ φυλλώματος τῶν διαφόρων δένδρων ἐναλλάσσουσαι φωτοσκιάσεις, παρέχει ἐν τῶν μογαδικῶν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα φαινομένων. Ἀπὸ τῶν βαθυπρασίνων κορυφῶν, καλυπτομένων ὑπὸ ἐλάτης, μεταβάλλεται βαθμηδὸν εἰς χλοερὰς πρασίνας κλιτύς, πού μὲν ἀπὸ δρυός, πού δὲ ἀπὸ καστανάας καλυπτομένας καὶ ἀφινούσας νὰ διαφαίνονται ἐν τῷ μεταξὺ χλοερὰ λειβάδια, γοητεύοντα τόσον τὸ ὄμμα καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ θεωμένου... Καὶ μακρόθεν ἀκόμη, ἀπὸ τῆς αὐχμηρᾶς Θεσσαλικῆς πεδιάδος, θεώμενός τις κατὰ τὰς θερινὰς ἡλιολούστους ἡμέρας τὰ πυκνόσκια ὄρη τῆς Πίνδου αἰσθάνεται εἶδος τι εὐεργετικῆς δρόσου τὴν ὁποῖαν ἀποπνέουσι ταῦτα...

Ἐπιπλέον Δημ. Λουκόπουλος στὰ δύο γνωστὰ του βιβλία, «Στ’ Ἀγραφα» καὶ «Στὰ βουνὰ τοῦ Κατσαντώνη» ἀφιερώνει φυσιολατρικὰς σελίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀνακρίθεται κάποτε ἕνας τόσο ἀνθρώπινος φιλοσοφημένος στοχασμός. Γράφει λ.χ. γιὰ τοὺς αὐχένες (οἱ χωρικοὶ τοὺς λένε ζυγούς, καὶ διάσελα) πού διαβαίνει συχνὰ στ’ Ἀγραφα:

*Καμάρα Σαΐκας Δήμου Αγραφῶν Ευρυτανίας
Φ. ἀπὸ το Λεύκωμα «Τα Ἱστορικά Ἀγραφα»*

Ὁ Ἀχελῷος — Ἡ γέφυρα τοῦ Κοράκου — Τὰ βουνὰ τοῦ Λιασκόβου
(Φωτ. Σπ. Μελετζή)

*Χτίστηκε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Λάρισας καὶ Ἅγιο Βησσαρίωνα τὸ 1527-29.
Τὴν ἀνατίναξε ἡ Διοίκηση τῶν ἀνταρτῶν τῆς 1ης Μεραρχίας τοῦ Δ.Σ.Ε. στὶς
28 Μαρτίου 1949. Γίνονται προσπάθειες ἀναστήλωσης.*

«⁷ Αν ρωτήσης τούς χωρικούς τί είναι διάσελο θά σου πουν: 'Εκεί π' άνασαινει ο άνθρωπος, γιατί διασελώνει, αφήνει τόν άνήφορο πού τόν λαχάνιασε και παίρνει τόν κατήφορο. "Έτσι είναι, παιδί μου, και τὰ διάσελα τῆς ζωῆς, όταν αφήνεις πίσω τὰ θάσανα και παίρνεις τὸ καλύτερο, τὸ δρόμο με τὶς ἐλπίδες...».

—Οἱ ταξιδιωτές, τονίζει κάποιο δημοσίευμα τῆς Οὐνέσκο, θαυμάζουν τὴν ὁμορφιά τῶν τοπιῶν και τὴ θεά πού προσφέρει ἡ φύσις. Μὰ ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως στὸν τουρισμὸ εἶναι νὰ δοῦμε τούς ανθρώπους πού κατοικοῦν αὐτὰ τὰ μέρη και τὰ ἐπιτεύγματα πού τούς ὀφείλουμε. Τὰ ἔθνη και ἔθιμα, ἡ λαογραφία, τὰ ἱστορικά μνημεῖα, οἱ θησαυροὶ πού περιέχονται στὰ λαϊκά τους δημιουργήματα, ἡ πνευματικὴ τους δηλαδὴ κληρονομιά εἶναι ἡ οὐσία τοῦ τουρισμοῦ... .

Παραθέτουμε ἐδῶ μερικὰ ἀποσπάσματα φυσιολατρικῶν ἐντυπώσεων ἀπὸ περιηγήσεις μας στὰ βουνὰ τῶν Ἁγράφων.

—1.- Μιὰ Ἀπριλιάτικη εἰκόνα ἀπὸ τὴ Θεοκριτικὴ κοιλάδα τῆς Νεβρόπολης και τὸν ἀρχένα τῆς Κορώνας.

Κατὰχλωροι και κατὰπυκνοι δρυμοί, πράσινοι λειμῶνες, πλαισιώνουν τὴ Λίμνη, πού ἀπλώνει τὰ βουνήσια νερά της σὲ ὑψόμετρο 800 μέτρα ἀπάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα και σ' ἕκταση 25.000 στρεμμ.

Ἐντίκρου μας προβάλλουν γυμνὲς οἱ πανύψηλες και κάτασπρες κορφὲς τῆς Καραβάς, τοῦ Γκαβέλου και τῆς Νιάλας. Ἡ κορυφογραμμὴ της, μαρμαρίνη γιρλάντα πού αὐλακώνει τούς αἰθέρας, σχηματίζει ἀριστούργημα γλυπτῶ. Ἐδῶ ἡ Πίνδος ἔβαλε ὄλο τὸ ταλέντο της γιὰ νὰ σμιλέψει ὀλύμπιο και μεγαλόπρεπο τὸ ὁμοίωμα τῆς «Κοιμωμένης» πού σχηματίζουν οἱ κορυφὲς τῆς Ἀγραφιώτικης Νιάλας, τὸ Φλιτζάνι.

Ἡ δημοτικὴ μούσα τ' ἀπαθανάτισε μ' αὐτοὺς τούς φυσιολατρικοὺς στίχους:

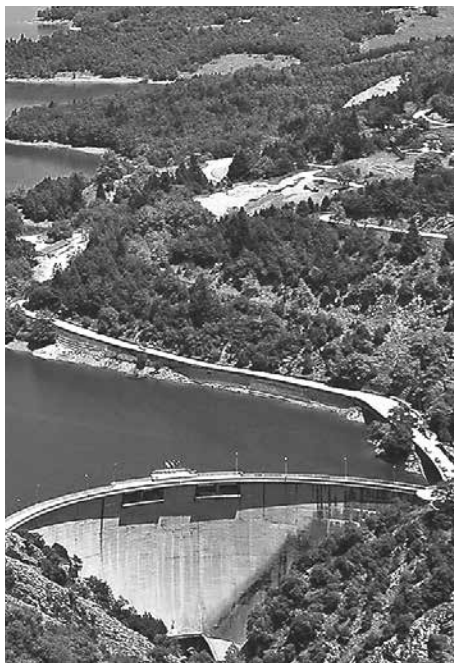
—Ἀνέβ'κα στῆς Νιάλας τὰ βουνὰ
ἀπάνω στὸ φλιτζάνι
κι' ἀγνάντεψα τὴν Πρέβεζα,
πέρα κατὰ τὴν Ἄρτα...

Μεσοπλαγῆς μαυρίζουν κατὰπυκνοι ἐλατιάδες και στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ — στὶς ἀκτὲς τῆς λίμνης — φουντώνουν ρουμάνια ἀπὸ δρῦς, σφεντάμια, καστανιές. Ἄσπριζουν ἀνάμεσά τους τὰ ὄρεινὰ χωριά: Νεχώρι, Νεράτιδα, Μπεζιούλα, Στουγγο, Κερασιά και διάσπαρτες ἀγροικίες μέσα στοὺς φουντωμένους λόγγους. Ἡ θαλερὴ κοιλάδα ἐπιστράτεψε ἐδῶ ὄλα τὰ μύρα και τὰ χρώματα πᾶν λουλουδιῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν τὰ «δακράκια τῆς Παναγίας», γιὰ νὰ γλεντήση τὴν ἀνοιξιὰτικὴ γιορτὴ της. Ἄρμονικὲς γραμμὲς, ἴλαρὸ φῶς και χρώματα φανταχτερὰ σὲ θαυμασιὰ σύνθεση κι' ἄρμονία. Ὁ καταγάλανος οὐρανὸς στέλνει τὴν εὐλογία του...

Ὁ Μέγδοβας, πού τροφοδοτεῖ τὴ λίμνη τῆς Νεβρόπολης με τὰ νερά του, ὀνομάστηκε Ταυρωπός, σὰν ὁ πρῶτος παραπόταμος τοῦ Ἀχελῷου, ἀπὸ τὸν ὠραῖο ἀρχαῖο μῦθο τοῦ Ἀχελῷου - Ταύρου.

Ὁ Ἀχελῷος εἶχε τὸ χάρισμα και τὸ προνόμιο νὰ παίρνει ὅποιος μορφὲς ἤθελε, ἄνθρωπος, ζῶο, στοιχειό. Μὲ τὴ μορφή τοῦ γόητα νέου ζήτησε σὲ γάμο τὴν ὀμορφὴ βασίλισσα τῆς Διηάνειρα. Αὐτὴ ὅμως προτίμησε τὸν ἥρωα κ' ἡμίθεο Ἡρακλῆ. Ἡ περιφρόνηση αὐτὴ ἐξαγρίωσε τὸν Ἀχελῷο κι' ὄδηγησε τούς δυὸ ἀντίζηλους σὲ θανάσιμη σύγκρουση. Μεταμορφώνεται σὲ ἄγριο Ταῦρο κι' ὀρμάει σὰ σίφουνας ἐναντίον τοῦ Ἡρακλῆ. Ἡ μονομαχία ἦταν τρομερὴ. Μάχονται κι, οἱ δυὸ με λύσσα γιὰ τὸ γέρας τῆς Διηάνειρας. Τελικὰ νικαεὶ ὁ Ἡρακλῆς θραύοντας ἀπάνω στὴν ἄγρια πάλη ἕνα κέρατο τοῦ ἀντιπάλου του, πού Ἀχελῷου - Ταύρου, αὐτὸ πού ἔμεινε διαδῶτὸ στοὺς ἀρχαίους χρόνους, τὸ κέρας τῆς Ἀμάλθειας, σύμβολο γονιμότητος κι' ἀφθονίας τῶν ἀγαθῶν πῆς γῆς.

**ΤΑ ΝΕΡΑ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ, ΠΗΓΗ ΖΩΗΣ
ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΥ ΚΑΜΠΟΥ ΚΑΙ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ**

Οι Λίμνες Πλαστήρα και Κρεμαστών, σημεία αναφοράς τουρισμού.

*Ορεινός τουρισμός στην Αυστρία (Τελεφερίκ), και στα Άγραφα, Περαταριά
στον Αχελώο, εν έτει 2022!!!*

Επιμέλεια σελίδας από Β. Τσαντίλα.

Ὁ ὠραῖος ἀλληγορικός μῦθος διδάσκει μεγάλες παραγωγικὲς ἀλήθειες. Συμβολίζει, ὅπως βεβαιώνουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς (Στράβων, Διόδωρος), τὴν ἀέναη καὶ σκληρὴ πάλη τοῦ ἀνθρώπου — τοῦ αἰώνιου Ἑρακλῆ — γιὰ τὴν κατατρόπωση τῆς καταστροφικῆς δυνάμεως τῶν νερῶν τῶν χειμάρρων καὶ πλημμυρῶν καὶ τὴ μετουσίωσή τους σὲ πηγὴ ἀγαθῶν. Αὐτὸ ποὺ δίδασκαν στοὺς ἀμύητους μὲ ἀποκαλυπτικώτερα κείμενα: «Καὶ τὰ ἐκ Διὸς ὕδατα ἵνα τὴν χώραν μὴ κακουργῆ, ἀλλ' ὠφελεῖ ρέοντα ἐκ τῶν ὑψηλῶν...»

Χρειαστήκαν χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τότε γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ ἀρχαῖο δράμα - χρῆσμός τοῦ Ἀχελώου - Ταύρου. Νὰ θριαμβεύσῃ δηλαδὴ ἡ δύναμη τῆς ἀνθρώπινης τεχνικῆς, δαμάζοντας τὸν χειμαρρῶδη ὑδάτινο ὄγκο του, ἐδῶ ψηλὰ στὶς ὄρεινὲς πηγές τῶν Ἀγραφῶν, καὶ μετατρέποντάς τον στὸ γονιμοποιῶ κέρασ τῆς Ἀμάλθειας, μὲ τὶς μορφές τοῦ λευκοῦ ἀνθρακὰ καὶ τῆς ἀνεκτίμητης ἀρδευτικῆς εὐλογίας, ποὺ θ' ἀξιοποίησῃ σύντομα τὸν ἐριβόλακα Θεσσαλικὸ κάμπου.

Ὁ ἀρχαῖος βιβλικὸς Ἰορδάνης ἐστράφη κάποτε πρὸς τὰ ὀπίσω «φῶβω ὄρων τὸν θεᾶνθρωπον...» Ὁ Θεσσαλικὸς Μέγδοβας ἐστράφη γιὰ πάντα πρὸς τὰ ὀπίσω — ἀπὸ τὸ Ἴόνιο παροχευτήκε στὸ Αἰγαῖο, — «φῶβω ὄρων τὴν Ἑράκλεια δύναμη τῆς σύγχρονης τεχνικῆς...».

Ἄγναντεύεις τοὺς ἐξωτικούς αὐτοὺς τόπους καὶ συγκλονίζεσαι ἀπὸ εὐτυχία καὶ θαυμασμό. Θαυμασμὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπο ποὺ πέρασε χαλινάρια στὸν ἄγριο Ταῦρο τῆς Πίνδου, ἡμερεύοντας κι' ὀδηγώντας τον στὴν ὑπηρεσία τοῦ καλοῦ.

Τοῦ ἀξίζει γι' αὐτὸ τὸ γέρας τῆς Διῆνειρας, τῆς χάρις δηλαδὴ καὶ τῆς χάρας ποὺ δωρίζει κάθε εἰρηνικὴ ἀγωνιστικὴ προσπάθεια καὶ κατάκτηση... .

Δὲν θὰ ξεχάσω ποτὲ τὴν ψυχικὴ δόνηση ποὺ ἔνοιωσα ὅταν ἔκανα τὸ πρῶτο ταξίδι πρὶν πολλὰ χρόνια, κατηφορίζοντας ἀπὸ τὰ βουνὰ τῶν Ἀγραφῶν στὸν κάμπου τῆς Νεβρόπολης.

Πῆρα τὸ δρόμο τῆς κατάφυτης Φλούδας ποὺ ὀδηγεῖ στὴν Κορώνα. Μόλις ἔφτασα στὸ τέρμα τῆς κατάπυκνης λόχμης κι' ἀντίκρισα τὸ μοναστήρι — τὸν πανοραματικὸ αὐτὸν ἐξώστη τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου — πρόβαλε μπροστά μου ἄξαφνα τὸ νεόκτιστο τότε μεγαλόπρεπο κ' ἐπιβλητικὸ καμπαναριὸ του μὲ τὴν πελώρια ὠρολογιακὴ πλάκα του καὶ τοὺς ἀτσάλινους ὠροδείκτες, ποὺ ὑψώνονταν σὰν τὶς ρομφαίες τῶν Ἀρχαγγέλων.

Μαρμάρωσα στὴ θέση μου, ὅπως διάβαζα τὴ φοβερὴ βιβλικὴ γραφὴ τῆς ὠρολογιακῆς πλάκας: «Γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε, ὅτι οὐκ οἴδατε τὴν ὥραν τοῦ θανάτου!»

Ἐνοιωσα κείνη τὴν ὥρα πὼς ἔπεφτα σ' ἐξωγήινους διαστημικούς, κόσμους. Σὲ λίγο βούλιαξε στὰ πόδια μου ἄξαφνα ἡ γῆ σὲ βάθος 700 μέτρα γιὰ ν' ἀπλωθῆ μπροστά μου τὸ ἀπέραντο χάος τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου... .

2.- Ἄλλη εἰκόνα ἀπὸ τὸ κέντρο τῶν Εὐρυτανικῶν Ἀγραφῶν, τὴν περιφνημὴ Φάραγγα τοῦ Ἀγραφιῶτη καὶ τὰ βουνὰ τῆς Νιάλας*.

Ἡ φάραγγα εἶναι μιὰ στένωση 15—20 μέτρα μὲ ὄχτους σὲ ὕψος 200 καὶ 300 μέτρων ἀπὸ βράχους καὶ κράκουρα. Τόσο στενὴ καὶ ψηλὴ χαράδρα ποὺ στὴν κορυφὴ τῆς μόλις φαίνεται μιὰ γαλάζια λουρίδα οὐρανοῦ. Ἄν κατρακυλίσαι μιὰ πέτρα ἀπὸ τὰ ὕψη τῶν κορυφῶν, θάπαιζε ἀλλεπάλληλα πῖγκ - πὸγκ ἀνάμεσα στὶς παρειές τῶν παράλληλων κλιτύων ὡς ποὺ νὰ φθάσῃ τὸν πυθμὲνα τῆς φάραγγας. Μιὰ πιστολιά, ποὺ θὰ τὴν ἄρπαζε ἡ τρικυμία τῶν ἤχων, θὰ δημιουργοῦσε μιὰ ὀλόκληρη φανταστικὴ μάχη.

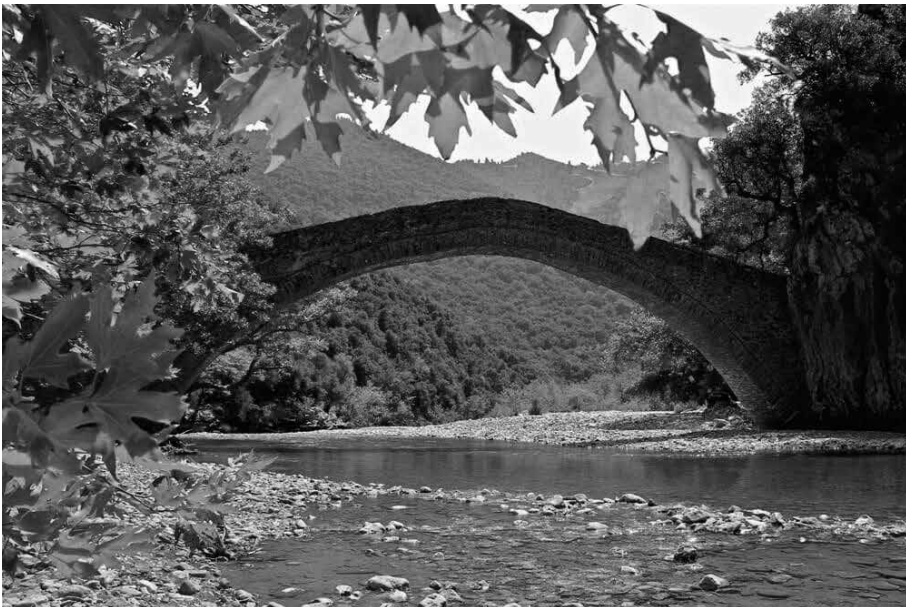
* Ἀπόσπασμα ἀπὸ περιγραφή ποὺ δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο «Ταξίδι στ' Ἀγραφα» σὲ συνέχειες σὲ 16 φύλλα τῆς Θεσσαλικῆς Ἐφημερίδας «Ταχυδρόμος» Βόλου τῶν μηνῶν Ὀκτωβρίου καὶ Νοβρίου 1958.

Άγρια χόρτα, φτέρες, πολυτρίχια, νεροπλατάνια έχουν πήξει σ' ένα δργιο πρασινάδας, πού καταρδύεται από άθέατα αναβρυτήρια. Οί ούρανοκρέμαστοι γκρεμνοί, τ' άγριοδένδρα πού ξεπετιούνται από τὰ σπλάχνα τών κατακόρυφων βράχων, ανάμεσα ούρανού και τής κοίτης, οί αντίλαλοι τών άπειρων ήχων, δλο τὸ θάμπος τοῦ άγριου και καταπληκτικού αὐτοῦ έργου τής φύσεως, νιώθεις νὰ συγκλονίζει τὴν ὕπαρξή σου. . .

Στὴν πρώτη διασέλα σταθήκαμε νὰ βιγλίσουμε τὸ τιτάνιο σύμπλεγμα τών βουνών. Ὑψώνουν, τὶς αἰχμηρὲς κορφές τους σὰ σουβλιὰ στὴ γαλαζία ἀψίδα τ' ούρανού, ὅπως τὸ Σβόν, 2042 μέτρα, τὸ Ντεληδὴμ 2163 μ., ὁ Μπουρλέρος 2020, τὸ Φλυτζάνι τής Νιάλας 2018 μέτρα. . .

Τὸ σούρουπο φτάσαμε στὰ κονάκια τής Νιάλας. Ἀξέχαστη θὰ μοῦ μείνει ἡ φεγγαράτη νύχτα τής. Γίγαντες και Τιτάνες ὄρθωναν τοὺς στοιχειωμένους δγκους των μέσα στὸ βουδὸ μυστήριο τών ἴσκιων και τής ἀνταύγειας τοῦ φεγγαριοῦ. Κάποτε τ' ἀστραφτερὰ λαμπόνια τ' ούρανού κολλοῦσαν στὶς μαρμάρινες κόγχες τών βουνών γιὰ νὰ στοιχειώσουν άγριοι κύκλωπες και τέρατα φοβερών δράκων. . .

Σηκωθήκαμε τὴν αὐγή. Τὰ βουνὰ φοροῦσαν τὰ ροδογάλαζα χρώματα τής ὀρτανσίας. Σὰν νὰ πρωτόβγαιναν ὀλόφρεσκα τὴν ὠρα ἐκεῖνη ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ δημιουργοῦ. Εἴμαστε ἀντίκρου τής κορυφής τής Νιάλας. Δίπλα τής ἡ πλαγιὰ ἀνοιξε μιὰ γκριζα, πεντακάθαρη, περγαμνὴ κι' ἔγραψε σ' αὐτὴ (ἔτσι φαντάζει ἡ φλέβα τοῦ χαλαζία, πού κέντησε τὴν ἀπότομη γυμνὴ κλιτύ) μὲ λευκὰ μαργαριτάρια ἓνα κεφαλαῖο, καλλιγραφικώτατο *Ν* Εἶναι τὸ πανάρχαιο οἰκόσημο τοῦ βουνοῦ. Ἡ ξακουσμένη Νιάλα. Ἡ Νιάλα μὲ τ' ὄνομα!

Γεφύρι Βίγιανης. Φ. Καντερές Π.

Περισσότερα ἀπὸ 60 πετρόκτιστα γεφύρια των Αγράφων, χρήζουν προστασίας.

3.- Τελειώνω με μια σύντομη τουριστική περιγραφή από το ύψιπέδο Ζαχαράκη και το Φουρνά.

—Οι φυσιολάτρες, οι όρειβάτες, οι τουρίστες, που μπορούν τώρα εύκολα να φτάσουν στην καρδιά του έλατιά (Φουρνά) χάρις στο άριστο άμαξιτο δίκτυο της Δασικής Ύπηρεσίας θα βρεθούν μπροστά σ' ένα σπάνιο πανόραμα της ελληνικής φύσεως.

Διάσελα, ζυγοί και κορφές σαν το «Ζαχαράκη», τη «Ράχη Καραϊσκάκη», τη «Νεράιδα» το «Τσιρμιτζέλι», τον «Νεχωρίτικον Άηλιά» αποτελούν τοπία και περιόπτα παρατηρητήρια άφθαστης γοητείας. Ό ζυγός Ζαχαράκη, χωρίζει την Όθηρη από τον Τυμφρηστό κ' έδω διχάζεται ο δρόμος του Φουρνά, ανατολικά για τη φάραγγα του Σμοκόδου και την Καρδίτσα και νότια για το Καρπενήσι και τη Λαμία. Από τον αύχένα αυτό άγναντεύονται όλα τα γύρω έλατόφυτα βουνά της Πίνδου έως τις λευκές κορφές του Τυμφρηστού, ένώ στο βάθος του όρίζοντα, κατά την ανατολή, γυαλίζουν τα γαλάζια κρύσταλλα του Μαλλιακού... .

Ό πάλλευκος όγκος του Τυμφρηστού ύψώνεται άνυπόταχτος και μεγαλόπρεπος, τόσο άπότομα, σαν να προσπαθεί εκείνη την ώρα ν' άπαλλαγεί από τα δεσμά της ύλης του, για να έξαύλωθι στο γαλάζιο φώς των αϊθέρων... . Ό τοπικός θρύλος τοποθετεί σι μιá από τις κορφές του — άνακέφαλα του χωριού Μαυρίλου — τη μαρμάρινη μορφή του Δία που άγναντεύει — σαν άλλος Προμηθεύς Δεσμώτης— πρós το πανάρχαιο θρόνο του, τον Όλυμπο, άπόπου γκρέμισαν το πανάρχαιο Δωδεκάθεο οι ισάριθμοι ψαράδες της Γαλιλαίας, δίχως τις φοβερές συγκρούσεις των Τιτάνων και Γιγάντων, με τις ειρηνικές νότες της «καινής έντολής», της αγάπης... .

Ό άνόγλυφη μορφή του Δία, όπως τη σμίλεσαν «όμβριοι και ύετοί» τ' άστραπόβροντα τόσων αίωνων, δείχνεται με κάποιο δέος στους ξένους όρειβάτες... .

Ό άείμνηστος λογογράφος, ποιητής και τεχνοκρίτης Ζαχαρίας Παπαντωνίου προσδιώρισε το βουνόχτιστο αυτό χώρο των Άγράφων με την επιγραμματική του τριλογία: π έ τ ρ α, σ τ έ ρ η σ η και έ γ κ α ρ τ έ ρ η σ η:

Ό ίδιος άφιέρωσε στην άπερίγραπτη φυσική όμορφιά των Άγράφων αυτό το λακωνικό του έγκώμιο: «Έ δ ω ε ί ν α ι ή τ ε λ ε ι ω μ έ ν η Σ υ μ φ ω ν ί α τ ο υ Θ ε ο υ».

ΦΟΥΡΝΑ: Ιστορικό κεφαλοχώρι των Αγράφων. Έδρα πρώην Δήμου Κτμηενίων και Φουρνά. Σήμερα Δ.Ε. Δήμου Καρπενήσιου Ευρυτανίας.

Ο
 Κ
 -
 Σ
 Ο
 Ζ
 Ο
 Κ
 -
 Ο
 Α
 Ν
 Α
 Π
 Τ
 Υ
 Η
 Η

Τὰ 80% τῶν ἐκτάσεων τῆς Χώρας εἶναι ὄρεινά. Οἱ πεδιάδες μόλις καλύπτουν τὸ ἕνα πέμπτο ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Μέσα στὴν κυριαρχία αὐτῆ τῆς ὄρεινῆς ἀνάγλυφης μορφῆς τ' Ἄγραφα κατέχουν τὰ σκῆπτρα. Ἀποτελοῦν ἕνα ἀδιάσπαστο σύμπλεγμα θουνῶν μὲ ἰσχυρὲς «βαρειές» κλίσεις, μὲ ἀπότομες κι' ἀπόκρημνες πλαγιές. Τοὺς ὄρεινότερους κι' ἀποτομώτερους ὄγκους σχηματίζουν τὰ Εὐρυτανικά Ἄγραφα κ' ἡ Θεσσαλικὴ Ἀργιθέα. Οἱ Εὐρυτᾶνες ἐξηγοῦν αὐτὴ τὴν κυριαρχία τῶν βράχων καὶ τῶν γκρεμῶν στὴ θουνόχτιστη γῆ τους μ' αὐτὸ τὸ λαϊκὸ μῦθο: "Ὅταν ὁ Θεὸς ἔχτισε τὸν κόσμον πέρασε ὅλο τὸ χῶμα τῆς γῆς ἀπὸ ἕνα μεγάλο κόσκινο. Ὅλο τὸ ψαχνὸ χῶμα ποὺ βγήκε ἀπὸ τὶς τρύπες τοῦ σχημάτισε τοὺς κάμπους καὶ τὶς εὐφορες πολιτείες. Οἱ πέτρες καὶ τὰ στουρνάρια ἀπέμειναν στὸ κόσκινο σὰν ἄχρηστα ἀποκοσκινίδια. Ἀναποδογυρίζοντας τὸ κόσκινο τᾶρριξε χάμω. Αὐτὰ σχημάτισαν τ' Ἄγραφα.

Ἀπὸ τὴ διαδρομὴ τῶν ὑψομετρικῶν — ἀνὰ 500 μέτρα — καμπυλῶν στὸ χάρτη βγαίνει ἡ κατανομὴ τοῦ ὄρεινοῦ χώρου σὲ ὑψομετρικὲς ζῶνες ἔτσι:

*Σημ. - Ἄνω μέρος τῆς εικόνας: Ὁ Ἀγωγὸς υδροδότησης τῆς Καρδίτσας καὶ παραγωγὴς ρεύματος στο Ἐργοτάξιο τῆς ΔΕΗ. Μοσχάτο
Φ. ἀπὸ Η. Παγανό.*

1. Ζώνη ύψους έως 500 μέτρα (οι ανατολικές πλαγιές προς τή Θεσσαλική πεδιάδα κ' ή παραποτάμια (παραχελεώτιδα) περιοχή Ἀγραίων - Ἀπεραντίων	στρέμ.	526.000
2. Ζώνη 500—1000 μέτρα ἐπάνω ἀπὸ τή θάλασσα	»	1.116.000
3. Ζώνη 1000—1500 μέτρα ἐπάνω ἀπὸ τή θάλασσα	»	747.000
4. Ζώνη 1500—2.000 μέτρα ἐπάνω ἀπὸ τή θάλασσα	»	211.000
5. Ζώνη ἄνω τῶν 2.000 μ. ἐπάνω ἀπὸ τή θάλασσα.....	»	8.000
Σύνολο	στρέμ.	2.608.000

Ἡτοι σ' ἀναλογία στὰ ἑκατὸ ἀντιστοιχοῦν:

1η ζώνη 20%, 2α ζώνη 43%, 3η ζώνη 29%, 4η καὶ 5η ζώνη 8%. Ἡ ψηλότερη περιοχή τῶν Ἀγραίων (ἄνω τῶν 1500 μ.) θρίσκεται, ὅπως δείχνει ὁ χάρτης, στὸ κέντρο τοῦ ὄλου ὄρειου συγκροτήματος.

Ἡ ζώνη τῶν 500—1500 μέτρων πιάνει τὰ 72% ὄλου τοῦ ὄρειου χώρου.

Μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς βράχους κυλάει ἡ ζωὴ τοῦ ὄρειου πληθυσμοῦ.

Ἡ ὑπότονη οἰκονομία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἦταν ἀνέκαθεν κλειστὴ καὶ λιτὴ. Ζοῦσαν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπὸ τὴ μικρὴ τοπικὴ τους παραγωγή, ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ. Ὁ μικρὸς ποτιστικὸς κῆπος, ἰδίᾳ στὶς στενὲς παραποτάμιες λωρίδες, τὶς «λογγές», ἐξυπηρετοῦσε μὲ τὰ χλωρὰ του προϊόντα τὴ διατροφή τους τοὺς λιγοστοὺς θερινοὺς μῆνες. Ἀπὸ τὸν ἴδιο κῆπο προμηθεύονταν τὰ ξηρὰ ὄσπρια, ξηρὰ κολοκύθια, κρεμμύδια, τὶς πατάτες γιὰ τὴν ὑπόλοιπη χρονιά. Τὸ κρέας σπάνια τῷβλεπαν*, ὅταν περισσεύε κάποτε ἀπὸ τὰ λίγα γιδοπρόβατα καὶ τὸ κοτέτσι, πού τὸ πωλοῦσαν γιὰ ν' ἀγοράσουν τὸ καλαμπόκι καὶ λιγοστὰ ἀκόμα ἀγαθὰ (λάδι, ἐλῆές, σαποῦνι, ἀλάτι, πετρέλαιο) ἀπὸ τὶς ἀγορὲς τῆς Θεσσαλίας, τὴν Ἄρτα, καὶ τὸ Βάλτο ἢ ἀπὸ τὸν ἐγγώριο μπακάλη, πού τὸν ἀφάνιζαν συνήθως τὰ βερεσέδια.

Ἐλάχιστο ψωμί τοὺς ἔδιναν τὰ πλαγερὰ ἄγωνα χωράφια τους. Ἐσπερναν πολλὰ φορὲς καὶ δὲν σόδευαν. Κάποτε δὲν ἔπαιρναν οὔτε τὸ σπόρο. Τὰ μαλλιά ἀπὸ τὰ γιδοπρόβατα πού ἐπεξεργάζονταν ἡ ρόχα, ὁ ἀργαλιός, τὰ λανάρια καὶ τὰ μαντάνια ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τοῦ ντυσίματος καὶ τῶν ρούχων τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ τομάρι τῶν χοίρων, ἀγορασμένα συνήθως ἀπὸ τοὺς πεδινούς, χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ στοιχειώδη ὑπόδησή τους. (γουρνοτσάρουχα). Τὸ ἀνταλλακτικὸ μέσο ἦταν τόσο σπάνιο. Ἔτσι τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τους θρῖσκοταν πάντοτε ἔξω ἀπὸ κάθε κατώτερο ὄριο συντηρήσεως πού ἀναφέρουν οἱ σχετικὲς δειγματοληψίες καὶ ἔρευνες**

Ὁ Νίκος Γερακάρης διηγεῖται στὶς «Δικαστικὲς ἀναμνήσεις» του, ὅταν ὑπηρετοῦσε πρὶν τὸ 1910, εἰσαγγελέας στὸ Καρπενησί, τὴν ἐξῆς «μηχανή» πού εἶχαν στήσει οἱ φτωχοὶ Ἀπεράντιοι. Δημιουργοῦσαν εἰκονικὲς δίκες πού τέλειωναν μὲ ἄθωωτικὲς ἢ συμβιβαστικὲς ἀποφάσεις γιὰ νὰ πληρώνωνται τὰ «μαρτυριάτικα» τὰ πλήθη τῶν «μαρτύρων» κατηγορίας. Πορεύονταν 20 καὶ 30 ὥρες ὡς τὸ Καρπενησί, γιὰ νὰ εἰσπράξουν ἀπὸ τὸ Δικαστήριο τὸ ἀσήμαντο ποσὸ τῆς ἀμοιβῆς των ὡς μάρτυρες. Αὐτὸ κράτησε χρόνια ὥσπου νὰ τὸ πάρουν εἰδηση οἱ δικασταὶ τοῦ Καρπενησιοῦ. Κι' ὅταν τοὺς ρωτοῦσαν γιὰ τὴν ἀπίθανη κι' ἀπίστευτη αὐτὴ ἱστορία, πήραν αὐτὴ τὴν ἀπόκριση, πού ἀ-

* Γνωστὴ ἡ τοπικὴ σκωπτικὴ φράση: Τὸ παρακάναμε φέτως μὲ τὸ «κριάς». Κριάς τ'ς ἀπόκρηες, κριάς τὸ Πάσχα, κριάς στοῦ παγγύρ', θὰ... πάθουμι τίπουτα!

** Σύμφωνα μ' αὐτὲς τὸ καθαρὸ ἀγροτικὸ εἰσόδημα τῶν 90% τοῦ ὄρειου πληθυσμοῦ κυμαίνεται ἀπὸ 2—10 χιλ. δραχμὰς γιὰ τὰ ἔτη 1951—1952'

ποτελεί κραυγή απογνώσεως: «Ἐέρ'ς τί θά εἶπῃ νά μὴν ἔχ'ς ν' ἀλατίεις τοῦ κριμμίδι;»

Καλλίτερη, βέβαια, ἦταν ἡ μοῖρα τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγραφῶν μὲ τοὺς ἡμερώτερους τόπους, τὴν καλύτερη παραγωγή, μὲ τὴ γειτνιάσή τους στὸν εὐφορο Θεσσαλικὸ κάμπο, στὸν ὁποῖον ἔχουν καὶ ἰδιοκτησίες τὰ ἀνατολικώτερα χωριά, στὰ ριζὰ τῆς πεδιάδας. Ἐδῶ σοδεύουν πῶς πολὺ ψωμί κ' ἔχουν πικίλη καλλιέργεια καὶ παραγωγή, ὅπως τ' ἀμπέλια καὶ τὰ καπνά, πού δὲν εὐδοκίμοῦν στὰ ὑψηλότερα χωριά*.

Κανεὶς ἀπὸ τὴ σημερινὴ γενιά δὲν πρόκειται νὰ ζήσει τὴν στερημένη αὐτὴ ζωὴ τῶν πατέρων τους. Ὁ παλιὸς ἐκεῖνος ρυθμὸς τῆς ζωῆς χάθηκε γιὰ πάντα. Οἱ παλιοὶ ὀρεσίβιοι εἶχαν τόσο λίγες ἀξιώσεις ἀπ' τὴ ζωὴ, τὴν ὁποία δὲν εἶχε νοθέψει ὁ σημερινὸς κοσμοπολιτισμὸς μὲ τὴν παραζάλη του, τίς ἀρνήσεις καὶ τίς φρεναπάτες του. Πηγαῖες οἱ ἀλήθειες γιὰ τὸν κόσμον ἐκεῖνο, πού τίς πίστευε σταθερά, ὅπως καὶ τὰ λίγα ἰδανικὰ τῶν πατέρων τους, πού τὰ ὑπηρετοῦσαν μὲ ἱεροπρέπεια καὶ κατάνυξη. Μὲ τὰ ἐλάχιστα οἰκονομικὰ ἀγαθὰ, — τὴ μοιρόποτα καὶ τὴν ἐλγὰ — ἤξεραν νὰ εὐτυχοῦν μέσα στὴν πλήμμυρα τῶν φυσικῶν δώρων τῆς ὀρεινῆς ἐξοχῆς καὶ τὴν εὐφροσύνη τῶν λαμπρῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἐθιμικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀπλῆς ζωῆς.

Ὅταν ὁ πάτερ φαμίλλιας ξεκινοῦσε γιὰ τὸ παγγύρι τοῦ χωριοῦ ἢ τῶν γειτονικῶν ἀκολουθώντας — σὰν διελικός πατριάρχης — τοὺς γιουσὺς του, τίς νύφες, τίς θυγατέρες, τὰ ἐγγόνια, πού ἔλαμπαν ντυμένοι στὰ γιορτινά τους, ἐνιωθάν ὅλοι νὰ τοὺς συγκλονίζουν τέτοια σκιρτήματα ψυχικῆς εὐφροσύνης καὶ χαρᾶς, πού δὲ γνόρισαν ποτὲ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι. Οὔτε οἱ ζάπλουτοι στὰ μακρινὰ τους ταξίδια γιὰ τοὺς τεχνητοὺς παραδείσους, τὰ ὁποία τίς πῶς πολλὰς φορὲς εἶναι ταξίδια «φυγῆς» ἀπὸ τὴν πλήξη, τὸν κόρο καὶ τὴν ἀνία...

Αὐτὴ ἡ ἀτίμητη εὐτυχία καὶ χαρὰ τῶν παλιῶν ἀνθρώπων τοῦ χωριοῦ ἔφυγε γιὰ πάντα.

Ἡ ἐπίπλαστη καὶ φανταχτερὴ λάμψη τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων — μὲ τὴν ὁποῖαν ἔφεραν σ' ἐπαφὴ τὸ χωριὸ οἱ γνωστὲς συνθήκες τοῦ τελευταίου πολέμου καὶ τῆς μετακατοχικῆς ἐποχῆς — ἐλκύνουν σήμερα τὸν κόσμον τῶν χωριῶν καὶ τῆς ἐπαρχίας, ὅπως τὸ φῶς τῆς λάμπας τὰ μικρὰ φτερωτά, μέσα στὴν ἀσφυξία καὶ τὴ βαδυλωνία τοῦ πλήθους, στὴν κατάθλιψη τῶν ὄγκων τοῦ μπετόν, στὸν Ἰλιγγο καὶ τὴν παραζάλη τῆς «μεγάλης ζωῆς», μέσα στὴν ὁποία ὁ ὀρεσίβιος αὐτὸς κόσμος ἔχασε τὴν ψυχὴ

---

* Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Ieak πού γύρισε τὴ Θεσσαλία τὸ 1800 ἀναφέρει ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη τὰ Θεσσαλικά Ἄγραφα, γιὰ ν' ἀνακουφίσουν τὸν πληθυσμὸ τῆς πεδιάδας, πού ἔπληξε φοδερὸς λιμός, κατέβασαν αὐτὲς τίς ποσότητες, σὲ τρόφιμα κλπ. Γιδοπρόβατα 40 χιλ. κεφάλια, τυρὶ 200 χιλ. ὀκάδες, βούτυρο 100 χιλ. ὀκάδες, μαλλιά 200 χιλ. ὀκάδες, κρασί 1½ ἐκατ. ὀκάδες, μετὰξί 2 χιλ. ὀκάδες. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἢ παραγωγή τοῦ καλαμποκιοῦ τῶν ἐκάλυπτε τίς ἀνάγκες γιὰ τὴ συντήρησή τους.

Μεταπολεμικὰ (1952), σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἀπογραφικὴ ἐργασία, ἢ παραγωγή τῆς ἴδιας περιοχῆς (Θεσσ. Ἄγραφα) ἔφτανε: Γιδοπρόβατα 18 χιλ. κεφάλια, τυρὶ 90 χιλ. ὀκάδες, βούτυρο 23 χιλ. ὀκάδες, μαλλιά 30 χιλ. ὀκάδες, κρασί 105 χιλ. ὀκάδες, (λόγω τῆς φυλλοξήρας τὸ ἔτος αὐτό, σήμερα εἶναι μεγαλύτερο), μετὰξί τίποτα. Μειωμένη δηλαδὴ ἢ παραγωγή τοῦ 1800 στὸ 1)3 ἕως 1)6.

του, γυρίζοντας σαν τὰ ξεριζωμένα δέντρα που τὰ μεταφέρουν οί κατεβασιές των άγρίων χειμάρρων* . . .

Γι' αυτό ό μεταναστευτικός αυτός κατήφορος θά έρημώσει δλότελα τους φτωχούς αυτούς θουνότοπους. Από τους 77.000 κατοίκους τής τελευταίας άπογραφής του 1961 σήμερα πρέπει να λογαριάσουμε μονάχα 50.000. Άλλά κι' αυτοί όλο και λιγοστεύουν. Πρέπει λοιπόν, να έγκαταλειφθή αυτός ό τόπος στην τύχη; Αυτό θά ήταν έθνικό έγκλημα. Έγκλημα άσυγχώρητο. Γι' αυτό θά πρέπει ν' άξιοποιηθή και ν' άποδοθή στην έθνική και κοινωνική παραγωγή. Πρέπει να κρατήσουμε κ' επαναφέρουμε τον όρεσίβιο κόσμο στη γη των πατέρων του, έκσυγχρονίζοντας τή ζωή του, και παρέχοντας τ' άπαραίτητα άγαθά από τις πολιτιστικές κατακτήσεις.

Δέν είναι, βέβαια, εύκολο τó έργο αυτό. Η φύση — ό Θεός τής λαϊκής παραδόσεως, που αναφέραμε στην άρχή αυτού του κεφαλαίου — σφύρισε στον τόπο αυτό όλη τή δυσμένεια και τήν καταφορά της. Οί άπότομες κλίσεις των βουνών και τὰ έπικρατούντα σαθρά πετρώματα του φλύσχη είναι ένα κ' ένα για τήν άποσύνθεση του έδάφους και τήν άχρήστευσή του. Παράλληλα έδρασε ή ληστρική του έως τώρα έκμετάλλευση.

Η καταστροφή των δασών με τις άτακτες ύλοτομίες, τις έκχερσώσεις και τις άλλες φθορές τους, για τις όποιες γίνεται λόγος στο οικείο κεφάλαιο, ή φθορά του χλωροτάπητα με τήν υπερβόσκηση, ή έλεύθερη κυκλοφορία των νερών μέσα στα χωμάτινα αυλάκια (κι' όχι σε στεγανούς άγωγούς) για τήν άρδευση των καλλιεργειών έξαθλίωσαν και υπεβάθμισαν τους όρεινούς αυτούς θουνότοπους, και τους παρέδωκαν στη λεηλασία των έπιφανειακών και χαραδρωτικών διαδρώσεων, στις κατολισθήσεις και στην καταστρεπτική δραστηριότητα των χειμάρρων.

Για να έξαρθή ή σημασία αυτής τής καταστροφής του έθνικού μας έδάφους, θά παραθέσουμε μερικούς παραστατικούς αριθμούς εγχαμένους από σχετικές έρευνητικές και πειραματικές εργασίες. Για να σχηματισθή (με τήν άποσάθρωση και άποσύνθεση των πετρωμάτων) παραγωγικό στρώμα έδάφους 20 χιλιοστών χρειάζεται να περάσουν 7.000 χρόνια. Το στρώμα αυτό σε έδάφη με κλίση 20% ήμπορεί να χαθή (με τή διάθρωση και τήν παράσυρση προς τὰ κάτω) μέσα σε άλλα 7.000 χρόνια όταν είναι σκεπασμένο με πώδη βλάστηση (εταν δηλαδή διασώζει, όπως λέμε στη σελ. 88 τή φυσική του επιδερμίδα) και σε είκοσι μονάχα χρόνια όταν είναι δλότελα γυμνό και ασύνδετο.

Η παρασυρτική δύναμη των βροχών κ' ή μεταφορική των πεντακοσίων χειμάρρων όλης τής χώρας στοιχίζουν τεράστιους όγκους παραγωγικού χώματος που κουβαλάει τελικά στις θάλασσες. Η άπώλεια αυτή ίσοδυναμεί με έτήσια μετακίνηση 50.000 τρεμμάτων περίπου έπιφανειακού παραγωγικού

---

* Βλέπουν τήν Άθήνα — γράφει ό Π. Παλαιολόγου — σ' ένα σύντομο πέρασμά τους και γοητεύονται. Δέν τή ζούνε. Δέν ξεκίνησαν κάποτε πρωί από τó σπίτι για να φθάσουν με τσακισμένα τὰ νεύρα στο γραφείο τους, δέν γνώρισαν τήν κατάθλιψη του μπετόν, τις συμπλοκές με τους ένοίκους τής πολυκατοικίας· δέν ένοχλήθηκαν από τον άπάνω όροφο, δέν άκουσαν τις διαμαρτυρίες του κάτω. Δέν έφαγαν τις ώρες τους στις ούρες του πλήθους, για να πάρουν τó τρόλεϋ και τó λεωφορείο, όπου ό άνθρωπος χάνει τον άνθρωπο και γίνεται πελάτης νευρολόγων. Μια πόλη που σ' έξαντλεί πριν ακόμα σκύψει στη δουλειά σου

εδάφους πάχους 17 εκατοστών. Ήτοι από την εθνική μας απελευθέρωση μέχρι σήμερα έχει χαθεί από την όρεινή υπαιθρο εδαφική έκταση (50.000X140) 7.000.000 στρέμματα που αντιστοιχεί με την έκταση των νομών Ἀττικής και Βοιωτίας.

Ἡ σαθρότητα τοῦ φλύσχη κ' οἱ απότομες κλίσεις τῶν βουνῶν τῶν Ἀγρᾶφων προβάλλουν ἐντονώτερη τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐπανίδρυση τοῦ φυτοκαλύμματος, τοῦ δάσους καὶ τοῦ χλωροτάπητα, σὰν ἀμυντικῆς ἀσπίδας τοῦ ἐδάφους. Ἔτσι θὰ σταματήσῃ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀχρήστευση τῶν ὄρεινῶν ἐδαφῶν καὶ θὰ προληφθῇ ἡ πρόσχωση τῶν τεχνητῶν λιμνοδεξαμενῶν τοῦ Μέργδοβα καὶ τοῦ Ἀχελώου μὲ τίς φερτὲς ὕλες τῶν χειμάρρων.

Ἔργο σκληρὸ καὶ δύσκολο, τὸ ξαναλέμε. Τίποτα ὅμως δὲν εἶναι ἀκατόρθωτο. Μὲ τὴ σημερινὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴ διάδοση τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴ ραγδαία αὐξηση τῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν σ' ὅλο σχεδὸν τὸν κόσμο, οἱ φυσικοὶ πόροι ὅλο καὶ ἐξαντλοῦνται. Γι' αὐτὸ ἡ ἐντατικὴ ἀξιοποίηση τῶν ἀνεπαύξητων σ' ἔκταση ἐδαφῶν ἔφτασε μέχρι τὴν κονιορτοποίηση τῶν γυμνῶν βράχων καὶ τὴν ἀναμόρφωση τῶν ἐρήμων. Κάθε σπιθαμὴ γῆς, ἡ πρὸ ἀγῶνι κ' ἀκατάλληλη, μὲ τὰ σύγχρονα μέσα τῆς τέχνης καὶ τῆς μηχανῆς, διαρκῶς δαμάζεται κ' ἀποδίδεται στὴν παραγωγικὴ ἐκμετάλλευση.

Οἱ σύντομες γραμμὲς ποῦ ἀκολουθοῦν ἀποτελοῦν γενικώτατες ἀναγνωριστικὲς σκέψεις καὶ μικρὴ συμβολὴ στὴ μελέτη καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ὅλης παραγωγικῆς δραστηριότητος γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς στὸς διαφόρους κλάδους καὶ τομεῖς ποῦ ἀναφέρονται ἐνδεικτικᾶ.

Διαβρώσεις ἐδάφους.

ΓΕΩΡΓΙΑ - ΔΕΝΔΡΟΚΟΜΙΑ

Ἡ γεωργικὴ καλλιέργεια πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῆ στοὺς πλαγεροὺς τόπους ὡς ἀσύμφορη κι' ἀντοικονομικὴ ἀλλὰ καὶ καταστρεπτικὴ τοῦ ἐδάφους. Νὰ περιορισθῆ στὰ λίγα ἰσώματα, στὶς λογγές — δίπλα στὶς ποταμιές — σ' ὅσα ἐδάφη προσφέρονται γι' αὐτὴ μὲ παράλληλη κατασκευὴ στερεωτικῶν ἔργων ἀγροτικοῦ ρυθμοῦ (πεζούλια, ἀναβαθμούς κλπ.).

Τῆ θέσῃ τῆς γεωργίας νὰ πάρῃ ἡ δ ε ν δ ρ ο κ ο μ ί α μὲ κύρια εἶδη δέντρων τὴν καρυδιὰ καὶ τὴν καστανιά. Σ' ὅλες σχεδὸν τὶς ρεματιές οἱ καρυδιές πρέπει καὶ ἢμπορεῖ ν' ἀντικαταστήσουν τὰ πλατάνια, τὰ ὅποια τίποτα δὲν ἀποδίδουν. Ἡ διάδοσις τῆς καρυδιάς, ὅπως ἐπίσης τῆς καστανιάς στὰ ἐδάφη τοῦ φλύσχη, εὐρίσκει ἐδῶ τεράστια περιθώρια ἀναπτύξεως καὶ πρέπει νὰ πάρῃ μορφή ἐθνικῆς ἐκστρατείας. ἢμπορεῖ νὰ ἐξελιχθῆ σὲ σοβαρὴ οἰκονομικὴ μονάδα τῆς περιοχῆς. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα εἶδη καρποφόρων δέντρων πρέπει νὰ καλλιεργηθοῦν. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ πρέπει νὰ ἀξιοποιηθοῦν ὅλα τὰ νερά τῶν πηγῶν ποὺ ἀφθνοῦν. Ὑδρομαστεύσεις καὶ μόνιμοι σιμεντόκτιστοι ὑδραύλακες θὰ κάνουν ποτιστικὲς μεγάλες ἐκτάσεις. Ἡ δενδροκαλλιέργεια θὰ συνδυασθῆ ἐπίσης μὲ τὴν κατασκευὴ προστατευτικῶν τοίχων, ἀναβαθμῶν καὶ ἄλλων παρόμοιων ἔργων ἀγροτικοῦ ρυθμοῦ. Ἔτσι δημιουργοῦνται δυνατότητες εὐρείας ἀναπτύξεως τῆς δενδροκαλλιέργειας.

Τὸ νερὸ ἀποτελεῖ βασικὸ φυσικὸ ἀγαθὸ ποὺ θὰ πρέπει ν' ἀξιοποιηθῆ γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἀνάπτυξιν καὶ παραγωγὴν. Καὶ ὑπάρχουν πολλὰ νερά στὴν περιοχὴ τῶν Ἀγραφῶν. Ἀνατολικά ἀπὸ τὰ «Λειβάδια» τοῦ Κοπλεσίου, σὲ μιὰ θαθεῖα χαράδρα, ὑπάρχει μιὰ τεράστια ἀναύρα νεροῦ (ἀπαρχὲς Πετριλιώτη) ποὺ θὰ μπορούσε, ὅπως βεβαιώνει ὁ Παπαγιώργης Στάθης, νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν ὑδρευση μιᾶς πόλης μὲ 500.000 κατοίκους. Τ' ἀφθονα νερά τοῦ Πετριλιώτη ὑπάρχει σκέψη νὰ μεταφερθοῦν μὲ ὑπόγεια σήραγγα, μὲσφ τοῦ Γκαβέλου, στὴ λίμνη Πλαστήρα, στὴ Νεβρόπολη γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ «λευκοῦ ἀνθρακα» τῆς περιοχῆς.

Στα Αγραφιώτικα χωριά δεσπόζει ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια, ἡ μελισσοκομία, τὰ κηπευτικά, οἱ καστανιές, οἱ καρυδιές, οἱ μπιλιές καὶ τελευταῖα οἱ ἐλιές στα Θεσσαλικά Ἀγραφα.

Δ Α Σ Η

Ἔκταση - κατανομή

Στήν νοτιά Πίνδο τῶν Ἀγράφων ἀπαντοῦν ὄλα σχεδόν τὰ Ἑλληνικά δασικά εἶδη τῶν φυλλοβόλων δέντρων, ἤτοι: δρυς, ὄξυά, καστανιά, λεύκη, φτελιάς, ἰτιά, πλάτanos, σφένδαμος, ὄστρυά, σκλήθρος, φράξος, καρυδιά κλπ. Ἀπό τὰ κωνοφόρα (ἢ βελονόφυλλα) εἶδη ἀπουσιάζουν τελείως τὰ πεύκα. Ἀπαντοῦν ἔλατα, κέδρα καί ὀλίγα τεχνητῶς φυτεμένα κυπαρίσσια.

Ἀπαντοῦν ἐπίσης πολλὰ εἶδη δασικῶν θάμνων ὅπως τὰ πουργάρια, οἱ κουμαριές, κοχορέτσες, κερκίδες, χρυσόξυλα, ρούδια, ρείκια, φυλλίκια κλπ.

Ἡ συνολική ἔκταση τῶν δασῶν, ὑπολογισμένη ἀπό τίς τελευταῖες ἀπογραφικές ἐργασίες τῆς Δασικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπ. Γεωργίας ἀνέρχεται πρὸς 1.119.000 στρέμματα. Ἀλλά 565.000 στρ. ἀποτελοῦν οἱ «Μερικῶς δασοσκεπεῖς ἐκτάσεις», ἐκτάσεις δηλαδή μὲ ὑπεραραιωμένα δάση, λείψανα παλιῶν καταστραμμένων δασῶν, πού χρησιμεύουν γιά βοσκότοποι. Ὅπως δείχνει ὁ πίνακας τῆς ἐπόμενης σελίδας, τὰ κύρια δασικά εἶδη πού συγκροτοῦν τὰ δάση τῶν Ἀγράφων εἶναι τὰ ἔλατα καί οἱ δρυς. Ἡ ὄξυά μικρὴ ἔκταση καταλαμβάνει στήν περιοχή κυρίως τῶν Θεοκῶν Ἀγράφων. Ἴση περίπου μ' αὐτήν ἔκταση ἔχουν καί τὰ διάφορα δασύλλια καστανιάς κι' αὐτὰ ὄλα σχεδόν στά Θεσσαλικά Ἀγραφα. Τὰ 3/4 τῶν ἐλατιάδων ἀπαντοῦν στά Εὐρυτανικά Ἀγραφα, ἐνῶ τὰ Θεσσαλικά ἔχουν τοὺς πῖθ πολλοὺς δρυμούς, 290.000 στρ. ἐναντὶ 111.000 τῶν Εὐρυτ. Ἀγράφων.

Οἱ Δασολόγοι τοῦ 9ου Παραμεσογειακοῦ Συνεδρίου στά Ἐλατοδάση Φουρνᾶ (Ἰούnius 1965)

ΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΔΑΣΩΝ ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΣΕ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ

ΔΗΜΟΣ	'Αριθμός Κοινοτήτων	Δ Α Σ Η						Μερίκιος Δασοκομική	Άγροι	Λοιπές έκτασεις	Σύνολον	Ποσοστά %	
		Έδαφη	Άρβυ	Όρειά	Καταστά	Διάφορα φυλλοβόλα	Αειβάλα κλαδοβόλα						Σύνολον
Ι ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΛΙΓΡΑ ΦΛΑ													
ΑΡΓΙΘΕΑΣ	20	41.380	15.920	9.890	250	6.230	21.200	94.870	134.610	17.200	87.320	334.000	28
ΓΟΜΦΩΝ	11	18.620	15.920	2.700	4.820	—	250	42.310	46.840	26.900	9.550	125.600	33
ΙΘΩΜΗΣ	6	—	5.300	—	—	300	5.800	11.400	14.460	31.600	25.440	82.900	13
ΙΤΑΜΟΥ	9	22.410	74.270	—	3.200	3.000	8.530	111.410	15.640	44.300	24.250	195.600	57
ΜΕΝΕΛΛΑ-Γ.ΔΟΣ	6	14.190	83.830	—	—	2.300	2.200	102.520	8.500	21.700	(8.580)	201.300	51
ΝΕΒΡΟΠΟΛΕΩΣ	10	14.890	24.080	—	5.560	—	4.280	48.810	13.550	27.900	62.340	152.600	32
ΤΑΜΑΣΙΟΥ	5	—	70.910	—	—	3.600	5.300	79.810	8.260	53.500	25.030	166.600	48
ἄθροιστς	67	111.490	290.230	12.590	13.830	15.430	47.560	491.130	241.860	223.100	302.510	1.258.600	39
ΙΙ ΕΥΡΥΤΑΝΙΚΑ ΛΙΓΡΑ ΦΛΑ													
ΛΙΓΡΑΙΩΝ	14	50.580	29.670	—	—	4.900	94.850	180.000	114.720	25.800	38.080	358.600	50
ΑΓΡΑΦΩΝ	7	130.500	300	400	—	—	27.300	158.500	42.300	11.000	75.200	287.000	55
ΑΙΦΕΡΑΝΤΙΩΝ	10	42.800	700	—	—	—	12.700	56.200	144.350	17.200	40.650	258.400	21
ΔΟΛΟΠΩΝ	6	46.920	43.530	1.350	—	540	—	92.340	12.620	12.600	57.940	175.500	52
ΚΤΗΜΕΝΩΝ	8	65.609	36.750	—	80	2.470	2.000	106.900	9.200	22.000	70.600	208.700	51
ἄθροιστς	45	336.400	110.950	1.750	80	7.910	136.850	593.940	323.190	88.600	282.470	1.288.200	46
ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΥ	4	14.000	20.000	—	—	—	—	34.000	—	4.400	22.800	61.200	55
Γεν. Σύνολο	116	461.890	421.180	14.340	13.910	23.340	184.410	1.119.070	565.050	316.100	607.780	2.608.000	43

Δάσος πεύκης και όξυάς (Φωτ. Άπ. Βερτοδούλου)

Σ' εκατοστιαία ποσοστά οι διάφορες κατηγορίες έδαφών έχουν έτσι: Δάση 43%, μερικώς δασοκ. εκτάσεις 21,7%, χωράφια 12%, λοιπές εκτάσεις (γυμνά, άγωνα, άλπικα κλπ.) 23,3%. Στη δάσωση προηγούνται τα Εύρυτανικά "Αγραφα με ποσοστό 46% ενώ τα Θεσ)κά έχουν 39%. Το γενικό ποσοστό (αν εξαιρέσουμε τα 4 δασοδριθη χωριά της Δυτ. Φθιώτιδος) όλων των "Αγράφων μόλις φθάνει τα 41,6%. Σ' ένα τέτοιο βουνότοπο, τον όρεινότερο σχηματισμό της Πίνδου, ή αναλογία αυτή των δασών είναι μικρή, όταν ισόποση περίπου έκταση συγκροτεί πενιχρούς βοσκότοπους (δασικές και άλπικές βοσχές) ελάχιστα αποδίδοντας στην εθνική παραγωγή. Άλλά και τα δάση αυτά — εκτός ολίγων εξαιρέσεων — είναι κακοποιημένα. Τα καλά, παραγωγικά, δάση δέν καλύπτουν έκταση μεγαλύτερη των 25%.

Άπο την άποψη της ιδιοκτησίας τα 71% των δασών είναι δημόσια, 22% κοινοτικά και 7% ιδιωτικά. Τα κοινοτικά δάση άπαντούν, όλα, στα Θεσσαλικά "Αγραφα. Τα δάση των Εύρυτανικών "Αγράφων, άνήκουν στο δημόσιο, πλην μικρής εκτάσεως, κάπου 10%, που άνήκουν σε φυσικά πρόσωπα, όπως τα δάση του Κύφου, τα Μπέσια - Ρεύστα, τα Πριτζέσια, το Κουλοχέρι κλπ.

Δασικώς τα Θεσσαλικά "Αγραφα υπάγονται εις τα Δασαρχεία Καρδίτσας και Μουζακίου, τα Εύρυτανικά εις τα Δασαρχεία Καρπενησίου και Φουρνά.

Οί καταστροφές στο παρελθόν

Παλιότερα τα δάση των "Αγράφων, και ιδιαίτερα οι έλατιάδες, ήσαν πιό πολλά και πιό καλά. Τις μεγαλύτερες καταστροφές τους έπαθαν στην περίοδο 1890—1910.

Πριν αυτής της εποχής οι ζημιές των δασών όφειλονταν στις άλλεπάλληλες έχχερσώσεις για προσωρινή γεωργική καλλιέργεια, την άτακτη βοσκή και τον κλάρο (δρυών και έλατιάδων) για τη χειμερινή τροφή των ζώων. Οι ύλοτομίες περιόριζονταν για τις άτομικές άνάγκες της περιοχής. Έντονότερες ύλοτομίες — για εμπόριο — γίνονταν στις γειτονικές με τη Θεσ)κή πεδιάδα δασικές περιοχές των Γόμφων, Νεβροπόλεως, "Ιτάμου και Μενελαΐδος, άπ' όπου μεταφέρονταν ή πολύτιμη για τους πεδινούς Θεσσαλούς οικοδομησίμη ξυλεία σε φορητές διαστάσεις (με ύποζύγια και στους ώμους των χωρικών), τα περίφημα Β ε λ έ σ ι α . "Ενα τέτοιο κέντρο ξυλαγοράς, που έδωκε και τ' όνομά του στο χωριό, ήταν το «Βελέσ' παζάρ» στις ύπώρειες του "Ιτάμου.

Παραστατική είναι ή περιγραφή των καταστρεπτικών έχχερσώσεων άπο τον ιερέα και δάσκαλο της Στεφανιάδος ("Αργιθέα) Παπαστάθη: «Έξέλεγαν μίαν πλαγιάν δασωμένην με έλατα και κατά την άνοιξιν έκοβαν άραιά μερικά δέντρα. Τόν Αύγουστο με Σεπτέμβρη, ότε το φύλλωμα των κομμένων έλάτων ήτο ξηρόν και εύφλεκτον, έθαζαν φωτιά και έκαίετο εύκόλως και ταχέως όλόκληρον το δάσος. Εις την στάχτην του πυρπολουμένου δάσους έσπερναν οι χωρικοί σίκαλιν (βρίζα). Τότε ώθοσαν προς το μέρος εκείνο κοπάδια με γίδια, τα όποια με τα πόδια των... έσκέπαζαν την σπαρείσαν σίκαλιν. Τόν επόμενον χρόνο το ίδιο μέρος απέδιδεν ελάχιστον καρπόν. Έξευρίσκειτο τότε άλλο άτυχές δάσος εις το όποιον εφηρμόζετο ή ίδια μέθοδος. Τοιουτοτρόπως άπεγυμνώθη όλόκληρος ή περιφέρεια ("Αργιθέας) άπο τα δάση της, και μάλιστα άπο τα ώραιότερα δάση της έλάτης. Τα μέρη αυτά ούδέποτε έκτοτε άνεδασώθησαν. "Αφ' ενός το δύσκολον της φυτρώσεως

Στις άλπικες εκτάσεις τής Πίνδου
Μαλόκεδρος σὲ δενδρώδη μορφή στὸν ὁποῖο κάθεται ὁ συγγραφεὺς Σερ. Τσιτσᾶς
(Φωτ. Ἄ. Παντέλη)

και αναπτύξεως της ελάτης, αφ' ετέρου, το επικλινές του εδάφους και η διάθρωσις του χώματος υπό των υδάτων, εξ άλλου δέ, το και σπουδαιότερον, η έντατική αϊγοβοσκή αφήκε τα μέρη εκείνα γυμνά και βραχώδη μέχρι σήμερα. Με την αποψίλωσιν των δασών της η Άργιθέα δλόκληρη παρουσιάζει θέαμα οϊκτρόν. Μεγαλύτερον έγκλημα δέν θα ήτο δυνατόν να διαπραχθή. . . Με την πάροδον του χρόνου διεπίστωναν οι κάτοικοι ότι τα νερά των πλουσίων πηγών της περιφερείας ήρχισαν να ολιγοστεύουν. Και το κακόν τουτο έπροχώρησεν εις σημείον όπου σήμερα να έχουν εξαφανισθή πολλαί άφθονοι πηγαί και άλλα να έχουν τόσοσ ολιγοστεύσει, ώστε να μη επαρκούν πλέον όχι εις μόνον δια τας ποτιστικάς ανάγκας των κτημάτων, αλλά και αυτης της υδρεύσεως των κατοίκων. . .»

Παρόμοιες εικόνες καταστροφών δίνουσι στις σχετικές περιγραφές τους ο Στέφανος Γρανίτσας κι' ο Δημήτρης Λουκόπουλος στα «Γεωργικά της Ρούμελης».

Σοδαρές επίσης καταστροφές έχουν υποστή τα ελατόδεντρα από την κατασκευή έγχώριων κυψελών για τή μελισσοκομία, τα περίφημα «κρινιά». Αυτά, τα κρινιά, γίνονται από τή φλούδα των κορμών της ελάτης. Διάλεξαν τα καλύτερα ελατόδεντρα την άνοιξη, που κυκλοφορούσαν οι χυμοί, και με σφήνες και τσεκούρια έξογαζαν στενόμακρες λωρίδες φλοιού, όπως το δέρμα από τα πρόβατα, με τις όποιες έγινοντο κυλινδρικές κυψέλες. Συνήθως έξογαζαν το φλοιό γύρω - γύρω σαν δακτυλίδι, όποτε τα δέντρα ξηραίνονταν γρήγορα. Και όταν όμως δέν απογυμνωνόταν σ' όλη του την περιφέρεια ο κορμός, με την ανάπτυξη έντόμων και μυκήτων στο γδαρμένο μέρος σάπιζε σιγά - σιγά και το ξύλο του άχρηστευόταν.

Λίγα χρόνια βαστούσαν αυτές οι έγχώριες κυψέλες. Γι' αυτό οι εκφλοιώσεις αυτές γίνονταν σ' ευρεία κλίμακα.

Παρόμοια τραύματα έκαμναν, την ίδια έαρινή εποχή, στα έλατα με τα τσεκούρια των τα τσοπανόπουλα. Άφαιρούσαν κοντά στη βάση των κορμών μεγάλα κομμάτια φλούδας και ροφούσαν το γλυκό χυμό — το κάμβιο — που θρίσκειντι μεταξύ ξύλου και φλούδας κι' αποτελεί το ζωντανό ιστό του ξύλου για τή αύξησή του κατά πάχος, για τή κατασκευή δηλαδή των κτηνοτρόφων στρωμάτων του ξύλου. Έτσι το ξύλο των δέντρων αυτών σάπιζε σε μεγάλο ύψος και πολλές φορές ώραιότατα έλατα, με όγκο δλόκληρων κυδίκων μέτρων τεχνικού ξύλου το καθένα, άχρηστευονταν ή γκρεμίζονταν από τους άνέμους. Μέχρι σήμερα οι Δασικοί συναντουσι στις ύλοτομίες των γηραιών ελάτων τέτοια «δουλωμένα» έλατα καταστραμμένα από τα «κρινιά» και τους «καμβιοφάγους» κτηνοτρόφους.

Οι Δασολόγοι στις δασοπονικές μελέτες τους για τα διάφορα δάση των Άγράφων έπισημαίνουσι όμόφωνα τις «τεράστιες καταστροφές» στο παρελθόν από τήν εκφλοίωση των έλατων για κυψέλες και στέγαστρα.

Τέλος μεγάλες φθορές έχουν πάθει οι ελατιάδες και οι δρυμοί (τα δρυοδάση) από το ληστρικό κλάρισμα, τήν αποκλάδωση των κορμών και τήν απόληψη των κλώνων για χειμερινή τροφή των ζώων. Μάρτυρες αυτών των καταστροφών στέκουν οι άνάπηροι κορμοί των δέντρων, που φαντάζουσι δάση τηλεγραφοξύλων.

Οι μεγαλύτερες καταστροφές των ελατιάδων έγιναν, όπως είπαμε τήν περίοδο 1890—1910. Τότε έγιναν ύλοτομίες για έμπορία. Δόθηκαν άδειες από το Κράτος (Υπ. Οίκονομικών) κ' ενεργήθηκαν ύλοτομίες άνεξέλεγκτες,

*Ιερά Μονή Πελεκκτής Καρίτσας Δολόπων του 16ου αιώνα.
Φ. από το Λεύκωμα «Τα Ιστορικά Άγραφα»*

Ἡ ἱστορική Μονή τῆς Σπηλιάς (Ἄργιθέας) Φωτ. Σπ. Μελετζή. 1943

ὅπως ἄρесе στους ξυλέμπορους, πού ἐπεκτάθηκαν σ' ὄλα σχεδὸν τ' Ἀγραφα καὶ τὴ νότια Πίνδο κι' ἀκόμη βορειότερα, ἕως τὸ «Ἀσπροπόταμο» καὶ τὰ Τζουμέρκα. Τοὺς ὕλοτομούμενους κορμούς τεμάχιζαν σὲ στρογγυλὰ κούτσουρα καὶ τοὺς γκρέμιζαν στὶς χαράδρες καὶ στὶς ποταμιές, ἀπόπου μεταφέρονταν μὲ τὰ νερά τοῦ Ἀχελώου καὶ τῶν παραποτάμων του ἕως τὶς ἐκβολές του στὸ Ἴόνιο.

Τὸ κυριώτερο «δέλεαρ» τῶν ξυλεμπόρων πρὸς τοὺς κατοίκους ἦταν ἡ ἀνέγερση ἐκκλησιῶν — ὅπως βεβαιώνει ὁ ἴδιος Παπαστάθης — μὲ τὶς ὁποῖες κολάκευαν τὸ θρησκευτικὸ τους αἶσθημα.

Δασοπονικὴ ἀνάπτυξη

Τὸ πιὸ ἀξιόλογο δάσος συγκροτεῖ τὸ δημόσιο σύμπλεγμα «Φουρνᾶ» πού ὀργανώθηκε μεταπολεμικὰ σὲ πρότυπη δασοπονικὴ μονάδα. Περιλαμβάνει τὰ δάση δέκα κοινοτικῶν περιοχῶν, ἤτοι Φουρνᾶ, Ἐλοβας, Ἀγίας Τριάδος, Ἀρχαυθίτσας, Βράχας, Δομιανῶν, Κλειτσοῦ, Χόχλιας (τοῦ τ. δήμου Κτημενίων) καὶ Μολάχας - Σπινάσας τοῦ δ. Δολόπων. Τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ ἔχει δασώδη ἔκταση 78.000 στρέμ. ἐλάτης καὶ 62.000 στρέμ. δρυῶν. Τὸ ξυλωδὲς κεφάλαιο τῆς ἐλάτης φτάνει τὰ 20 κ.μ. περίπου κατὰ στρέμμα, ἤτοι 1.560.000 κ. μέτρα συνολικὰ καὶ διαρκῶς ἐμπλουτίζεται μὲ τὴν τεχνητὴ ἀναδάσωση τῶν κενῶν καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν συστάδων.

Ὅμοια πρότυπη Δασοπονία πρέπει νὰ ὀργανωθῆ γιὰ νὰ περιλάβῃ ὅλη τὴν περιοχὴ τῶν Δημοσίων δασῶν τῶν Ἀγράφων. Αὐτὸ σημαίνει ἴδρυση τοπικῶν δασικῶν φυτωρίων, εὐρὴ ἀναδασωτικὸ πρόγραμμα, πυκνὸ δίκτυο ὀρεινῶν δασικῶν δρόμων γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ ὀρεινοῦ χώρου.

Ἀπὸ πρόσφατες χωροταξικὲς μελέτες τῆς Δασικῆς Ἰπηρεσίας προκύπτει ὅτι ἀρκετὸ ποσοστὸ τῶν ὀρεινῶν αὐτῶν ἐδαφῶν εἶναι ἀκατάλληλα γιὰ τὴν ἴδρυση παραγωγικῶν δασῶν, λόγῳ ἀποπλύσεως τοῦ ἐδαφῶς, ὥστε ἡ βαθύτητά του νὰ εἶναι μικρότερη τῶν 25 πόντων. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς προβάλλει — παράλληλα — ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἐνδὸς ἔντονου προγράμματος στερεωτικῶν, ἀντιδιαβρωτικῶν καὶ ἀνασχετικῶν ὀρεινοῦδρονομικῶν ἔργων, ἔργων ἐθνικῆς ὑποδομῆς.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα, μὲ παράλληλη ἐντατικοποίηση στὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν ὑπαρχόντων δασῶν, θὰ δημιουργήσουν τὶς δυνατότητες γιὰ μιὰ εὐρεία βιοποριστικὴ ἀπασχόληση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τῆς περιοχῆς μέχρις ὅτου καταστοῦν ἀποδοτικοὶ οἱ ὑπὸ ἀνάπτυξιν φυσικοὶ πόροι τῆς, μὲ προβάδισμα πάντοτε τὴν δασοπονία.

Σήμερα ἡ ἔτησια δασικὴ παραγωγή τῶν Ἀγράφων φτάνει τὰ 30.000 κυβικὰ μέτρα τεχνικοῦ ξύλου καὶ 60.000 τόννους καυσόξυλα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ 15.000 εἶναι γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ 35.000 γιὰ τὶς ἀτομικὲς ἀνάγκες τῶν χωριῶν.

Ἡ συνολικὴ ἔκταση τῶν βιομηχανικῶν δασῶν (ἐλάτης, δρυός, ὀξυᾶς) τῶν Ἀγράφων φτάνει τὶς 900.000 στρέμματα. Τὸ ἀπόθεμα ξύλου (κεφάλαιο) τῶν 500.000 στρεμ. ἐλατιᾶδων ὑπολογίζεται σὲ 6.000.000 κυβικὰ μέτρα μὲ ἐτήσια αὐξηση (εἰσόδημα) 150.000 κυβικὰ μέτρα. Ἀλλὰ 50.000 κ.μ. ἀποφέρουν τὰ δάση τῶν φυλλοβόλων. Ἀπὸ τὴ συνολικὴ αὐτὴ ἔτησια δυνατὴ παραγωγή ἄλλοτε μικρὸ ποσοστὸ, ἦταν κατάλληλο καὶ σύμφερο γιὰ οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση, ὅσο προσφερόταν γιὰ τεχνικὲς κατασκευές (τεχνικὸ ξύλο). Τὰ στραβά, τὰ κακόμορφα, τὰ ὑπολείμματα, τὰ φωτόξυλα ἔμειναν καὶ σάπιζαν ἐπὶ τόπου γιὰ τὸ ἀσύμφερο

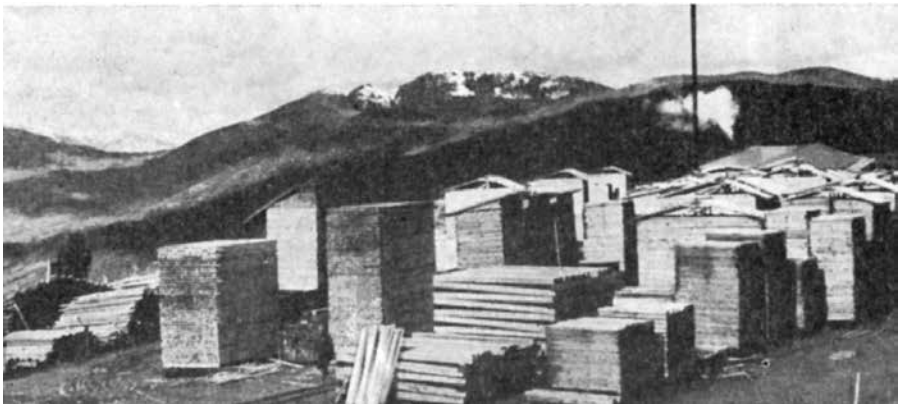

Δασοεργάτες στο Δήμο Φουρνά

*Ο Δασικός πλούτος των Αγράφων παλαιότερα αποτελούσε σημαντική πηγή εισοδήματος για τους Αγραφιώτες. Σήμερα ελάχιστοι δασοεργάτες έχουν απομείνει παρότι και τώρα το δάσος μπορεί να συμβάλει στην απασχόληση.
(Σχόλιο Επιμελητή)*

Το ξυλουργικό εργοστάσιο Φουρνάς που εγκαταλείφθηκε. Φ. από Β. Τσαντίλα 2022

Ξυλεία τής Κ.Ε.Δ. Φουρνά

της μεταφοράς στους τόπους της αγοράς. Σήμερα όμως τα πράγματα άλλαξαν. Το ξύλο είναι περιζήτητο σαν πρώτη ύλη για μηχανική και χημική επεξεργασία. Δεν ενδιαφέρουν σήμερα, μονάχα οι ίσοι, μακροί, πληρόμορφοι κλπ. κορμοί για τεχνικές χρήσεις. Σήμερα ιδρύονται στη χώρα μας βιομηχανικές μονάδες για την παραγωγή αντικολλητών, μηχανικής και χημικής κυτταρίνης, μορισανίδων και ινοσανίδων, εργοστάσια χαρτοποιίας που χρησιμοποιούν το ξύλο για πρώτη ύλη τους.

Αν το σίδερο και το τσιμέντο εκτόπισαν το ξύλο από πολλές, οικοδομικές κλπ. χρήσεις του, η βιομηχανική και χημική του χρησιμοποίηση παρουσιάζει καθημερινά τέτοια αύξηση σ' όλο τον κόσμο, ώστε να έπισημαίνεται σαν σοβαρότατη απειλή ή «ξυλένδεια» ή έλλειψη, δηλαδή ξύλου. Αυτό ιδιαίτερα τονίστηκε σ' ένα παγκόσμιο περυσινό Δασικό Συνέδριο στη Μαδρίτη στο οποίο αντιπροσωπεύτηκαν 94 κράτη με 3.000 αντιπροσώπους των Δασ. Υπηρεσιών, Δασικών Ίνστιτούτων, Παν)μιακών Ίδρυμάτων κλπ. Γι' αυτό ακριβώς, εφαρμόζονται τώρα — για την αύξηση της παραγωγής — βελτιωτικές έπεμβάσεις, όπως ή λίπανση των δασών, που μονάχα στη γεωργία και την δενδροκομία ήταν παραδεκτές άλλοτε.

Τά πρώτα χρόνια θα πρέπει να γίνουν έντονες καλλιεργητικές ύλοτομίες, ύλοτομίες «ανάτροφής» των δασοσυστάδων, όπως λέγονται στη δασική γλώσσα. Απομάκρυνση όλων των άκαταλλήλων δένδρων, τά όποια έδημιούργησε ή κακή δραστηριότητα του παρελθόντος. Καθαρισμοί, άραιώσεις, βελτιωτικές έργασίες κ' ευρύ αναδασωτικό πρόγραμμα για τά συμπλήρωση των κενών και την επέκταση του δάσους με κατάλληλα, ταχυαυξή δασοπονικά είδη. Τήν όλη έξυγίανση, και ανάπτυξη των δασών και τον έκσυγχρονισμό της Δασοπονίας θα στηρίξη ή κατασκευή ολοκληρωμένου όδικού δικτύου άμαξοδρόμων και έναερίων μεταφορών.

Η έκταση των ύλοτομικών, αναδασωτικών φυτωριακών, όδικών, αντιδιαβρωτικών κλπ. έργασιών θα δημιουργήση ζήτηση ειδικευμένων έργατων. Γι' αυτό θα χρειασθή ή λειτουργία πρακτικών σχολείων για τά δασική έπαγγελματική εκπαίδευση της περιοχής στα σύγχρονα εργαλεία και μηχανήματα και τίς διάφορες δασοτεχνικές έργασίες.

Με την έκπονηθείσα μελέτη της Δασ. Υπηρεσίας «Έργον 81» προβλέπεται ή ανάπτυξη κι' αξιοποίηση των δασών της ύδρολογικής λεκάνης του Άχελώου, στην όποια έμπίπτουν τά Ευρυτανικά Άγραφα και τά περισσότερα δάση των Θεσσαλικών Άγράφων. Το έργο αυτό θα πραγματοποιηθή με τά βοήθεια του Ειδικού Ταμείου των Ήνωμένων Έθνών. Στο σχετικό πρόγραμμα προβλέπεται να ιδρυθούν ένα μεγάλο πριστήριο, με έτήσια δυναμικότητα 100.000 κυβ. μέτρα, εργοστάσια κυτταρίνης, αντικολλητών, ινοσανίδων, δημοσιογραφικού χάρτου κλπ.

Όλη αυτή ή δασοπονική δραστηριότης θα πολλαπλασιάση τό εισόδημα σε ύψηλά επίπεδα και τί συνεχή εργατική άπασχόληση του τοπικού πληθυσμού.

Άλλες ευεργετικές επίδράσεις του δάσους

Άλλά τό δάσος στον όρεινότατο αυτό χώρο, όπως τονίζουμε κι' άλλο, εκτός από την άμεση αυτή οικονομική σημασία παίζει τεράστιο ρόλο στην προστασία των αποτόμων έδαφών από τά διάβρωση, που δημιουργεί τίς όλεθριες κατολισθήσεις και τίς προσχώσεις των φερτών ύλικών των χειμάρρων στα μεγάλα ύδροηλεκτρικά έργα ύποδομής της χώρας.

ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΑΓΡΑΦΑ (1941-44)

Άγραφα Ελεύθερη Ελλάδα

Από τις ημέρες δόξας και εθνικής υπερφάνειας στα Άγραφα, περάσαμε στον αδερφοκτόνο εμφύλιο σπαραγμό 1946-49, που στην περιοχή μας ήταν ιδιαίτερα καταστροφικός σε υποδομές αλλά κυρίως σε ανθρώπινο δυναμικό.

Βίγνια Αγράφων.

Η πρώτη πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας.

Κεράσσο Αγράφων.

Μιλάει ο Στρατηγός του Ε.Α.Μ.
Σαράφης Στέφ.

Φουρνάς Αγράφων. Εκδήλωση για τα τρία χρόνια του Ε.Α.Μ., παρουσία και των συμμαχικών αποστολών (Αγγλίας, Η.Π.Α., Σοβιετικής Ένωσης).

Ρεντίνα Αγράφων. 1943-44
αποφοίτησαν 1.300 Αξιωματικοί.
Η Διοίκηση της Σχολής Εφέδρων
Αξιωματικών του ΕΛΛΑΣ. Σήμερα δύο
χώροι του Σχολείου λειτουργούν:
Μουσείο Εθνικής Αντίστασης Αγράφων
και Λαογραφικό Μουσείο.

Φ. Σπ. Μελετή 1944. Επιμέλεια σελίδας από Β. Τσαντήλα.

Πετρίλια Αργιθέας Αγράφων.

Διανομή συσσιτίου στους μαθητές σχολείου.

Για την προστατευτική αυτή σημασία του δάσους ένας ειδικός επιστήμων, ο Γεωλόγος Βλ. Γεωργίου, έγραψε τὰ ἐξῆς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή των πληγέντων ἀπὸ τοὺς προπέρσινους σεισμοὺς τῶν χωριῶν τῆς Εὐρυτανίας:

«Ἡ ἐπέκτασις τοῦ δάσους εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κατολισθήσεων καὶ τῶν νέων σεισμικῶν δονήσεων θὰ ἀποτρέψῃ τὰς μεγάλας διαβρώσεις καὶ κατολισθήσεις τοῦ ἐδάφους. Ἐὰν δὲν ἐξασφαλισθῇ μὲ σοβαρὰν προσπάθειαν ἢ ἀναδάσωσης καὶ ἢ ἀνάπτυξις τοῦ δάσους εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν, ἑκατομμύρια κυβικά μέτρα τῶν φερτῶν ὕλικῶν ποὺ προέρχονται ἐκ τῶν κατολισθήσεων καὶ διαβρώσεων θὰ παρασύρῶνται κατ' ἔτος καὶ θ' ἀποτίθενται ἐντὸς τῆς τεχνητῆς λίμνης τῶν Κρεμαστῶν Ἀχελώου. Ἔτσι κατ' ἔτος θὰ ἐλαττοῦται ἢ χωρητικότης τῆς λίμνης καὶ μαζί μ' αὐτὴν (τὴν χωρητικότητα) ἢ ἀπόδοσις καὶ ἢ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ ἔργου. Εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ χαράδραι ποὺ παραμένουν χωρὶς ἀναδάσωσιν ἔχουν διαθεβρωμένα καὶ πολὺ ἀπότομα πρανή, ποὺ προκαλοῦν κατολισθήσεις, ἐνῶ αἱ δασωμένοι χαράδραι ἀποκτοῦν κλίσεις ὀμαλάς καὶ χωρὶς διαβρώσεις. Ἐξ ἄλλου χωρὶς ἀνεπτυγμένον δάσος πλημμυρίζουν αἱ πεδινὰ ἐκτάσεις καὶ προκαλοῦνται ζημίαι σοβαραὶ καὶ εἰς τὰς καλλιέργειας των, ἢ δὲ πείρα τοῦ λαοῦ μας ἔχει διατυπώσει ρητόν: Ἐὰν τὸ βουνὸ δὲν στέκει, καταστρέφεται ὁ κάμπος».

—Εἶναι γνωστὸ (γράφει τὸ 1900 ὁ Δασολόγος Κ. Σάμιος) ποιῆς ἔμμεσες ὠφέλειες ἔχει μιὰ δασόφυτη ὀρεινὴ χώρα. Τὸ κλίμα τῆς εἶναι εὐχάριστο, τὰ ποτάμια τῆς ἡμερα, ἢ γεωργία προστατεύεται κ' εὐδοκιμεῖ, δὲν ὑπάρχουν χείμαρροι καὶ πλημμύρες... Ἀλλὰ τὰ δάση διαμορφώνουν τὸν χαρακτῆρα ἀρρενωπῶ, ἀνάβουν τὴν φιλοπατρία, ἐμπνέουν ἰδέες εὐγενικὰς καὶ ὑψηλὰς, δημιουργοῦν ἀνθρώπους περήφανους καὶ δραστήριους... Οἱ ἀρματολοὶ κ, οἱ κλέφτες μας στὰ δασωμένα βουνά, στὰ ἐξωκκλήσια καὶ μοναστήρια, ποὺ ἦσαν κρυμμένα μέσα στοὺς πυκνοὺς λόγους, κατῶρθωσαν τὰ θαύματα τῶν ἀπελευθερωτικῶν τους ἀγώνων. Ξηροὶ καὶ γυμνοὶ δρόχοι θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν ποτε στὰ θαύματα αὐτά; Δὲν εἶναι γι' αὐτὸ ὑπερβολὴ ἂν ποῦμε ὅτι καὶ τὴ λευτεριά μας τὴ χρωστάμε, σὲ μεγάλο βαθμὸ, στὰ δάση μας...

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἡ νομαδικὴ κτηνοτροφία τῶν Σαρακατσάνων ὑποχωρεῖ καὶ σβύνει ἰγά-σιγά. Ἡ φοβερὴ ὑποβάθμιση τῶν θερινῶν λειβαδιῶν, ἢ ἐξαφάνιση τῶν χειμερινῶν βοσκοτόπων (χειμαδιὰ) στοὺς κάμπους τῆς Θεσσαλίας, τῆς Βοιωτίας κλπ., μὲ τὴν παράδοσή τους στὴν ἀποδοτικώτερη ἀγροτικὴ καλλιέργεια, ἐσήμανε τὴ δύση τῶν παλιῶν τσελιγκάτων τῶν σαρακατσάνων νομάδων. Οἱ περισσότεροὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στὶς πεδινὰς ἐκτάσεις ὡς γεωργοκτηνοτρόφοι. Προπολεμικὰ, ὅπως εἶπαμε σ' ἄλλο κεφάλαιο, ὑπῆρχαν, κάπου 70 περίπου τσελιγκάτα στ' Ἀγραφα μὲ 570 οἰκογένειες καὶ 100.000 περίπου πρόβατα.

Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία κτηνοτροφικὴ ἀπογραφή τοῦ 1961 ὅλης τῆς χώρας, ἀπὸ τὴν ὁποία διαχωρίσαμε τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ ἐνδιαφέρουν τ' Ἀγραφα, ἢ κτηνοτροφία τοῦ χρόνου αὐτοῦ παρουσιάζεται, ὅπως δείχνει ὁ πίνακας τῆς ἄλλης σελίδας. Ἦτοι στὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα τὸ 1961 ὑπῆρχαν 13.000 ἀγελάδες, 85.000 πρόβατα καὶ 60.000 γίδια καὶ στὰ Εὐρυτανικά Ἀγραφα 4.900 ἀγελάδες, 62.000 πρόβατα καὶ 49.000 γίδια. Σύνολο Ἀγράφων (μαζί μὲ τὰ 4 χωριὰ τοῦ Φθιωτικοῦ Τυμφρηστοῦ): 18.000 ἀγελάδες, 148.000 πρόβατα καὶ 110.000 γίδια. Ἡ μέση ἐτήσια παραγωγή σὲ γάλα ὑπολογίζεται σὲ 60 κιλά γιὰ κάθε γίδα καὶ 40 γιὰ κάθε πρόβατο. Δηλαδή γιὰ 70.000 πε-

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΖΩΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Θεσσαλικά Άγραφα

Δήμοι	Φορτηγά ζώα	Άγελάδες	Πρόβατα	Γίδια	Χοίροι	Πουλερικά	Μελισσοκυσέλαι
ΑΡΓΙΘΕΑΣ	1.030	1.650	27.500	18.500	570	6.300	1.700
ΓΟΜΦΩΝ	1.480	2.000	12.250	6.370	930	8.700	2.270
ΙΘΩΜΗΣ	2.010	2.200	9.500	3.400	370	9.600	540
ΙΤΑΜΟΥ	2.240	2.070	8.000	11.600	450	8.600	1.700
ΜΕΝΕΛΑΪΔΟΣ	1.060	1.180	10.300	10.600	400	4.700	990
ΝΕΒΡΟΠΟΛΕΩΣ	1.890	1.900	5.800	5.900	430	8.200	500
ΤΑΜΑΣΙΟΥ	2.120	1.960	11.800	4.200	540	9.900	50
Σύνολον	11.830	12.960	85.150	60.570	3.690	56.000	7.750

Εύρυτανικά Άγραφα

ΑΓΡΑΙΩΝ	1.540	1.180	15.500	16.660	840	9.100	1.120
ΑΓΡΑΦΩΝ	600	540	16.000	10.000	210	2.800	1.240
ΑΠΕΡΑΝΤΙΩΝ	970	700	14.500	13.500	980	4.400	1.710
ΔΟΛΟΠΩΝ	760	960	7.900	3.200	450	3.300	850
ΚΤΗΜΕΝΙΩΝ	1.000	1.500	7.900	5.800	450	6.300	850
Σύνολον	4.930	4.880	61.800	49.160	2.930	25.900	5.770

ΤΥΜΦΡΗΣΤΟΥ 220 350 1.300 900 140 1.700 380

Γενικόν Σύνολον 16.980 18.190 148.250 110.630 6.760 83.600 13.900

ρίπου γαλάρια γίδια και 110.000 πρόβατα έχουμε συνολική παραγωγή 4.200 τόννους γίδινο γάλα, αξίας (πρός 3,50 δρ.) 14.700.000 δρ. και 4.400 τόννους πρόβιο αξίας (πρός 5,000 δρ.) 22.000.000 δρ. Η αξία σε κρέας υπολογίζεται σε 200 δρ. για κάθε (μικρό - μεγάλο) γίδι και σε 300 δρ. το πρόβιο.

Αναφέραμε σαν ένα αποσυνθετικό παράγοντα της νομαδικής κτηνοτροφίας την υποβάθμιση των όρεινων, θερινών, βοσκοτόπων (άλπικες εκτάσεις) από τους νομάδες κτηνοτρόφους. Τα μεγαλύτερα όρεινα χορτολιβάδα απαντούν στην Ἀργιθέα και στα Ἄγραφα, όπου απαντούν και τα μεγαλύτερα ύψόμετρα. Η βοσκή των νομαδικών προβατοκοπαδιών των τσελιγκάτων αλλά και της άλλης ἐγχωρίας κτηνοτροφίας γινόταν με τέτοιο ἔντονο, ἄτακτο κι' ἀπρογραμματίστο τρόπο, ὥστε ὅλοι οἱ ὄρεινοι βοσκότοποι ἐγδάρηκαν κυριλεκτικά κι' ἀποφιλώθηκαν ἀπὸ κάθε χρήσιμη κτηνοτροφικὴ βλάστηση. Τὰ διάφορα κτηνοτροφικά φυτὰ — ἀγροστώδη, ψυχανθῆ κι' ἄλλα πώδη — ἀκολουθοῦν τοὺς γνωστοὺς βιολογικοὺς νόμους στὴν ἀναπαραγωγή και τὸν πολλαπλασιασμό τους. Ὅλοι θάχουν προσέξει τὴν καλλιέργεια τῶν ἡμερων κτηνοτροφῶν — ὅπως τὸ τριφύλλι — στὰ ποτιστικά χωράφια. Τὸ τριφύλλι τὸ δημιουργοῦν με σπορά. Στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου τὸ κόβουν 5—6 φορές. Ὅταν κοπῆ, ἀναγεννᾶται φυσικῶς με ριζοβλάστηση (δίχως τὴν ἀνάγκη καινούργιας σπορᾶς) και φουντώνει. Αὐτὰ ὅμως τὰ ἀλλεπάλληλα κοψίματα (τῆς ὑπέργειας βλαστῆσεως) και τὰ ξαναβλαστήματα ἐξαντλοῦν τὸ ριζικὸ σύστημα μέσα σε λίγα χρόνια και τὸ τριφυλλοχώραφο πρέπει πάλι νὰ ξανασπαρῆ. Κάτι ἀνάλογο γίνεται και με τὴν αὐτόφυτη χορτοβλάστηση τῶν φυσικῶν λιβαδιῶν. Ἀναπαράγεται κι' αὐτὴ με τοὺς σπόρους ποὺ ὀριμάζουν τὸ καλοκαίρι και τὴ ριζοβλάστηση. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται τὸ σύστημα τῆς «περιφορᾶς», ἢ τῆς «ἐναλλαγῆς», στὴ βοσκήση. Νὰ διαιροῦνται δηλαδή οἱ βοσκότοποι σε μεγάλα κομμάτια. Τὸ καθένα θὰ παραμένῃ γιὰ μιὰ χρονικὴ περίοδο (δυὸ χρόνια συνήθως) ἀβόσκητο, γιὰ νὰ σπερμοφορήσουν, και σπερμιβλαστήσουν (φυτρῶσουν) τὰ νομευτικά φυτὰ κι' ἐγκατασταθοῦν ἔτσι τὰ νεόφυτα. Με μιὰ τέτοια ρύθμιση οἱ βοσκότοποι, ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια, θὰ μπορούσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν τετραπλάσιο ἀριθμὸ ζῶων.

Σ' ὅλες τὶς πολιτισμένες χώρες ἡ βοσκή προγραμματίζεται κι' ὀργανώνεται «κατὰ χώρον και χρόνον» ὅπως ἐπίσης ἀριθμὸ και εἶδη ζῶων, ὥστε ν' ἀναγεννιέται και βελτιώνεται — με τεχνητὴ υποβοήθηση — ἡ παραγωγικὴ ἱκανότητα, ἢ «βοσκοϊκανότητα» τῶν λειβαδιῶν. Στὰ βοσκοτόπια τῶν Ἀγράφων ἔχουν ἐξοντωθῆ ὅλα τὰ χρήσιμα κτηνοτροφικά χόρτα με τὴν ἀέναη και ἐξαντλητικὴ ὑπερβοσκή κι' ἀπόμειναν σ' αὐτὰ ὅσα δὲν βόσκονται, δηλαδή «ἀκανθοι και τριβόλοι» με τὰ ὁποῖα δὲν ἀσχεῖται πλέον κτηνοτροφικὴ οἰκονομία.

Στὶς βοσκὲς τῆς Νιάλας, τῆς Καράδας, τῶν Ἀγράφων ἔχει γίνει ὁ τόπος «τηγάνι» — σύμφωνα με τὴν τοπικὴ ποιμενικὴ διάλεκτο — ἀπογυμνωμένος δηλαδή ἀπὸ κάθε πράσινη ζωὴ τοῦ χλωροτάπητα και τὰ κοπάδια τρισάθλια, ἴσα ποὺ ἔσπερναν τὰ πόδια τους, «κατασκεκληκότα και ἀχαμνόοντα». Η τέτοια ἐκμετάλλευση τῶν ὄρεινων λιβαδικῶν ἐκτάσεων δὲν ἔχει σαν συνέπεια μονάχα τὴν υποβάθμισή τους και τὴν κατάρπωση τῆς παραγωγικῆς τους ἱκανότητας, ἀλλὰ και τὴν παράσυρση και ἀπόπλυση τοῦ ἐδάφους. Ὅταν διατηρῆται καλὰ ὁ πράσινος χλωροτάπητας, με τὸ ριζικὸ του σύστημα και τὴν ὑπέργεια πυκνὴ του βλάστηση ἀποτελεῖ τὴ στερωτικὴ ἐπιδερμίδα τοῦ ἐδάφους, ποὺ τὸ προστατεύει ἀπὸ τὴ διάβρωση και τὴν καταστροφή του. Τὸ προστατευτικὸ αὐτὸ ἔργο του ἀσχεῖται τόσο στὶς ὑψηλὲς χορτολιβαδικὲς ἐκτάσεις, ὅσο και στὶς δασωμένες βουνοπλαγιές.

Τῆ θέση τῆς νομαδικῆς κτηνοτροφίας θά πάρη στό μέλλον ἡ ἡμιοικόσιτη καί ποιμενική κτηνοτροφία πού θά ἐκμεταλλεύεται τό καλοκαίρι καί τίς ἀλπικές (τά σπανά) χορτολίθαδικές ἐκτάσεις. Ὅλα τὰ φυσικά χορτολίθαδα θά μποῦν σέ αὐστηρό προγραμματισμό, ὥστε νά διατηρεῖται πάντοτε ἡ παραγωγική των ἱκανότητα καί γιά νά μιλήσουμε στήν τεχνική γλῶσσα τῶν εἰδικῶν, νά ὑπάρχει ἰσορροπία ἀνάμεσα στή «βοσκοῖκανότητα» καί τή «βοσκοφόρτωση».

Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα τῶν πινάκων σελ. 22 καί 76 ἀντιστοιχοῦν σέ κάθε κάτοικο 13 στρεμ. βοσκότοποι, 15 στρ. δάση καί 4 στρ. χωράφια.

Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας θά χρειασθοῦν πολλές βελτιωτικές ἐργασίες, ὅπως ὁ ἐμπλουτισμός (μέ σπορά) τῶν βοσκοτόπων μέ καλά νομειτικά φυτά, ἡ λίπανση τους, καθαρισμοί, δρόμοι προσπελάσεως κλπ. Ἀπαραίτητη ἐπίσης εἶναι ἡ κατασκευή ἱκανοῦ δικτύου ἀπό ὀμβροδεξαμένες — ὅπου δέν ὑπάρχουν φυσικές πηγές — καί ποτίστρες γιά τό ἄνετο πότισμα τῶν ζώων. Αὐτές οἱ ποτίστρες δέν πρέπει ν' ἀπέχουν μακρύτερα ἀπό 2—3 χιλιόμετρα ἀπό τίς βοσκές. Οἱ μεγάλες πορεῖες τῶν κοπαδιῶν γιά τό πότισμα μειώνουν σημαντικά τήν ἀπόδοσή τους σέ γάλα, κρέας κλπ.

Τά ἔργα ἀρδεύσεως, γιά τὰ ὁποῖα μιλήσαμε στή δεύτερη περί δεινδροκομίας παράγραφο, θά ἐπιτρέψουν τήν καλλιέργεια τεχνητῶν κτηνοτροφῶν (τριφύλλια κλπ.) γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῆς κτηνοτροφίας. Ἀπό τὰ δάση ἐλάτης, καστανιάς κλπ. ἀπό τίς ἀναδασωτέες ἐκτάσεις, πρέπει νά ἀπομακρυνθῆ ἡ βοσκή, γιατί ἡ ἀποσυνθετική τῆς δραστηριότητα εἶναι συντριπτική σέ σύγκριση μέ τό κτηνοτροφικό τους εἰσόδημα. Ἀλλά καί τό ζωϊκό κεφάλαιο πρέπει νά βελτιωθῆ μέ τήν εἰσαγωγή τῶν πιό κατάλληλων καί παραγωγικῶν εἰδῶν, προβάτων, ἀγελάδων κλπ. Ἡ γίδα θά περιορισθῆ στούς θαμνότοπους (γιδολίθαδα) σ' ἀριθμό πάντοτε πού νά μὴ δημιουργῆ ὑπερβόσκηση καί καταστροφή τῶν θαμνῶνων (γιδολίθαδα). Μὲ λίγα λόγια παρουσιάζονται μεγάλα περιθώρια γιά τήν ἀνάπτυξη καί τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς κτηνοτροφίας ἀπό τή σημερινή τῆς πρωτόγονη, ὑποβαθμισμένη καί ἐξαθλιωμένη μορφή τῆς. Κι' αὐτὰ ἰσχύουν γενικώτερα γιά τή χώρα μας, στήν ὁποῖα μόνις τό τέταρτο τοῦ ὄλου ἀγροτικού, εἰσοδήματος προέρχεται ἀπό τήν κτηνοτροφία, ἐνῶ στίς ἀνεπτυγμένες οἰκονομίες τῆς Δυτ. Εὐρώπης ἡ κτηνοτροφία ἐξασφαλίζει τὰ 60 ἕως 80% τῆς ὅλης ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Μία ἀπό τίς πολλές συνέπειες αὐτῆς τῆς κτηνοτροφικῆς μας κατάντιας εἶναι ἡ ἐξαγωγή 100 καί πλέον ἑκατ. δολλάρια τό χρόνο γιά τήν εἰσαγωγή κτηνοτροφικῶν προϊόντων (κρέατα, βούτυρα, τυριά κλπ.).

Τὸ πρῶτο βελτιωμένο ἐλληνικό σκληρό τυρί (κεφαλοτύρι) παρασκευάστηκε τό 1888 ἀπό τὸν Ραῦνόλο Δημητριάδη στὰ βουνά τῶν Ἀγράφων καί γι' αὐτό ὀνομάστηκε «Τ υ ρ ὶ σ, Ἀ γ ρ ἄ φ ω ν». Ἀργότερα ἐπεκτάθηκε καί σ' ἄλλες περιοχές μέ τό ἐλθετικό ὄνομα γραδιέρα. Ὁ «Τυρός Ἀγράφων» τόσο ὁ σκληρός, ὅσο κι' ὁ μαλακός (φέτα), τό περίφημο «τουλουμίσιο τυρί» θά ἠμποροῦσε νά ἐξελιχθῆ ἐδῶ σέ περίφημη κι' ἀσυναγώνιστη σπεσιαλιτέ, περιζήτητη, γιά τήν ποιότητα καί τή νοστιμάδα, ὄχι μονάχα στὸν τόπο ἀλλά καί στὸ ἐξωτερικό.

Η ΑΛΙΕΙΑ

Ένας σπουδαίος κλάδος της οικονομίας των Ἀγράφων ἡμπορεῖ ν' ἀναπτυχθῆ με τὴν ἰχθυοτροφία, τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἰ χ θ υ ο π α ν ἰ δ α ς, ὅπως λέγεται: στὴν ἐπιστημονικὴ γλῶσσα ὁ κόσμος τῶν ψαριῶν. Πολλὰ καὶ νόστιμα ψάρια ἡμποροῦν νὰ ζήσουν καὶ νὰ πολλαπλασιαστοῦν στὰ ρεύματα καὶ στὶς λίμνες (ὅπως τοῦ Πλαστήρα καὶ σ' ἄλλες μικρότερες ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν), ὅπως τὸ γλύνι, ὁ κυπρίνος, ἡ πριάνα, ἡ πέρκα, κλπ. μ' ἐπικεφαλῆς τῆ νοστιμότητα πέστροφα, ποὺ ζεῖ ἀνέκαθεν σ' ὅλα τὰ νερά τῶν Ἀγράφων (Μέγδοβας, Ἀγραφιώτης, Ἄσπρος καὶ σ' ὅλα τὰ παρακλάδια τους) ποὺ ἀπορρέουν πρὸς τὸ Ἴόνιο πέλαγος. Σήμερα ἡ πέστροφα ἔχει ρημαχτεῖ με τὴ ληστρική ἀλιεῖα της, ποὺ δὲν κάνει διάκριση ἐποχῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ καταστροφῆς τοῦ γόνου, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε καὶ με τὰ τετράποδα καὶ φτερωτὰ θηράματα κλπ. Με μιὰ συστηματικὴ, ἐπιστημονικὴ, ὀργάνωση καὶ προγραμματίστη τῆς ἰχθυοτροφίας, τόσο τῶν ἐγχωρίων εἰδῶν (πέστροφα, χέλια, παραβίδες κλπ.) ὅσο καὶ ἄλλων ξενικῶν εἰδῶν — ὅπως ἔγινε με τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς λίμνης Πλαστήρα — ὁ παραγωγικὸς αὐτὸς κλάδος τῶν ψαριῶν θὰ συμβάλῃ ἀρκετὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς τοπικῆς οἰκονομίας. Στὸ νεοσύστατο κράτος τοῦ Ἰσραήλ, ἡ πεστροφοκαλλιέργεια ἔφτασε τοὺς 10.000 τόννους.

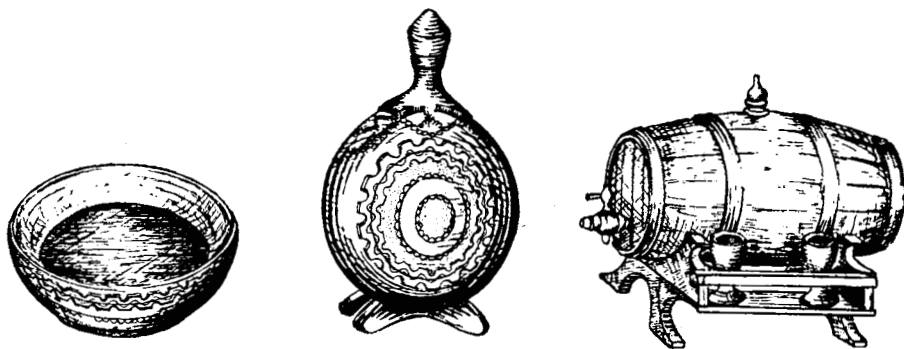
Η ΘΗΡΑ

Ἀπὸ τὰ ἀγρίμια ποὺ ζοῦσαν ἄλλοτε στὰ βουνὰ τῶν Ἀγράφων, ἀρκοῦδες, λύκοι, ἐλάφια*, ζαρνάδια, ἀγριόγιδα, λύκοι, ἀγριόχοιροι, ἀλεπούδες, τσακάλια, κουνάδια, ἄσσοι κλπ. ἐξέλιπαν ὀλίγετα τὰ τρία πρῶτα εἶδη. Τὰ πιὸ χρήσιμα γιὰ τὴ γούνα καὶ τὸ κρέας των κυνηγήθηκαν ἐξοντωτικὰ καὶ ἀπόμειναν σ' ἄφθονια οἱ λύκοι καὶ οἱ ἀλεπούδες. Θηρευτικὴ πρόνοια καὶ ὀργάνωση δὲν ὑπῆρξε σχεδὸν ποτὲ μέχρι σήμερα, στὸν τόπο αὐτό. Με μιὰ ὅμως συστηματικὴ προστασία καὶ ρύθμιση τῆς θήρας, με τὴν ἔδρωση κρατικῶν ἐκτροφείων καὶ καταδίωξη τῶν ἐπιβλαβῶν σαρκοφάγων, ἡμπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῆ ἀξιόλογη θηραματοπονία. Σὲ ὀρεινὲς περιοχὲς ξένων πολιτισμένων χωρῶν ἀποζοῦν δλόκληρα χωριά ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἐκτροφή ζῶων με πανάκριβο δέρμα, ὅπως εἶναι ἡ ἀργυρὴ ἀλεπού (ρενάρ ἀρζαντέ), οἱ κάστορες, τὰ μικρὰ γουνοφόρα ταιντσιὰ κλπ.

ΠΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ - ΜΕΛΙΣΣΟΚΟΜΙΑ

Κ' οἱ δυὸ αὐτοὶ κλάδοι οἰκιακῆς οἰκονομίας ἔχουν μεγάλα περιθώρια γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους. Ἡ μελισσοκομία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν πίνακα σελ. 62 καλύπτει σήμερα κάπου 14.000 κυψέλες στὴν περιοχή αὐτή. Ἐλάχιστοι ὅμως εἶναι οἱ συστηματικοὶ μελισσοκόμοι. Οἱ πολλοὶ ἀσχοῦν τὴ δουλειὰ αὐτὴ ἐρασιτεχνικὰ καὶ συμπτωματικὰ. Με μιὰ ὅμως κινητοποίηση τῶν εἰδικῶν γιὰ τὴν ἔδρωση συγχρονισμένης μελισσοκομίας, ἡμπορεῖ καὶ ὁ κλάδος αὐτὸς νὰ συμβάλῃ σημαντικὰ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς, με τὴν ἀμεση πάντοτε συμπαράσταση τοῦ Κράτους (ΑΤΕ κλπ.)

* Σύμφωνα με μιὰ ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία ἡ Νεβρόπολη — τὸ μεγαλύτερο ὕψιπεδο τῆς Πίνδου — ὀφείλει τ' ὄνομά της, στ' ἄφθονα ἐλαφάκια (νεβρούς) ποὺ ζοῦσαν στὴν παλιὰ ἐποχή.

ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ

Ὁ λευκὸς ἄνθραξ — πέραν τῶν μεγάλων ὑδροηλεκτρικῶν ἔργων «Κρεμαστόν» καὶ «Γαυρωποῦ» ἤμπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνουσι καὶ ἄλλα μικρότερα ὅμοια ἐργοστάσια σὲ κατάλληλα στενώματα καὶ φαράγγια γιὰ τὴν παραγωγὴ ἤλεκτρικῆς ἐνεργείας — θὰ διευκολύνῃ τὴν ἴδρυση καὶ λειτουργία ἀξιόλογων κλάδων βιοτεχνίας καὶ βιομηχανίας, ὅπως εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ξύλου, ἡ ξυλοβιοτεχνία (βουτσέλες, τοίτσες, θαρέλες, κλειδοπίνακα, γκλίτσες, ρόκες, κασσέλες, δίσκοι, πιάτα, διάφορα ξυλογλυπτὰ) σὰν τὴν παραδοσιακὴ λαϊκὴ τέχνη τῶν τεχνιτῶν τῆς Βυτινάς, τοῦ Μετσόβου κλπ. Ὅπως ἐπίσης ἡ ὑφαντικὴ μὲ τὴν ποικιλία τῶν ἐγχωρίων ὑφαντῶν, βελέτζες φλοκωτές, κελίμια, χεράμια, μαντανιές, τσόλια, ντροβάδες, τσάντες κλπ.

Ὅσο κι' ἂν προχωρῇ ἡ κατάκτηση τῆς μηχανῆς κ' ἡ μηχανοποίηση τῶν πάντων, ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ γυρίζει — σὰν τὸν ἄσωτο τῆς εὐαγγελικῆς παραβολῆς — καὶ νὰ ἐρωτοτροπῇ πρὸς τὴν ἀπλὴ ζωὴ τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς ἐξοχῆς, ὅπως δείχνουν τὰ ὀγκοῦμενα κύματα τοῦ ἐκδρομισμού καὶ τοῦ ὀρειδαιτισμοῦ. Ἀκόμα καὶ στὰ ἀστικά κέντρα ψυχαγωγίας προσπαθεῖ νὰ μεταφέρῃ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ὑπαίθρου μὲ τὴ χωριάτικη καὶ ποιμενικὴ διακόσμηση — ὑφαντά, μπιμπελό, στρωσιδία κλπ. — τὸ χωριάτικο ψωμί, τὴ χωριάτικη σαλάτα κλπ.

Τὰ προϊόντα τῆς λαϊκῆς χειροτεχνίας δὲν ἔχουν τὴν κρυάδα τῆς μηχανῆς, ἀλλὰ τὴν πνοὴ τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καρδιάς. Ἀπὸ τὸ χτένισμα καὶ ξάσιμο τῶν μαλλιῶν τῶν κοπαδιῶν στὰ δόντια τῶν λαναριῶν, ἕως τὸ γνέσιμο στ' ἄδράχτια τῆς ρόκας (τὰ μακριὰ μαλλιά) καὶ τοῦ τσικρικιοῦ (τὰ κοντὰ) καὶ τὴν ὑφανση στοῦς ἀργαλειοὺς, περνάει ὀλόκληρη ὀρεινὴ ζωὴ μὲ τοὺς καημούς, τὰ εἰδύλλια καὶ τίς χαρές τῆς.

—Τὸ χτένισμα εἶναι γλέντισμα κ' ἡ ρόκα ἔναι σεργιάνι
κι' αὐτὸς ὁ δόλιος ἀργαλειὸς χαρὰ τῶν κοριτσιῶνε.

Μὲ ὀργανωμένη παραγωγὴ τῶν προϊόντων αὐτῶν καὶ ὀργανωμένη πρὸβολή καὶ διαφήμιση ἤμποροῦν νὰ προωθηθοῦν σὲ ἀπίθανη διεθνῶς καταναλωτικὴ ἀγορά.*.

* Μιὰ μικρὴ κίνηση τελευταία γιὰ τὴ διάδοση τῆς φλοκωτῆς βελέτζας τῆς ὀρεινῆς Δυτ. Θεσσαλίας στὸ ἐξωτερικὸ ἀπέφερε ἐτήσιο εἰσόδημα 500.000 δολλάρια.

Ἄλλοι κλάδοι βιοτεχνίας εἶναι ἡ καλλιέργεια, συλλογὴ καὶ ἀπόσταξη σπάνιων ἀρωματικῶν φωτῶν τῆς Πίνδου, ἡ ἐπεξεργασία τοῦ γάλατος κ' ἡ δημιουργία εἰδικῶν τύπων τυριοῦ, ὅπως εἶπαμε, τὸ περίφημο τουλουμίσιο τυρὶ Ἀγράφων, τὸ μανούρι κλπ.

ΣΥΜΠΤΥΞΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

Ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν οἰκισμῶν ποὺ ἔχει, ὅπως εἶπαμε, τὴν προέλευσὴ τῆς σὲ λόγους ἱστορικοὺς ἀσφαλείας καὶ ἄμυνας, καὶ στὴν παραδοσιακὴ ζωὴ καὶ οἰκονομία, πρέπει νὰ εἶναι ξεπερασμένη σήμερα καὶ νὰ μὴν ἐξυπηρετῆ πιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη τῆς ὀρεινῆς αὐτῆς περιοχῆς.

«Κακὸ χωριὸ τὰ λίγα σπίτια» ἀποφαίνεται ἀνέκαθεν ἡ τοπικὴ λαϊκὴ ἐμπειρία.

Ὁ ποιητὴς Ἀθάνας σ' ἔνα ἀπὸ τὰ «Τραγούδια τῶν βουνῶν» του λέει:

—Τὰ λίγα σπίτια εἶναι κακὸ χωριὸ — νὰ τὸ λυπάστε
παπὰ δὲν ἔχουν, δάσκαλο, μουῖδὲ καὶ γύφτο* ἀκόμα·
ἄψαλτος πάει ποιοὺς πέθανε κι' ἄλι
στραβάδια μένουν τὰ παιδιὰ καὶ τὰ τσαπιά.

Φτωχὸ τὸ ψωρολίβαδο, πεινῶν καὶ τὰ μανάρια,
τὸ σπόρο νὰ σοδέψουμε, χαλάλι θὰ εἶναι ὁ κόπος,
μὰς πνίγουνε τὰ ρέματα, μὰς γδέρνουν τὰ στουρνάρια...
Θὰ πῆς: Γιατὶ καθόμαστε;—Νὰ μὴ ρημῶση ὁ τόπος!

Τώρα ὅμως, οἱ νέοι τουλάχιστον, ἔπαψαν νὰ κάθονται καὶ σύντομα θὰ ρημάξῃ ὁ τόπος. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ κατάλληλη σύμπτυξη τῶν σημερινῶν οἰκισμῶν σὲ μεγαλύτερα πληθυσμιακὰ κέντρα. Ἡ ἀρχὴ ἤμπορεῖ νὰ γίνῃ ἀπὸ χωριά ποὺ ἐπληξῆσαν ἔντονα οἱ κατολισθήσεις καὶ οἱ τελευταῖοι σεισμοί, ὅπως ἐπίσης ἐκεῖνα ποὺ ἀποδεκάτισε ἡ ἀστυφιλία κ' ἡ μετανάστευση. Δὲν ὀνομάζονται φυσικὰ... εὐκαιρίες τέτοιες θεομηνίες. Ἄν ὅμως ἀληθεύει ὁ ἀρχαῖος γνωμικὸς λόγος «οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ» θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τὸ κακὸν τῶν καταστροφῶν διευκολύνει τὴ δημιουργία μεγάλων, συγκεντρωμένων οἰκισμῶν, στοὺς ὁποίους παρέχονται οἱ δυνατότητες ν' ἀποκτήσουν ὅλα τὰ μέσα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ τους ἀνάπτυξη καὶ πρόοδο, ἤτοι δρόμους, νερὰ γιὰ ὕδρευση, γιὰ ἄρδευση κλπ., ἀποχετεύσεις, σχολεῖα, ἐκκλησίες, ἰατρεῖα, φαρμακεία, φωτισμός, ταχυδρομικὴ καὶ τηλεπικοινωνιακὴ ὑπηρεσία, βιβλιοθήκες, πλατεῖες, πάρκα, κέντρα μορφωτικὰ καὶ ψυχαγωγίας.

Ἡ ἴδια σύμπτυξη σὲ ἀγροτικὰ πληθυσμιακὰ κέντρα ποὺ θὰ ἐκλεγοῦν ὕστερα ἀπὸ ἐμπειριστατωμένη ἐπιτόπιο ἔρευνα, θὰ ἐπιτρέψῃ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ τουρισμοῦ.

* Ἐνωεῖ τὸ σιδερά γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν γεωργικῶν καὶ ὑλοτομικῶν ἐργαλείων.

Τίποτα δὲν εἶναι σήμερα ἀκατόρθωτο μὲ τις ἐπαναστατικὲς ἐφευρέσεις καὶ κατακτήσεις τῆς ἐποχῆς μας ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐφαρμόζονται σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐθνικῆς μας παραγωγῆς καὶ οἰκονομίας.

Τὸ Ἰσραὴλ μέσα σὲ λίγα χρόνια πραγματοποίησε τὸ δράμα τῶν ἀρχαίων προφητῶν του, νὰ βλαστήσει καὶ νὰ ὑλοχαρήσει ἢ ἔρημος. Κατέβασαν τοὺς βράχους τῶν θουνῶν, τοὺς ἰσοπέδωσαν καὶ ἐδημιούργησαν τὶς χωμάτινες ὑποδοχῆς γιὰ τὶς δενδροφυτεύσεις. Μέχρι σήμερα δημιούργησαν ἑκατοντάδας οἰκισμῶν στὶς ἄγονες ἐκτάσεις τοῦ νεαροῦ κράτους καὶ φυτεύτηκαν 80 ἑκατ. δέντρα. Μονάχα μὲ τὴν δλοκλήρωση τοῦ ἀναδασωτικοῦ του προγράμματος, θ' ἀναδασωθῆ ἕκταση ἴση μὲ τὸ σύνολο τῆς ἐδαφικῆς ἐπιφανείας τῶν Ἀγραφῶν.

Ἡ ἀξιοποίηση τῶν φυσικῶν πόρων τῶν Ἀγραφῶν μὲ τὴ συνεργασία, ὅπως εἴπαμε κι' ἄλλοῦ, δικῶν μας καὶ ξένων κεφαλαίων, δὲν εἶναι μονάχα ἐπιταγὴ τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ οἰκονομίας. Εἶναι ἐπιταγὴ ἐθνικὴ. Πρέπει τὰ παρθένα αὐτὰ ἑλληνικὰ χωριά νὰ μὴ σβύσουν, ἀλλὰ νὰ ἐπιζήσουν, συσπειρωμένα ἴσως σὲ μεγαλύτερους οἰκισμούς. Γιὰ νὰ διατηρηθῆ ἡ βιοτικὴ συνέχεια, ἡ λαϊκὴ παράδοση κι' ὁ λαϊκὸς μας πολιτισμὸς. Ν' ἀσφαλισθῆ ἡ εὐγονικὴ ἀνανέωση τῆς φυλῆς, ποὺ καταβροχθίζει καθημερινὰ ὁ κεντρομόλος δράκοντας τῆς ἀστυφιλίας.

Τὸ χρέος ὄλων μας γιὰ τὴ διάσωση τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χώρου αὐτοῦ — τῆς σπονδυλικῆς στήλης τοῦ Ἔθνους — εἶναι τῆς ἴδιας σημασίας μὲ τὴν ἐθνικὴ μας ἀσφάλεια κι' ἀκεραιότητα.

Ὅταν ἄγονες, ἐγκαταλελειμμένες ἐθνικὲς ἐκτάσεις — γράφει ξένος ἐπιστήμιων — ἀποδίδονται μὲ τὴν ἀξιοποίησή τους στὴν ἐθνικὴ παραγωγὴ, αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν κατὰκτηση νέων χωρῶν μὲ τὰ εἰρηνικὰ ὄπλα τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης.

*Ἡ κτηνοτροφία
ἦταν ἡ κύρια
απασχόληση τῶν
Ἀγραφιωτῶν.
Ἀπὸ τα 260.000
κεφάλια
γιδοπρόβατα
το 1961 στα
Ἀγραφα σήμερα
δεν φτάνουν τις
30.000
Φ. Σπ. Μελετή*

Σ. ΤΣΙΤΣΑΣ - Ι. Μ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Ο Σεραφείμ Τσιτσάς, πέρα από το πλούσιο λογοτεχνικό του έργο, ως δασάρχης Φθιώτιδας και μετά από παραχώριση έκτασης από τον ηγούμενο της Ιεράς Μονής Αγάθωνος με τον οποίο διατηρούσαν μία ισχυρή φιλία, οργάνωσε ένα από τα πρώτα Μουσεία Φυσικής Ιστορίας δίπλα στην Μονή που λειτουργεί ακόμα και σήμερα.

*Ο Γέρων Γερμανός,
Ηγούμενος της Ιεράς
Μονής Αγάθωνος,*

*Μουσείο Φυσικής
Ιστορίας Οίτης*

*Ιερά Μονή
Αγάθωνος*

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΝ. ΤΣΑΝΤΗΛΑΣ

Γεννήθηκε στον Αμάραντο Αγράφων το 1956. Σπούδασε και διορίστηκε ως δάσκαλος. Παντρεμένος με τη Χαρούλα Σιατήρα. Έχουν αποκτήσει μία κόρη την Όλγα (Πτυχιούχο Πολιτικών Επιστημών ΕΚΠΑ). Ασχολήθηκε από πολύ νωρίς με τα κοινά υπηρετώντας και συμμετέχοντας:

Ως υπεύθυνος του Γραφείου Πολιτισμού & Τουρισμού Καρδίτσας 1983-1989 και Αντινομάρχης 1995-1996

Συνέβαλλε καθοριστικά:

- Στην έναρξη συστηματικής καταγραφής, προστασίας και ανάδειξης, των Αρχαιολογικών χώρων και θρησκευτικών μνημείων του Ν. Καρδίτσας σε συνεργασία με λαμπρούς Αρχαιολόγους, με αποτέλεσμα εργασίες αναστήλωσης πολλών θρησκευτικών μνημείων και επισκεψιμότητας αρχαιολογικών χώρων των Πρώτων στο Νομό Καρδίτσας.
- Στην ίδρυση δεκάδων Πολιτιστικών Συλλόγων, την καθιέρωση των θεσμών: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ, ΦΕΣΤΙΒΑΛ ΕΡΑΣΙΤΕΧΝΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ στην έκδοση Τουριστικών Εντύπων και του πρώτου Πανελλήνια Σχολικού βιβλίου Τοπικής Ιστορίας.
- Στην Τουριστική Αξιοποίηση της Λίμνης Πλαστήρα.
- Την προβολή των δυνατοτήτων των Αγράφων συνολικά.
- Στην ανάδειξη και προώθηση του προβλήματος οδικών συνδέσεων των χωριών με την πόλη και του νομού με τους γειτονικούς της Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
- Στην ανακατασκευή του ΚΟΝΑΚΙΟΥ Προδρόμου.
- Στην ίδρυση του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στο Μουζάκι.
- Στην εξασφάλιση πίστωσης για την κατασκευή του ορεινού καταφυγίου Αγράφων στη θέση «Καραμανώλη».

Ως Πρόεδρος της Ένωσης των Αγραφιωτικών χωριών

- Στη δημιουργία ενός πρωτοπόρου Αγραφιωτικού Κινήματος, που έβγαλε τα χωριά της ορεινής ζώνης από την απάθεια και αδιαφορία της κρατικής μηχανής και ανέδειξε τα πλεονεκτήματα των Αγράφων: Φύση, Δάση, Νερό, Τουρισμός, Ιστορία, Πολιτισμός.
- Υπεύθυνος διοργάνωσης 10 Συνεδρίων Πολιτισμού - Τουρισμού & Ανάπτυξης Νομού Καρδίτσας και 15 Πανελλήνια Ανταμώματα των Αγραφιωτών (1984-2022).
- Την αποπεράτωση της Λίμνης Σμοκόβου και αξιοποίηση Ιαματικών Πηγών.
- Στην ένταξη στην Ένωση και των φορέων των Ευρυτανικών Αγράφων (2022).
- Στην κατασκευή Μνημείων Πολιτισμού & Ιστορίας των Αγράφων. (Όπως εμφανίζονται στο Ιστορικό Ένωσης
- Προώθησε την κατασκευή κτηρίου στις Καστανιές Αμαράντου, στον άξονα Καρδίτσα - Καρπενήσι, με πιστώσεις από ΕΑΧ και Δήμου Ιτάμου και διεκδικείται η αποπεράτωσή του, με λειτουργία ως ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ.
- Στην καθιέρωση εκδηλώσεων ιστορικού χαρακτήρα για τα Άγραφα: Συνθήκη Ταμασίου, Μάχη Σέκκλιζας (1878), Εθνικής Αντίστασης, Επανάσταση στ' Άγραφα 1821, Παναγραφιωτικό Μνημείο, Μνημείο για τους υπερηλπίους Ιταλούς στον οικισμό Νεράιδας Λίμνης Πλαστήρα.

Επί Δημαρχίας του στον Δήμο Ιταμού 1999 - 2002 και 2007 - 2010

- Κατασκευάζονται δεκάδες έργα υποδομής και ποιότητας ζωής σε όλα τα Τ.Δ. του Δήμου Ιτάμου, ύψους εκατοντάδων εκατομμυρίων. Το Δασικό χωριό «Δρυάδες», το Μουσείο Φλωράκη, το Κέντρο Χλωρίδας και Πανίδας των Αγράφων στην Καστανιά, το Κέντρο Πληροφόρησης, στην Λίμνη Πλαστήρα, Λειτουργούν Δημοτικοί Ξενώνες, αξιοποιούνται Δημοτικά Σχολεία, Μοναστήρια, Αθλητικοί χώροι.
- Στη θητεία του κατασκευάστηκαν 70χιλ. ασφαλτοστρωμένο ορεινό οδικό δίκτυο, πέντε μεγάλες γέφυρες, ο Βιολογικός Καθαρισμός Σαραντάπορου, έργα ύδρευσης και αποχέτευσης ύψους 3 εκατ. ευρώ.
- Περισσότερα από 3000 δημοσιεύματα (Άρθρα, Ρεπορτάζ, Επιστολές, Σχόλια) στα Τοπικά, Θεσσαλικά και Πανελλήνια Μ.Μ.Ε., καλύπτουν τις δραστηριότητες, πρωτοβουλίες και πολιτικές κοινωνικές παρεμβάσεις του Βασίλη Τσαντήλα.

Ως Δημοτικός Σύμβουλος Δήμου Καρδίτσας 1991-1994 και 2011-2014

Συμμετέχει και συμβάλλει, στην ανακαίνιση και στην αυτοδιαχείριση του Παυσίλυπου (κερδοφόρου τότε) και ανάπτυξη της Πλατείας Πλαστήρα. Στην ανάπτυξη της Λαϊκής Αγοράς. Στην ίδρυση της Κτηνιατρικής Σχολής στην Καρδίτσα. Στην καθιέρωση Λαϊκών αγορών στις συνοικίες & πολιτιστικών δράσεων την έκδοση λευκώματος ζωγράφων Καρδίτσας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Επιμελήθηκε τρεις εκδόσεις του λευκώματος «ΑΓΡΑΦΑ» (1992), του λευκώματος ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΓΡΑΦΑ (2022), τις επαρκέσεις «Τ' ΑΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ» και «Βίος Κατσαντώνη» και την περιοδική εφημερίδα «ΑΓΡΑΦΙΩΤΙΚΗ ΦΩΝΗ»

ΚΥΡΙΩΤΕΡΗ ΒΟΗΘΗΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Β α σ ι λ ε ί ο υ Π.: Ἡ Ἐπισκοπή Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων.
2. Β λ ά χ ο υ Π.: Ὁ Γρανίτσας καὶ ἡ Λαογραφία τῆς Εὐρυτανίας.
3. Γ ε ω ρ γ ι ά δ η Ν.: Θεσσαλία, 1894.
4. Γ κ ι ό λ ι α Μ.: Τουρκοκρατημένη Ρούμελη. Περιοδ. «Φθιώτις» Γ' 223 καὶ Δ' 39.
5. Γ ρ α ν ί τ σ α Σ τ.: Τὰ ἄγρια καὶ τὰ ἡμερα τοῦ θουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου
6. Κ α τ α φ υ γ ι ώ τ η Λ.: 1. Ἱστορία τῆς Θεσσαλίας 1910.
2. Ἐθνομάρτυρες κληρικοὶ καὶ ὁ Πάτερ Κοσμᾶς 1940.
7. Κ ο κ κ ί ν ο υ Δ ι ο ν.: Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις.
8. Λ ο υ κ ο π ο ύ λ ο υ Δ.: 1. Ἐνα ταξίδι στ' Ἀγραφα.
2. Στὰ θουνά τοῦ Κατσαντώνη.
9. Ν ο υ χ ά κ η Ἰ ω.: Ἑλληνικὴ Χωρογραφία 1901.
10. Π ε ρ ρ α ι θ ο ὕ Χ ρ.: Πολεμικὰ ἀπομνημονεύματα.
11. Π ο υ κ ε θ ί λ . Φ ρ.: Ἱστορία τῆς Ἑλλήν. Ἐπαναστάσεως.
12. Σ α μ ί ο υ Κ.: Εἰκόνες ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν Δασῶν 1900.
13. Σ ε ῖ ζ ά ν η Μ ι λ.: Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878.
14. Σ τ ά θ η Γ ε ω ρ.: Ἀπὸ τ' Ἀγραφα (Ἀργιθέα).
15. Τ ρ ι κ ο ύ π η Σ π.: Ἱστορία τῆς Ἑλλήν. Ἐπαναστάσεως.
16. Τ σ ι τ σ ᾶ Σ ε ρ.: 1. Ἡ Ρουμελιώτικη γλῶσσα.
2. Ἡ πρότυπη Δασοπονία Φουρνᾶ (Ἐκδ. Ὑπουργ. Γεωργίας)
3. Τὸ Ἑλληνικὸ Χωριὸν (Ἐκδ. Ὑπουργ. Γεωργίας)
4. Ταξίδι στ' Ἀγραφα. Δημοσίευμα σὲ 16 συνεχῆ φύλλα (Ὀκτωβρ. - Ν) ἔριου 1958) στὸν «Ταχυδρόμο» Βόλου.
17. Χ α τ ζ ά κ η Σ ε ρ.: Τὰ Ἀγραφα. Ρουμελιώτικο Ἡμερολόγιο 1958.
18. Χ α τ ζ η μ ι χ ά λ η Ἀ γ γ ε λ ι κ ή: Οἱ Σαρακατσάνοι.

*ΣΗΜ.: Προστέθηκε υλικὸ ἀπὸ τις ἐκδόσεις
Τα Ἱστορικά Ἀγραφα τῆς Ἐνώσεως Ἀγραφιῶτικων Χωριῶν. (2021)
καὶ Στύρου Μελετῆ «Με τοὺς Αντάρτες στα Βουνά».*